

CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

INTERUNIVERSITAIR CENTRUM
VOOR HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

Cahiers 62 Bijdragen

W. ROMBAUTS

Aspirant N.F.W.O.

HET PAASVERZUIM
IN HET BISKOPDOM BRUGGE
(1840-1911)

1971

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

BÉATRICE-NAUWELAERTS
PARIS

**PUBLICATIONS DU CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE
UITGAVEN VAN HET INTERUNIVERSITAIR CENTRUM VOOR
HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS**

ARCHIVES ECCLESIASTIQUES — KERKELIJKE ARCHIEVEN

- A. Simon**, Notes sur les archives ecclésiastiques. 1957. (Cahiers-Bijdragen 2.)
fr. 60 (abonnement fr. 50)
- A. Simon**, Inventaires d'archives. (Papiers Villermont. Archives de la nonciature à Bruxelles. Archives des églises protestantes.) 1957. (Cahiers-Bijdragen 3.)
fr. 60 (abonnement fr. 50)
- A. Simon**, Inventaires d'archives. (Evêché de Namur. Château de Gaesbeek. Famille Van Meenen. Cure de Sainte-Gudule, Bruxelles. Famille Croij. Eglise Evangélique, Verviers) 1958. (Cahiers-Bijdragen 5.)
fr. 80 (abonnement fr. 70).
- A. Simon**, Inventaires d'archives. (Famille Licot. Papiers de Missiessy. Nonciature de Bruxelles. d'Ansembourg. Rédemptoristes (Bruxelles). d'Anethan. de Béthune. 't Serstevens. Evêche de Liège.) 1960. (Cahiers-Bijdragen 14.)
fr. 100 (abonnement fr. 85)
- A. Simon**, Réunions des Evêques de Belgique. 1830-1867. Procès-verbaux. 1960. (Cahiers-Bijdragen 10.)
fr. 260 (abonnement fr. 215)
- A. Simon**, Réunions des Evêques de Belgique, 1868-1883. Procès-verbaux. 1961. (Cahiers-Bijdragen 17.)
fr. 270 (abonnement fr. 230)
- A. Simon**, Evêques de la Belgique Indépendante (1830-1940). Sources d'Archives. 1961. (Cahiers-Bijdragen 21.)
fr. 160 (abonnement fr. 135)
- Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. — Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. 1968. (Cahiers-Bijdragen 54.)
fr. 330 (abonnement fr. 280)
- Marc Walckiers**, Sources inédites relatives aux débuts de la J.O.C. (1919-1925). 1970. (Cahiers-Bijdragen 61.)
fr. 460 (abonnement fr. 390)
- Wouter Rombauts**, Het Paas'erzuim in het Bisdom Brugge (1840-1911). Bijdrage tot de geschiedenis van het kerkelijk leven in West-Vlaanderen. (Bijdragen-Cahiers 62.)

PRESSE — PERS

- A. J. Vermeersch en H. Wouters**, Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische Pers, 1830-1848. 1958. (Bijdragen-Cahiers 4.)
Uitverkocht
- M. De Vroede**, De Vlaamse Pers in 1855-1856. 1960. (Bijdragen-Cahiers 12.)
fr. 120 (abonnement fr. 100)
- Jacques Willequet**, Documents pour servir à l'histoire de la presse belge, 1877-1914. 1961. (Cahiers-Bijdragen 16.)
fr. 140 (abonnement fr. 120)
- Romain Van Eenoo en Arthur J. Vermeersch**, Bibliografisch repertorium van de Belgische pers, 1789-1914. 1962. (Bijdragen-Cahiers 23.)
fr. 140 (abonnement fr. 120)
- J. Lory**, Panorama de la presse belge en 1870-1871. 1963. (Cahiers-Bijdragen 32.)
fr. 60 (abonnement fr. 50)
- M. Leroy**, La presse belge en Belgique libre et à l'étranger, en 1918. (sous presse) (Cahiers-Bijdragen 63.)
- J. Leclercq-Paulissen**, Contribution à l'histoire de la presse tournaisienne depuis ses origines jusqu'en 1914. 1958. (Cahiers-Bijdragen 6.)
fr. 110 (abonnement fr. 95)
- Romain Van Eenoo**, De Pers te Brugge, 1792-1914. Bouwstoffen. 1961. (Bijdragen-Cahiers 20.)
fr. 370 (abonnement fr. 315)
- Lode Wils**, De liberale Antwerpse dagbladen : 1857-1864. 1962. (Bijdragen-Cahiers 26.)
fr. 100 (abonnement fr. 85)
- M. De Vroede**, De Belgisch-Limburgse pers van 1830 tot 1860. 1963. (Bijdragen-Cahiers 28.)
fr. 350 (abonnement fr. 300)
- E. Voordeckers**, Een bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers in de negentiende eeuw. 1964. (Bijdragen-Cahiers 35.)
fr. 1020 (abonnement 870 fr.)
- H. Liebaut**, Repertorium van de pers in het arrondissement Aalst (1840-1914). 1967. (Bijdragen-Cahiers 41.)
fr. 290 (abonnement fr. 245)
- Arthur J. Vermeersch**, Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. — Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. (A-K) 1965. (Cahiers-Bijdragen 42.)
fr. 740 (abonnement fr. 630)
- Helmut Gaus en Arthur J. Vermeersch**, Répertoire de la presse bruxelloise, 1789-1914. - Repertorium van de Brusselse pers, 1789-1914. (II, L-Z). 1968. (Cahiers-Bijdragen 50.)
fr. 1150 (abonnement fr. 980)
- E. Voordeckers**, Drukkers en pers in het arrondissement Roeselare (1847-1914). 1965. (Bijdragen-Cahiers 43.)
fr. 320 (abonnement fr. 270)

CENTRE INTERUNIVERSITAIRE
D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

INTERUNIVERSITAIR CENTRUM
VOOR HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

Cahiers 62 Bijdragen

W. ROMBAUTS

Aspirant N.F.W.O.

HET PAASVERZUIM
IN HET BISDOM BRUGGE
(1840-1911)

1971

ÉDITIONS NAUWELAERTS
LEUVEN-LOUVAIN

BÉATRICE-NAUWELAERTS
PARIS

COMITÉ DIRECTEUR
DU CENTRE
INTERUNIVERSITAIRE D'HISTOIRE CONTEMPORAINE

BESTUURSCOMITÉ VAN HET
INTERUNIVERSITAIR CENTRUM VOOR
HEDENDAAGSE GESCHIEDENIS

- G. JACQUEMYS, † Université Libre de Bruxelles, président.
R. DEMOULIN, Université de Liège.
H. HAAG, Université de Louvain.
J. DHONDT, Universiteit Gent, secretaris-penningmeester.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING

Lijst der siegels en afkortingen	VIII
----------------------------------	------

Bibliografie	IX
--------------	----

HOOFDSTUK I

HEURISTIEK EN BESCHRIJVING DER BRONNEN

I. Onderzoek naar de bronnen voor de geschiedenis van de godsdienstbeleving in de stad Antwerpen	I
II. Onderzoek naar de bronnen voor de geschiedenis der parochiale missies	3
III. Onderzoek naar de bronnen in verband met de godsdienstbeleving in het bisdom Brugge gedurende de 19 ^e eeuw . .	5

HOOFDSTUK II

OORSPRONG, IDENTIFICATIE EN BESCHRIJVING DER PAASRAPPORTEN :

I. Oorsprong der paasrapporten of <i>Status animarum</i>	13
II. Beschrijving der paasrapporten	16
A. Kwantitatieve beschrijving	17
B. Kwalitatieve beschrijving	22
C. Besluit	25

HOOFDSTUK III

BRONNENKRITIEK

I. Werkwijze der pastoors	27
A. Paasbiecht of paascommunie?	28
B. Iedereen meegeteld?	29
C. Beroepen en sociale klassen	42

II. Andere aspecten	47
A. Hulpmiddelen	47
B. Pastorale structuren	55
C. Onderlinge afhankelijkheid, rapporten van dekens, controle van hogerhand	62
III. Besluit van de kritiek	69

HOOFDSTUK IV

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

I. Methodologische nota's bij de grafieken en kaarten	74
A. Het bekomen der procenten	74
B. Het opstellen van de grafieken	79
C. Het opstellen der kaarten	82
II. Bespreking van de grafieken en de kaarten	84
A. RURALE parochies	85
B. Stadsparochies	90
III. Geslacht, leeftijd, sociale klassen en beroepen	97
A. Geslacht en leeftijd	97
B. Sociale klassen	102
C. Beroepen	106
IV. Motieven	115

HOOFDSTUK V

ALGEMEEN BESLUIT 122

BIJLAGEN

I. Naamlijsten en nummers der parochies per arrondissement	141
II. Fotokopieën	145
III. Figuren	156
IV. Tabellen	162
V. Kaarten	188

BIJLAGEN

I. NAAMLIJSTEN EN NUMMERS DER PAROCHIES PER ARRONDISSEMENT

II. FOTOKOPIEËN

- Nr. 1 : Tekst uit de statuten van Mgr. Boussen : „*De cognitione ovium*”. Tit. III, art. 3, par 1. *CEPB.*, dl II, 1838, p. 98-99.
- Nr. 2 : Voorbeeld van een paasrapport. Poelkapelle, 1853, *ABB.*, B 314.
- Nr. 3 : Idem. Watou, 1854, *ABB.*, B 314.
- Nr. 4 : Idem. Herzeeuw, 1857, *ABB.*, B 316.
- Nr. 5 : Idem. Ten Brielen, 1857, *ABB.*, B 316.
- Nr. 6 : Idem. Wijtschate, 1857, *ABB.*, B 316.
- Nr. 7 : Idem. Rumbekke, 1859, *ABB.*, B 317.
- Nr. 8 : Idem. Bulskamp, 1853, *ABB.*, B 314.
- Nr. 9 : Idem. Oostende (St.-Petrus en Paulus), 1853, *ABB.*, B 314.
- Nr. 10 : Blad uit gedrukt *Liber status animarum*, 1910. O.-L.-Vrouwparochie te Kortrijk.
- Nr. 11 : Voorbeeld van een „biechtbriefje”. Westouter, 1862, *ABB.*, B 318.

III. FIGUREN

- Nr. 1 : Histogram : rangschikking der jaren volgens het aantal teruggevonden paasrapporten.
- Nr. 2 : Leeftijdspiramide der pastoors, 1840, 1865, 1890 en 1910.
- Nr. 3 : Leeftijdspiramide der onderpastoors, 1840, 1865, 1890 en 1910.
- Nr. 4 : Grafiek : procent paasverzuimers der totale bevolking.
- Nr. 5 : Grafiek : verdeling van het verzuim over de sociale klassen : landelijke parochies.
- Nr. 6 : Grafiek : verdeling van het verzuim over de sociale klassen : landelijke en stadsparochies.

IV. TABELLEN

- Nr. 1 : Aantal teruggevonden rapporten. Verdeling der rapporten volgens de kwalitatieve gegevens die ze bevatten.
- Nr. 2 : Grootte der parochies.
- Nr. 3 : Gemiddeld aantal inwoners per parochie in het bisdom Brugge en de verscheidene arrondissementen.
- Nr. 4 : Gemiddeld aantal inwoners per parochie in België, het diocees Namen, Mechelen, Brugge en Parijs.
- Nr. 5 : Verdeling der onderpastoors volgens de grootte der parochies.

- Nr. 6 : Gemiddeld aantal inwoners per parochie en per priester ingeschakeld in het parochieapostolaat in het bisdom Brugge en het arrondissement Kortrijk.
- Nr. 7 : Gemiddeld aantal inwoners per priester ingeschakeld in het parochieapostolaat in België, het diocees Namen, Mechelen, Brugge en Parijs.
- Nr. 8 : Gemiddelde verblijfsduur der pastoors op eenzelfde parochie.
- Nr. 9 : Procent der *non paschantes* in het bisdom.
- Nr. 10 : Verdeling van het verzuim volgens geslacht per tienjaarlijkse periode in de rurale parochies.
- Nr. 11 : Verdeling van het verzuim volgens het geslacht aan de hand van de naamlijsten.
- Nr. 12 : Verdeling van het verzuim over de drie sociale klassen per tienjaarlijkse periode.
- Nr. 13 : Spreiding van het verzuim over de beroepen per tienjaarlijkse periode.
- Nr. 14 : Aandeel der beroepsgroepen in de totale productieve bevolking.
- Nr. 15 : Motieven.
- Nr. 16 : Motieven : onthouding van de paascommunie wegens de schoolstrijd.
- Nr. 17 : Procent der *non paschantes* in het bisdom (totale bevolking en bevolking 15 jaar en ouder), in de arrondissementen (totale bevolking en bevolking 15 jaar en ouder), in de parochies (totale bevolking), van 1848 tot 1910.

V. KAARTEN

- Nr. 1 : Bisdom Brugge : 1910.
- Nr. 2 : Spreiding der bevolking en natuurlijke streken.
- Nr. 3 : Bisdom Brugge : parochies in 1910.
- Nr. 4 : % *non paschantes* van de totale bevolking per parochie in 1848.
- Nr. 5 : Idem 1854.
- Nr. 6 : Idem 1862.
- Nr. 7 : Idem 1869.
- Nr. 8 : Idem 1871.
- Nr. 9 : Idem 1878.
- Nr. 10 : Idem 1881.
- Nr. 11 : Idem 1883.
- Nr. 12 : Idem 1885.
- Nr. 13 : Idem 1887.
- Nr. 14 : Idem 1893.
- Nr. 15 : Idem 1907.
- Nr. 16 : Idem 1910.

- Nr. 17 : Overzichtskaart 1848-1878.
Nr. 18 : Idem 1881-1887.
Nr. 19 : Idem 1893-1910.
Nr. 20 : Politieke kaart 1879-1884.
Nr. 21 : % *non dominicantes* per dekenij in 1939.
Nr. 22 : % *non dominicantes* per dekenij in 1952.

LIJST DER AFKORTINGEN

- ABB.* : Archief van het bisdom Brugge.
CA. : *Congregatio Archipresbyterorum.*
CEPB. : *Collectio Epistolarum Pastoralium Dioecesis Brugensis.*
Collect. Mechlin. : *Collectanea Mechliniensia.*
D.H.G.E. : *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique.*
IUCHG. : *Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis.*

BIBLIOGRAFIE

BRONNEN

I. ONUITGEGEVEN BRONNEN

A. ARCHIEF VAN HET BISDOM BRUGGE

1. *Relationes status*

- B 208 : Register met de *Relationes status* van 1839 tot 1896.
B 99 : De *Relatio status* van 1838 kan men enkel vinden in de *Acta Episcopatus* , p. 206-218.
B 101 : De *Relatio status* van 1841 kan men eveneens vinden in de *Acta Episcopatus* , p. 172 en vv.
B 105 : De *Relatio status* van 1845 kan men eveneens vinden in de *Acta Episcopatus* , p. 191 en vv.

2. *Acta Episcopatus*

Registers.

- B 97-108 : Handelingen van Mgr. R.-Fr. Boussen, 1833-1848.
B 109 : Handelingen van de vicarissen, *sede vacante*, 1.10.1848-30.3.1849.
B 110-124 : Handelingen van Mgr. J.-B. Malou, 1849-1863.
B 125 : Handelingen van Mgr. J.-B. Malou, 5.1.1864-23.3.1864. Handelingen van de vicaris, 23.3.1864-11.10.1864. Handelingen van Mgr. J.-J. Faict, 11.10.1864-31.12.1864.
B 126 : Begrafenis van Mgr. J.-B. Malou. Wijding van Mgr. J.-J. Faict, 1864.
B 127-155 : Handelingen van Mgr. J.-J. Faict, 1865, 1865-1893.
B 156 : Handelingen van Mgr. J.-J. Faict, 1894. Handelingen van de vicaris *sede vacante*, 4.1.1894-31.5.1894. Handelingen van Mgr. P. De Brabandere, 31.5.1894-29.12.1894.
B 157 : Handelingen van Mgr. P. De Brabandere, 1.1.1895-30.3.1895. Handelingen van de vicaris, *sede vacante*, 1.4.1895-8.7.1895. Handelingen van Mgr. G. Waffelaert, 8.7.1895-31.12.1895.
B 158 : Indices op de Handelingen van de bisschoppen, 1850-1863.
B 159 : Idem, 1881-1897.
B 221 : Register van brieven door Mgr. J.-B. Malou verzonden : 29.5.1849-23.7.1853.

3. *Losse stukken in verband met de bisschoppen van Brugge*

- B 271-276 : R.-Fr. Boussen, 1834-1848.
B 277-292 : J.-B. Malou, 1848-1864.

- B 293-300 : J.-J. Faict, 1864-1894.
 B 301-302 : P. De Brabandere, 1894-1895.
 De papieren van Mgr. G.-J. Waffelaert staan nog niet ter beschikking.

4. *Dekanale visitatieverslagen*

- B 240 : Dekanale kerkvisitaties in de dekenijen :
 Avelgem : 1836, 1855, 1859, 1872, 1884, 1888, 1908, 1910, 1929.
 Brugge : 1803, 1806-7, 1827, 1855, 1856, 1861-63, 1868, 1870, 1884, 1889, 1903, 1911, 1912.
 Diksmuide : 1843.
 Gistel : 1803, 1806, 1815, 1823, 1833, 1842, 1843-44, 1849, 1905.
 Ieper : 1833, 1834, 1848, 1860, 1906, 1908.
 Kortrijk : 1803, 1833, 1868, 1899, 1907, 1911.
 Menen : 1803, 1806, 1806, 1898, 1905, 1911.
- B 241 : Dekanale kerkvisitaties in de dekenijen :
 Poperinge : 1833, 1850-51, 1866, 1869.
 Roeselare : 1922.
 Tielt : 1803, 1806, 1809, 1815, 1818, 1833, 1868, 1892, 1899.
 Torhout : 1803, 1806, 1809, 1810, 1815, 1818, 1832-33, 1859, 1863, 1907, 1911.
 Veurne : 1808, 1809, 1815, 1818, 1823, 1833, 1840-41, 1910-11.
- B 242-245 : Losse stukken van dekanale kerkvisitaties in de 19^e eeuw en het begin der 20^e eeuw in verscheidene parochies, alfabetisch geordend :
 B 242 : parochies beginnend met de letter :
 A B D E G H
 B 243 : parochies beginnend met de letter :
 I J K L M N O
 B 244 : parochies beginnend met de letter :
 P R S
 B 245 : parochies beginnend met de letter :
 W Z

- B 161 : Register van de dekenij Ieper, 9.4.1827-14.9.1863.

5. *Losse stukken over de toestand der parochies. Status animarum, getuig-schriften van kosters, namen der leden van de kerkfabriek*

- B 305 : 1834-1839.
 B 306 : 1840-1841.
 B 307 : 1842-1843.
 B 308 : 1844-1845.
 B 309 : 1846-1847.
 B 310 : 1848.

- B 311 : 1849-1850.
- B 312 : 1849-1850 (vervolg).
- B 313 : 1851-1852.
- B 314 : 1853.
- B 315 : 1854-1855.
- B 316 : 1856-1857.
- B 317 : 1858-1859.
- B 318 : 1860-1863.
- B 319 : 1868.
- B 320 : 1869.
- B 321 : 1870-1871.
- B 322 : 1873.
- B 323 : 1873 (vervolg).
- B 324 : 1872-1875 ; kerkfabriek 1874.
- B 325 : 1877-1879.
- B 326 : 1876-1893.
- B 327 : 1907-1923.

6. *Losse stukken in verband met de parochies*

F 1-410.

7. *Necrologia*

N 66 en vv. Steekkaartenbakken.

8. *Parochiale missies en jubilea*

B 195-196.

B 226.

9. *Twee registers in verband met de schoolstrijd*

B 365 bis.

10. *Drie kaarten*

Karton II, nr. 74 en 75 : Bisdome Brugge circa 1839.

Karton II, nr. 76 : Bisdome Brugge circa 1853.

Alle drie schaal 1/120.000.

B. STADSBIBLIOTHEEK VAN KORTRIJK

Fonds L. SLOSSE. *Rond Kortrijk* (1).

C. ARCHIEF VAN DE O.-L.-VROUWPAROCHIE TE KORTRIJK

Liber memorialis, 1900-1910.

Liber status animarum, 1910 (2).

(1) Dit werk van L. SLOSSE werd gedrukt in een zeer beperkte oplage (16 exemplaren). Het exemplaar dat zich bevindt in de stadsbibliotheek te Kortrijk is door de auteur bijgevoerd door met de hand geschreven nota's.

(2) Dit *Liber status animarum* bevat gedrukte rubrieken. De gegevens moesten worden ingevuld in handschrift.

II. UITGEGEVEN BRONNEN

- Almanach voor het bisdom Brugge*. Brugge, 1835-1840. 11 × 17 cm.
Almanach des bisdommen Brugge en Gent. Brugge, 1841-1879.
Almanach van het bisdom Brugge. Brugge, 1880-1914.
Codex Iuris Canonici. Rome, 1918. In-8°, XLVII-784 p.
Collectio Epistolarum Pastoralium Dioecesis Brugensis, dl I-XX, 1832-1922. In-8°.
Litterae annuae provinciae Belgicae Societatis Jesu. 1835-1912. (De jaargangen 1835-1839 zijn met de hand geschreven).
Pastorale Dioecesis Brugensis, ad normam Ritualis Romani jussu Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Francisci Renati Boussen editum. Gent, 1849. In-4°.
Statuta dioecesis Brugensis jussu Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Francisci-Renati Boussen, XVIII eiusdem dioecesis episcopi, edita. Brugge, 1838. In-8°, 128 p.
Statuta Dioecesis Brugensis diligenter recognita, emendata et denuo edita iussu Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Joannis-Baptistae Malou, Episcopi Brugensis XIX. Brugge, 1854. In-12°, XIV + 198 pp.
Statuta Dioecesis Brugensis diligenter recognita in paucis aucta et denuo edita iussu Illustrissimi et Reverendissimi Domini Joannis-Josephus Faict Sanctae Sedis Praelati domestici, Pontificio solio assistentis, sacro Pallio insigniti, Episcopi Brugensis XX. Brugge, 1890. In-12°, XXIII + 215 pp.
Statuta Dioecesis Brugensis edita iussu et auctoritate Illustrissimi et Reverendissimi Domini Gustavi-Josephi Waffelaert, Episcopi Brugensis XXI. Brugge, 1927. In-8°, XIX + 183 pp.

WERKEN

I. BIBLIOGRAFIEËN EN REPERTORIA

- A. ARTONNE, L. GUIZARD en O. PONTAL, *Répertoire des Statuts Synodaux des diocèses de l'ancienne France du XIIIe à la fin du XVIIIe siècle*. (Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes. Nr. VIII.), Parijs, 1963, in-8°, 516 p.
H. CARRIER en E. PIN, *Sociologie du christianisme. Bibliographie internationale*, Rome, 1964, in-8°, 313 p.
H. CARRIER, E. PIN en A. FASOLA BOLOGNA, *Sociologie du christianisme. Supplément 1962-66*, Rome, 1968.
Colloquium. Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België (Brussel, 30 nov.- 2 dec. 1967). *Hedendaagse Tijd*, (IUCHG., Bijdragen nr. 54), Leuven-Parijs, 1968, in-8°, 200 p.

- J. GADILLE, „Overzicht van de literatuur betreffende de toepassing van de sociologie in de godsdienstgeschiedenis”, *Concilium*, 1970, dl VI, fasc. 7, p. 123-134. Met bibliografie p. 133-34.
- M. GILLET en J. BOUVIER, „Orientation bibliographique sur l'histoire économique et sociale de la région du Nord aux XIXe et XXe siècle”, *Revue du Nord*, 1967, dl XLIX, p. 367-374.
- B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Inventaris van het bisschoppelijk archief te Brugge*, getijpt, Brugge, 1964. II-113 p.
- Lettres pastorales des évêques de Belgique, 1800-1950. Classement et étude analytique des documents*, (Publications du Centre Interuniversitaire d'Histoire Contemporaine), o.l.v. G. DELCUVE, Gestencild, 8 dln., Brussel, s.d.
- A. PHILIPS, *Bibliografie betreffende de sociale en economische toestanden in het Vlaamse landsgedeelte*, (Bibliographica Belgica, nr. 34). Brussel, 1958, in-8°, 96 p.
- R. REMOND, „De ontkerstening. De huidige stand van zaken in het franse taalgebied”, *Concilium*, 1965, dl I, fasc. 7, p. 142-49. Met bibliografie p. 149.
- A. SIMON, *Notes sur les archives ecclésiastiques*, (IUCHG., Bijdragen, nr. 2), Leuven-Parijs, 1957, in-8°, 38 p.
- Un quart de siècle de recherche historique en Belgique, 1944-1968*. Publié sous la direction de J. A. VAN HOUTTE, Président du Comité National Belge des Sciences Historiques. Nationaal Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, Leuven-Parijs, 1970. In-8°.

II. WERKEN

- A. ARNOULD, *Recherches sur le clergé paroissial dans le diocèse de Namur sous l'épiscopat de Mgr. Dehesselle (1836-1856)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1964, XV-212 p. en 5 kaarten.
- R. AUBERT, „Le cardinal Sterckx et son temps”, *Collectanea Mechliniensia*, 1951, dl XXI, p. 5-17.
- R. AUBERT, *Le pontificat de Pie IX (1846-1878)*, (*Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, dl XXI), 2e uitgave met bibliografisch supplement, Parijs, 1963, in-8°, 592 p.
- R. AUBERT, *Vatican I. (Histoire des conciles œcuméniques, dl 12)*, Parijs, 1964, in-8°, 332 p.
- M. BECQUE, *Le Cardinal Dechamps*, (Bibliotheca Alphonsiana). 2 dln. Leuven, 1956. in-8°, XVI-430 en 435 p.
- P. BERNARD, art. : „Confession du Concile de Latran au Concile de Trente”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, dl III, 1923, kol. 894-926.
- L. BILLIOUW, *De sekuliere roepingen in het bisdom Brugge (1835-1914). Sociologische analyse van het arrondissement Roeselare (1833-1863)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1964, XVII-134-XX p., 1 kaart en 4 tabellen.

- F. BOULARD, „Carte religieuse de la France rurale”, *Cahiers du Clergé Rural*, 1947, dl XCII, p. 403-414.
- F. BOULARD, „Essor ou déclin du clergé français?”, (*Rencontres*, nr. 34), Parijs, 1950, in-8°, 479 p.
- F. BOULARD, „L'État réel de la déchristianisation en France”, *Le Christ au monde*, 1960, dl V, p. 500-505.
- F. BOULARD, *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Parijs, 1954, in-8°, 156 p.
- F. BOULARD, J.H. FICHTER, F. HOUTART, G. LALOUX, H. MENDRAS en D. SZABO, *Paroisses urbaines. Paroisses rurales. (5e Conférence internationale de sociologie religieuse, dl 2)*, Doornik, 1958, in-8°, 222 p.
- F. BOULARD en J. REMY, *Pratique religieuse et régions culturelles, (Economie et Humanisme. Collection de sociologie religieuse, nr. 6)*, in-8°, 213 p. en 5 kaarten.
- P.F. BROECKAERT, *Predikatie en arbeidersproblemen. Onderzoek naar de sociale opvattingen van de seculiere en reguliere clerus in Vlaanderen (1800-1914)*, Mechelen, 1963, in-8°, 327 p.
- F. CHARPIN, *Pratique religieuse et formation d'une grande ville. Le geste du baptême et sa signification en sociologie religieuse, (Marseille, 1806-1958), (L'Église et son temps)*, Parijs, 1964, in-8°, 332 p.
- P. CHAUNU, „Une histoire religieuse sérielle. A propos du diocèse de la Rochelle (1648-1724) et sur quelques exemples normands”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965, dl XII, p. 5-34.
- J. CHELINI, *Genèse et évolution d'une paroisse suburbaine marseillaise*, Marseille, 1953, in-8°, 164 p.
- J. CHELINI, *La ville et l'Église. Premier bilan des enquêtes de sociologie religieuse urbaine*, Parijs, 1958, in-8°, 364 p.
- J. CHELINI, „Les facteurs généraux d'influence sur la pratique religieuse”, *Chronique sociale de France*, 1955, dl LXIII, p. 65-76.
- J. CHELINI, „Pratique religieuse et niveau de culture”, *Signes du Temps*, 1959, dl II, p. 11-15.
- G. CHOLVY, *Géographie religieuse de l'Herault contemporain. Préface du doyen G. LE BRAS*, Parijs, 1968, in-8°, 513 p. Recensie : Y.-M. HILAIRE, *Rev. d'Hist. de l'Egl. de France*, 1969, dl LVI, nr. 156, p. 173-82.
- G. CHOLVY, „Réflexions sur l'apport de la sociologie à l'histoire religieuse”, *Cahiers d'Histoire*, 1970, dl XV, p. 97-111.
- J. CHOUX, „Les statuts synodaux des diocèses lorrains”, *Annales de l'Est*, 1955, dl XVIII, p. 116-126.
- P. CLAESSENS, *La Belgique chrétienne depuis la conquête française jusqu'à nos jours (1794-1880)*, dl I : *Études historiques*, dl II : *Études biographiques*, Brussel, 1883, in-8°, 284 en 262 p.
- M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw, Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968. (K.U.L. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, dl 4).

- E.A. COLLARD, *Carte de la pratique dominicale en Belgique, par commune*, Bergen, 1952.
- E.A. COLLARD, „Commentaire de la carte de la pratique dominicale en Belgique”, *Lumen Vitae*, 1952, dl VII, p. 644-652.
- E.A. COLLARD, *Étude sociologique de la vie religieuse dans un diocèse de Belgique (Tournai)*, *Lumen Vitae*, 1951, dl VI, p. 232-238.
- E. COLLARD, J. DELLEPOORT, J. LABBENS, G. LE BRAS en J. LECLERCQ, *Vocation de la sociologie religieuse. Sociologie des vocations. (5e Conférence internationale de sociologie religieuse, dl 1)*, Doornik, 1958, in-8°, 241 p.
- Y. DANIEL, *L'équipement paroissial d'un diocèse urbain: Paris (1802-1956). Éléments statistiques, (Économie et Humanisme. Collection de sociologie religieuse, nr. 2)*. Parijs, 1957, in-8°, 193 p.
- A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français, 1925-1956*. Parijs, 1957, in-8°, 493 p.
- G. DE BERTIER DE SAUVIGNY, *De Kerk in het Tijd van de Restauratie (1801-1848)*, *Geschiedenis van de Kerk*, dl VIII, Hilversum-Antwerpen, 1965, in-8°, 327 p.
- O. DE BEUL-MOERZEKE, *Religieus-sociale monografie van een plattelands-gemeente, Ledeberg-Gent*, 1962, in-8°, 552 p.
- De bisschoppen van Brugge, Collationes Brugenses*, 1934, dl XXXIV, p. 294-309.
- A. DEBLON, *Le recrutement du clergé liégeois au XVIIIe siècle. Villes et campagnes*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1963, XXXVI-222 p.
- P. DE BRABANDER, *Juris canonici et juris canonico-civilis compendium*, 2 dln., 3e uitgave, Brugge, 1881, in-8°.
- De Kerk in Vlaanderen, Pastoraal-sociologische studie van het leven en de structuur der Kerk*, o.l.v. J. KERKHOF en J. VAN HOUTTE, Tielt en Den Haag, 1962, in-8°, 670 p.
- J.J. DELLEPOORT, *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse*, Den Haag, 1955, in-8°, XII-320-3 p., 5 platen en 4 kaarten.
- A. DELOBELLE, *Charleroi et son agglomération: sociologie historique et structures religieuses*, Brussel, 1962, in-8°, VII-195 p.
- A. DELOBELLE, „Mons : Étude sociologique”, *Revue diocésaine de Tournai*, 1964, dl XIX, p. 165-181, 269-281, 475-494.
- E. DE MOREAU, art., „Belgique” *D.H.G.E.*, dl VII, 1934, kol. 520-726.
- E. DE MOREAU, art., „Bruges (Évêché)”, *D.H.G.E.*, dl X, 1938, kol. 895-906.
- E. DE MOREAU, *L'Église en Belgique. Des origines au début du XXe siècle*, Brussel, 1945, in-8°, 270 p.
- E. DE MOREAU, „Dans le ministère paroissial”, *Nouvelle Revue Théologique*, 1930, dl LVII, p. 621-647.

- E. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, dl V : *L'Église des Pays-Bas, 1559-1633*, (*Museum Lessianum. Section historique*, nr. 15), Brussel, 1952, in-8°, 544 p.
- E. DE MOREAU, art., „Histoire de l'Église catholique en Belgique”, *Histoire de la Belgique contemporaine*, dl II, 1929, p. 475-596.
- E. DE MOREAU, „Les missions intérieures des Jésuites belges de 1833 à 1853”, *Archivum historicum Societatis Jesu*, 1941, dl X, p. 259-282.
- F. DE POTTER, *Huiselijke godsdienst onzer voorvaderen*, Gent, 1886, in-8°, 142 p. + 1 f.
- . DE SCHREVEL, A. HODÛM en P. ALLOSSERY, art., „Le diocèse de Bruges, Un siècle de l'Église catholique en Belgique”, dl II, 1930, p. 475-566.
- J. DE SMET, „Het bisdom Gent onder Napoleon I”, *Collationes Brugenses et Gandavenses*, 1955, dl I, p. 87-94 en 240-248.
- L. DE SAINT-MOULIN, „Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830”, *Annuaire d'Histoire Liégeoise*, 1967, dl X, nr. 34, p. 33-127.
- J. DE SMET, „Kerkelijke gebruiken en toestanden in het Brugse Vrije, 1500-1780”, *Biekorf*, 1960, dl LXI, p. 137-145, 169-175.
- M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II (1559-1570)*, Antwerpen-Utrecht, 1950, in-8°, 348 p. en 3 kaarten.
- „Discussion du rapport de M. Rémond sur la déchristianisation au XIXe siècle”, *Cahiers d'histoire*, 1964, dl IX, p. 89-106.
- K. DOBELAERE, *Sociologische Analyse van de Katholiciteit*, (*Bibliotheek voor gedragswetenschappen. Reeks Sociologie*), Antwerpen, 1966, in-8°, XV-413 p.
- P. DROULERS, *Action pastorale et problèmes sociaux sous la monarchie de juillet chez Mgr. d'Astros, archevêque de Toulouse*, (*Bibliothèque de la France*), Parijs, 1954, in-8°, 3-455 p.
- P. DROULERS, „La déchristianisation ouvrière en France dans le Nord, à la fin du XIXe et au début du XXe siècles”, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae III*, *Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique*, dl 50, Leuven, 1970, p. 329-39.
- P. DROULERS, „La presse et les mandements sociaux d'évêques français avant 1848”, *Cahiers d'histoire*, 1964, dl IX, p. 385-397.
- J.B. DUROSELLE, *Les débuts du catholicisme social en France. (1822-1870)*, Parijs, 1951, in-8°, 2 + 787 + 1 p.
- M. ENGLISH, „De dekanaten in het bisdom Brugge”, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation de Bruges*, 1954, dl XCI, p. 5-17.
- M. ENGLISH, „Wederoprichting van het bisdom Brugge. Brugge contra Ieper. Het bisschoppelijk paleis en seminariegebouw”, *Collationes Brugenses*, 1934, dl XXXIV, p. 274-293.
- A. ERBA, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques*, (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique*, nr. 43). Leuven, 1967, in-8°, XV-706 p.

- M. FAUGERAS, *La reconstruction catholique dans l'Ouest après la Révolution. Le diocèse de Nantes sous la monarchie censitaire (1813-1822-1849)*, 2 dln. Fontenay-le-Comte, 1964, in-8°, 5121 en 462 p.
- J. FERTE, *La vie religieuse dans les campagnes parisiennes (1622-1695)*, (*Bibl. d'Hist. Eccl. de la France*), Parijs, 1962.
- H. GAZEAU, *L'évolution religieuse des pays angevins de 1814 à 1870*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Rennes, 1961, 1680 p.
- H. GAZEAU, „L'évolution religieuse des pays angevins de 1814 à 1870”, *Revue des Facultés catholiques de l'Ouest*, 1961, nr. 2, p. 5-15.
- L. GENICOT, *Histoire des routes Belges depuis 1704*. (*Collection nationale*, nr. 89), Brussel, 1948, in-8°, 75 p.
- H. GODDIJN en W. GODDIJN, *Sociologie van kerk en godsdienst*, (*Aula-Boeken*, nr. 249), in-8°, 351 p.
- H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique, (1789-1839)*, Leuven, 1950, in-8°, 300 p.
- J. HEUSCHEN, „De priesterroepingen in Limburg”, *Revue Ecclésiastique de Liège*, 1947, dl XXXIV, p. 357-377.
- Y.-M. HILAIRE, „La vie religieuse dans les pays de la Loire au XIXe siècle”, *L'Information Historique*, 1967, dl XXIX, p. 31-35.
- Y.-M. HILAIRE, „Les missions intérieures face à la déchristianisation pendant la seconde moitié du XIXe siècle, dans la région du Nord”, *Revue du Nord*, 1964, dl XLVI, p. 51-68.
- Histoire du catholicisme en France*, dl III : A. LATREILLE en R. RÉMOND, *La période contemporaine*, Parijs, 1962, in-8°, 693 p.
- A. HODÛM, „De godsdienstige toestand der Katholieke Nederlanden in de XVIIIe eeuw”, *Collationes Brugenses*, 1931, dl XXXI, p. 379-386.
- A. HODÛM, „De godsdienstige toestand in België voor de Belgische omwenteling”, *Collationes Brugenses*, 1937, dl XXXVII, p. 50-56.
- A. HODÛM, „De Katholieke Nederlanden in de XVIIIe eeuw, *Collationes Brugenses*, 1931, dl XXXI, p. 379-386.
- A. HODÛM, „Het bisdom Brugge in het begin van de XVIIe eeuw”, *Collationes Brugenses*, 1936, dl XXXVI, p. 126-131.
- F. HOUTART, „Les paroisses de Bruxelles, 1803-1951. Législation, délimitation, démographie, équipement”, *Bulletin de l'Institut de recherches économiques et sociales*, 1953, dl XIX, p. 671-748.
- F.-A. ISAMBERT, *Christianisme et classe ouvrière. Jalons pour une étude de sociologie historique*, (*Religion et Sociétés*), Doornik, 1961, in-8°, 259 p.
- 150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België, 1789-1939. O.l.v. S.H. SCHOLL, dl I : *Het sociaal-katholicisme*. dl II : *De christen-democratie*, Brussel, 1963-1965, in-8°, 324 en 400 p.
- Recensie : R. AUBERT, *De gids op maatschappelijk gebied*, 1965, dl LVI, p. 907-923.
- B. JANSSENS DE BISTHOVEN, „Het bestuur van Mgr. Boussen (21 januari 1833-1 oktober 1848)”, *Collationes Brugenses*, 1948, dl XLIV, p. 298-302.

- B. JANSSENS DE BISTHOVEN, „Het godsdienstig leven in het bisdom Brugge tijdens de regering van Albrecht en Isabella, 1598-1633”, *Collationes Brugenses*, 1954, dl L, p. 3-8.
- E. JOMBART, art., „Confession”, *Dictionnaire de Droit Canonique*, dl IV, 1949, kol. 46-64.
- N. JUNG, art., „Communion”, *Dictionnaire de Droit Canonique*, dl III, 1942, kol. 1098-1180.
- J. KERKHOFS, *Godsdienstpraktijk en sociaal milieu. Proeve van godsdienst-sociologische studie der provincie Limburg, (Verzameling van de School voor Politieke en Sociale Wetenschappen, nr. 148)*, Brussel, 1954, in-8°, 377 p.
- P. KREMER, „Prêtres de Belgique (1830-1930)”, *Nouvelle Revue Théologique*, 1930, dl LVII, p. 683-709.
- J. KRUYTHOF, „De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1957, p. 197-235.
- G. LACROIX, *Un cardinal de l'Église d'Arras: Charles de la Tour d'Auvergne. 49 ans d'épiscopat concordataire, 1801-1851*, Lens, 1965, in-8°, 398 p.
- J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines*, Brussel, 1924, in-8°, 469 p.
- E. LAMBERTS, *Kerk en Liberalisme in het Bisdom Gent, 1821-1857*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Leuven, 1970.
- TH.-J. LAMY, art., „Malou (Jean-Baptiste)”, *Biographie Nationale*, dl XIII, 1894-1895, kol. 253-258.
- A. LATREILLE, „La déchristianisation en France à l'époque moderne”, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae III*, *Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique*, dl 50, Leuven, 1970, p. 287-313.
- G. LE BRAS, *Études de sociologie religieuse. (Bibliothèque de sociologie contemporaine)*, 2 dln, Parijs, 1955-56, in-8°, XIX-819 p.
- G. LE BRAS, *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse en France, (Bibliothèque de l'École de Hautes Études. Sciences religieuses. Dl LVII)*, 2 dln, Parijs, 1942-1945, in-8°, 128 p.
- G. LE BRAS, „Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions”, *Revue historique de droit français et étranger*, 1940-1941, dl XIX-XX, p. 310-363.
- G. LE BRAS, „L'explication en sociologie religieuse”, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1956, dl XXI, p. 59-76.
- J. LEEN, *De rekrutering van de geestelijkheid in het bisdom Luik tijdens de 19e eeuw. Priesterroeping en de Limburgse dekenaten*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1965, XXVI-193-(56) p.
- J. LEFLON, *Eugène de Mazenod. Évêque de Marseille. Fondateur des Missionnaires Oblats de Marie Immaculée. 1782-1861*, 3 dln., Parijs, 1957-65, in-8°, 491, 667 en 861 p.
- J. LEFLON, *La crise révolutionnaire, 1789-1846, (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, dl XX)*, Parijs, 1951, in-8°, 524 p.

- E. LEROY-LADURIE, *Les Paysans du Languedoc*, 2 dln., Parijs, 1966, in-8°, 1035 p.
- D. LESCOUHER, *Geschiedenis van het kerkelijk en godsdienstig leven in West-Vlaanderen*, 3 dln., Brugge, 1926-27, in-8°, 663 p.
- J. LESTOCQUOY, *La vie religieuse en France du VIIe au XXe siècle*, Parijs, 1964, in-8°, 376 p.
- S. LIGIER, *Recherches sociologiques sur la pratique religieuse du Jura*, 4 dln., gestencild, Lons-le-Saunier, 1951, 581 p.
- J. LORY, „Guerre scolaire et pratique pascale”, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1967, dl XLV, p. 571-72.
- J. LORY, „Un cas de „déchristianisation cléricale” en Belgique : Le fléchissement de la pratique pascale consécutif à la guerre scolaire (1879-1884)”, *Cahiers d'Histoire*, 1964, dl IX, p. 111-113.
- J. MAC MANNERS, *French Ecclesiastical Society under the Ancient Régime. A study of Angers in the XVIII century*, Manchester, 1960, in-8°, XI-416 p. en 1 plan.
- L. MAHIEU, *Mgr. Louis Belmas. Évêque de Cambrai, 1757-1841*. 2 dln., Parijs, 1934, in-8°, XXV-461 en 556 p.
- G. MALHERBE, „Le Pastorale de Malines. Son histoire”, *Collectanea Mechliniensia*, 1939, dl XXVIII, p. 380-381.
- C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle. Les hommes et leurs mentalités*, (*Histoire et sociologie de l'Église*, nr. 5), Parijs, 1964, in-8°, XV-501 p.
Recensie : J. LORY, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1965, dl LX, p. 924-927.
- C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de Mgr. Dupanloup, 1840-1878. Sociologie religieuse et mentalités collectives*, (*Histoire des mentalités*), Parijs, 1962, in-8°, XXX-593 p.
Recensie : R. AUBERT, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1965, dl L, p. 928-937.
- C. MARCILHACY, „Recherche d'une méthode d'étude historique de la „déchristianisation” depuis le milieu du XIXe siècle”, *Cahiers d'Histoire*, 1964, dl IX, p. 116-117.
- I. MASSON, *De aartsbroederschap van Sint Franciscus Xaverius in België en voornamelijk in het bisdom Gent (1854-1896). Een katholieke benadering van het arbeidersprobleem, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, Leuven, 1966, XXXII-171-XX p.
- H. MOUREAU, art., „Communion Eucharistique (Doctrine générale)”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, dl III, 1923, kol. 480-514.
- M. NOIROT, art., „Liturgique (Droit) (dans l'Église latine)”, *Dictionnaire de Droit Canonique*, dl VI, 1957, kol. 535-594.
- L. PEROUS, *Le diocèse de la Rochelle de 1648 à 1724. Sociologie et Pastorale*, (*Bibliothèque générale de l'École Pratique des Hautes Études. VIe section*), Parijs, 1964, in-8°, 532 p.

- L. PRENEEL, „Bonaparte, le Concordat et les nouveaux diocèses en Belgique”, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1962, dl LVII, p. 871-900.
- L. PRENEEL, „Karel-Alexander van Arberg XVIIIe bisschop van Ieper (1786-1802)”, *Standen en Landen*, 1968, dl XLIV, p. 107-144.
- L. PRENEEL, „Priesters in het concordatair bisdom Gent, 1802-1813. Toestand in de Kortrijkse dekanaten”, *De Leiegouw*, 1962, p. 73-101 en 1963, p. 5-29.
- „Rapport présenté par M. le Chanoine STROOM : Le culte eucharistique au diocèse de Bruges”, XIe Congrès eucharistique international, Bruxelles, 13-17 juillet 1898, Brussel, 1899, p. 125-138.
- E. REMBRY, *De bekende pastoors van St.-Gillis te Brugge, met aantekeningen over kerk en parochie*, Brugge, 1890, in-8°, XXX-808 p.
- R. RÉMOND, „Recherche d'une méthode d'analyse historique de la déchristianisation depuis le milieu du XIXe siècle”, *Colloque d'histoire religieuse* (Lyon, octobre 1963), Grenoble, 1963, p. 123-154.
- R. REZSOHAZY, *Origines et formation du catholicisme social en Belgique. 1824-1909. (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie. IVe série, nr. 13)*, Leuven, 1958, in-8°, XXXIV-432 p.
- L.-J. ROGIER, *De Kerk in het tijdperk van verlichting en revolutie (1715-1801)*, (*Geschiedenis van de Kerk*, dl VII), Hilversum-Antwerpen, 1964, in-8°, 345 p.
- H. ROLLET, *L'action sociale des catholiques en France (1871-1901)*, Parijs, 1947, in-8°, 725 p.
- J. RUWET, *Avant les révolutions. Le XVIIIe siècle, Etudes d'histoire wallonne*, dl IX, Brussel, 1967, in-8°, 31 p.
- P. SAGE, „La vie d'un curé de campagne au XVIIIe siècle”, *Chronique sociale de France*, 1955, dl LXIII, p. 3-21.
- C. SAVART, „Pour une sociologie de la ferveur religieuse : L'Archiconfrérie de N.-D.-des-Victoires”, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1964, dl LIX, p. 823-844.
- S.H. SCHOLL, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen. (1875-1914)*, Brussel, 1953, in-8°, XIX-314 p.
- E. SEVRIN, *Les missions religieuses en France sous la Restauration*, 2 dln., Saint-Mandé, 1948-50, in-8°, XXX-366 + 531 p.
- A. SIMON, art., „Faict (Jean-Joseph)”, *Biographie Nationale*, dl XXX, 1959, kol. 372-374.
- A. SIMON, art., „Waffelaert (Gustave-Joseph), évêque de Bruges (1847-1931)”, *Biographie Nationale*, dl XXXI, 1962, kol. 719-732.
- A. SIMON, *Évêques de la Belgique Indépendante (1830-1940). Sources d'Archives. (IUCHG., Bijdragen, nr. 21)*, Leuven-Parijs, 1961, in-8°, 99 p.
- A. SIMON, *La politique religieuse de Léopold Ier. Documents inédits*, Brussel, 1953, in-8°, 182 p.
- A. SIMON, *Le cardinal Sterckx et son temps, 1792-1867*, 2 dln., Wetteren, 1950, in-8°, XX-624 en 480 p.

- A. SIMON, *L'Église catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren, 1949, in-8°, 148 p.
- A. SIMON, *Le parti catholique belge 1830-1945*, (*Notre Passé*), Brussel, 1958, in-8°, 155 p.
- J. SOETE, *Het wetenschappelijk werk en de verzameling van pastoor Slosse*, Kortrijk, 1942, in-8°, XVI-98 p.
- A. TIHON, „Les ordinations du clergé diocésain dans le diocèse de Malines (1802-1961)”, *Collectanea Mechliniensia*, 1963, dl XLVIII, p. 354-367.
- A. TIHON, *L'évolution de l'équipement paroissial de l'ancien diocèse de Malines. Le clergé paroissial (1803-1910)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1962, XXVII-240 p. en 1 map met kaarten en tabellen.
- L. TRENARD, „Aux origines de la déchristianisation : le diocèse de Cambrai de 1830 à 1848”, *Revue du Nord*, 1965, dl XLVII, p. 399-459.
- L. TRENARD en Y.-M. HILAIRE, „Idées, croyances et sensibilité religieuse du XVIIe au XIXe siècle”, *Bulletin de la section d'histoire moderne et contemporaine du comité des travaux historiques*, 1964, dl V, p. 7-27.
- Tussen atheïst en gelovige. Religieuze typologie van een stedelijke arbeidersgroep, door de werkgroep voor pastoraal, sociologische en communicatieonderzoek PASCO*, Tielt-Den Haag, 1965, in-8°, 167 p.
- Un siècle d'enseignement libre. Honderd jaar vrij onderwijs*, Brussel, 1932, in-8°, 648 p.
- E. VACANDARD, art., „Confession du I au XIIIe siècle”, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, dl III, 1923, kol. 838-894.
- J.-B. VAN BAVEGEM, *Het Martelaarsboek of Heldhaftig Gedrag der Belgische Geestelijkheid ten Tijde der Fransche Omwenteling op het einde der achttiende Eeuw*, Gent, 1875, in-8°, XVII-579 p.
- T.-A. VAN BIERVLIET, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Leuven, 1966, in-8°, 247 p.
- F. VAN DE PUTTE, *Histoire du diocèse de Bruges. Illustré des portraits de tous les évêques*, Brugge, 1849, in-f^o.
- L. VAN DE WEGHE, „Essai historique sur le Stévenisme”, *Mémoire du Cercle Historique et Archéologique de Hal*, 1926, dl III, p. 47-158.
- A. VAN DE WEIJER, *De religieuse practijk in een Brabantse industriestad*, Assen, 1955, in-8°, 274 p. + 3 kaarten.
- J. VAN EEGHEM, *Bisschoppelijke en decanale kerkvisitaties in het bisdom Brugge van de XVIIIe eeuw*. *Collationes Brugenses*, 1954, dl L, p. 106-126 en p. 217-232.
- J.A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Antwerpen, 1964, in-8°, XV-366 p.
- J. VAN HOUTTE, *De Mispraktijk in de Gentse agglomeratie. Misonderzoek en sociologische interpretatie*, St.-Niklaas-Waas, 1963, In-8°, 367 p.
- K. VAN ISACKER, *Averechtse Democratie. De Gilden en de Christelijke Democratie in België*, Antwerpen, 1959, In-8°, 164 p.

- A. VAN ROY, *De voortschrijdende ontkerstening van West-Europa en onze tegenweer*, Brussel, 1946, in-8°, 95 p.
- B. VERHAEGEN, *Contribution à l'Histoire Economique des Flandres. (Publications de l'Université Lovanium de Léopoldville)*, 2 dln., Leuven-Parijs, 1961, in-8°, 381 en 326 p.
- P. VERHAEGEN, *La lutte scolaire en Belgique*, Gent, 1905, in-8°, XXI-428 p.
- A. VERSCHEURE, *De Minderbroeders te Thielt (1624-1933)*, Tielt, 1933.
- J. VIEUJEAN, „Les missions intérieures après 1830”, *Revue ecclésiastique de Liège*, 1933-34, dl XXV, p. 14-24.
- J. VIEUJEAN, „Le Stévenisme”, *Revue ecclésiastique de Liège*, 1927-28, dl XIX, p. 202-212.
- L. WILS, *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*, Antwerpen, 1963, in-8°, 331 p.
- H. WILLMER, „Dechristianisation in England in the 19th and 20th centuries”, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae III*, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique, dl 50, Leuven, 1970, p. 287-313.
- St. d'YDEWALLE, *Bronnen voor de geschiedenis van de parochiale missies in de XIXe eeuw op het Archief van het Bisdom te Brugge, Colloquium: „Bronnen voor de religieuze Geschiedenis van België”*. Brussel, 30 nov.-2 dec. 1967, (IUCHG. Bijdragen nr. 54) Leuven-Parijs, 1968, p. 64-69.
- St. d'YDEWALLE, „De decanale indeling van het bisdom Brugge in 1839”, *Handelingen van het Genootschap „Société d'Emulation” te Brugge*, 1969, dl CVI, p. 140-171.
- St. d'YDEWALLE, *Structuren van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussen, 1834-1848*. onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1966, XXXV-260-34 p.

INLEIDING

Aanvankelijk werd het uitgangspunt voor ons onderzoek gezocht in de bijdrage van R. RÉMOND op het Colloquium voor vergelijkende Kerkgeschiedenis gehouden te Lyon in 1963 (1). In dit rapport geeft de auteur een status quaestionis van het onderzoek van de geschiedenis van de godsdienstbeleving bij de massa in Frankrijk vanaf het midden der 19e eeuw. Als thema neemt hij het begrip „ontkerstening” (*déchristianisation*), dat op het ogenblik in Frankrijk en ook elders algemeen wordt gebezigd (2). Uit dit rapport zelf en de daaropvolgende discussie blijkt dat er geen volkomen eensgezindheid bestaat noch over het ontstaan van het woord zelf, de inhoud die het dekt en de realiteit die het aanduidt, noch omtrent de oorzaken die deze al of niet werkelijke ontkerstening hebben op gang gebracht (3). Het wordt duidelijk dat de geschiedenis die het godsdienstig leven van de massa in de 19^e eeuw wil beschrijven, nog volop zoekt naar de juiste afbakening van haar onderwerp en de aangepaste methodes om dit collectief godsdienstig fenomeen te belichten en de oorzaken die er hebben op ingewerkt te ontdekken. (4)

Dit is onder meer te wijten aan de eigen aard van het godsdienstige fenomeen dat een grote graad van inwendigheid vertoont en meestal slechts kan benaderd worden langs bronnen die inlichtingen verstrekken over gestelde daden maar weinig meedelen omtrent de innerlijke houding (5). Daarbij komen nog : de moeilijkheden die men ontmoet bij het overstappen van de beschrijving der individuele naar die der collectieve gedragingen, de veelheid der oorzaken die een

(1) R. RÉMOND, *Recherche d'une méthode d'analyse historique de la déchristianisation depuis le milieu du XIXe siècle, Colloque d'histoire religieuse (Lyon, octobre 1963)*, p. 123-154.

(2) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 123-130.

(3) *Discussion du rapport de M. Rémond sur la déchristianisation au XIXe siècle, Cahiers d'Histoire*, 1964, dl IX, p. 89-106.

(4) Op het colloquium van 1968 te Cambridge werd het probleem der ontkerstening eveneens aangeraakt. Zie : *Colloque de Cambridge, 24-28 septembre 1968*, uitg. D. BAKER, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae III, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique*, Leuven, 1970, dl 50. Interessant op methodologisch gebied zijn de artikels van A. LATREILLE, *La déchristianisation en France à l'époque moderne*, p. 287-313 en H. WILLMER, *Dechristianisation in England in the 19th and 20th centuries*, p. 315-327. Beide artikels zijn een verdere reflexie op de problemen van kerstening en ontkerstening, zoals ze werden gesteld in 1963 door R. RÉMOND en G. LE BRAS. Zie ook het interessante artikel van G. CHOLVY, „Réflexions sur l'apport de la sociologie à l'histoire religieuse, *Cahiers d'Histoire*, 1970, dl XV, p. 97-111.

(5) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 134-136.

bepaalde situatie scheppen (1). En tenslotte de ambivalentie van deze oorzaken zelf. Meermaals heeft men immers geconstateerd dat gelijke invloeden verschillende gevolgen hebben al naargelang van het aanpassingsvermogen van gelovigen en clerus, een vermogen dat op zijn beurt historisch is bepaald (2).

Toch treedt uit dit rapport duidelijk naar voor dat er qua godsdienstig gedrag een verschil op te merken valt tussen de steden en de rurale gebieden (3). Andere studies hebben reeds op dit onderscheid gewezen (4). Meestal ligt de godsdienstpraktijk van een stad lager dan die van haar landelijke omgeving. Omtrent de juiste betekenis en de oorzaken van dit verschil is men het nog niet eens (5). Evenwel schijnen de uitgroei van de steden en de toenemende industrialisatie belangrijke factoren te zijn. Men mag hier echter geen deterministische oorzaken in zien (6). De invloed van industrialisatie en urbanisatie is eerder indirect te noemen. De snelle aanwas van de steden gedurende de 19^e eeuw heeft de bestaande parochiestructuren en pastorale methodes ontoereikend gemaakt en geografische milieus geschapen waarin de invloed van de kerk niet meer voldoende aanwezig was. De toenemende industrialisatie bevorderde het ontstaan van sociale milieus, die eveneens tot stand kwamen buiten kerkelijke invloeden om. Aldus ontstonden „ontkerstende” milieus, waarin de nieuw aangekomen of aangesloten gelovige zwaar op de proef werd gesteld (7). Hier moet

(1) Idem, p. 127-129 en p. 137-152.

(2) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 149-150, 152. *Discussion du rapport de E. Rémond sur la déchristianisation au XIXe siècle*, in cahiers d'histoire, 1964, dl IX, p. 103.

Y.-M. HILAIRE, *La vie religieuse dans les pays de la Loire au XIXe siècle*, in : *L'Information Historique*, 1967, dl XXIX, p. 32-33.

(3) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 138.

(4) J. CHELINI, *La ville et l'Église. Premier bilan des enquêtes de sociologie religieuse urbaine*, p. 93-114.

A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 20-24.

(5) F. BOULARD en J. REMY brengen in *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*, Parijs, 1968, een voorlopige synthese van vijftien jaar enquête naar de godsdienstpraktijk in de steden. Volgens F. BOULARD geven de oorzaken die men tot hiertoe aanvoerde om het verschil in gemiddelde praktijk tussen stad en land uit te leggen, geen voldoende verklaring om ook de verschillen tussen de gemiddelden der steden onderling te verhelderen. Om dit verschil tussen de gemiddelden der steden onderling te verklaren moet men dus uitzien naar nieuwe oorzaken. F. BOULARD meent dat de relatie tussen de stad en het platteland dat haar omringt, bij het verklaren der onderlinge verschillen tussen de gemiddelden der steden van doorslaggevende aard moet zijn. Deze relatie wordt geïncarneerd in wat F. BOULARD „*région culturelle*” noemt. Dit heeft als gevolg dat men niet enkel de oppositie tussen stad en land moet beschouwen maar ook de eenheid van stad en land in eenzelfde „*région culturelle*” als geopponneerd aan de andere „*régions culturelles*”. F. BOULARD legt dan ook de nadruk op de studie van de evolutie der pastoraal en het doordringen van deze pastoraal in de massa, om de eigen situatie van iedere „*région culturelle*” te helpen verduidelijken.

(6) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 150.

(7) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 142.

nog worden aan toegevoegd dat de invloeden van intellectuele aard zich eveneens het sterkst laten gelden in een stad en dat de eisen tot aanpassing, zowel aan de gelovige als aan de clerus gesteld, hoger zijn (1). Nochtans moet onmiddellijk worden opgemerkt dat men ook hier op de ambivalentie der invloeden stuit, want men heeft eveneens kunnen constateren dat ook het omgekeerde zich voordoet. Is de godsdienstpraktijk in de rurale gebieden vrijwel gedaald tot nul, dan steekt de stad soms daartegen af als een eiland met hogere praktijk (2). Is de hogere praktijk van deze steden soms een teken van een meer persoonlijk beleefd geloof en mag men in deze gevallen spreken niet van een ontkerstening maar van een verandering, ja van een mutatie in de kwaliteit van het geloof? Elke situatie dient dus zorgvuldig afzonderlijk beschouwd te worden en men moet zich hoeden voor overhaaste conclusies.

Daarom leek het aangewezen een onderzoek in te stellen naar de evolutie van de godsdienstbeleving in een grootstad. Hiervoor werd Antwerpen uitgekozen. Deze stad kent immers in de tweede helft van de 19^e eeuw een sterke expansie van haar bevolking. Haar politieke en syndikale geschiedenis werd uitvoeriger dan voor andere steden het geval was behandeld door bepaalde auteurs. Het bronnenonderzoek werd verricht in het archief van het aartsbisdom Mechelen, waar de stukken uit de 19^e eeuw die betrekking hebben op het huidige bisdom Antwerpen worden bewaard, en in een aantal Antwerpse stadsparochies. Het onderzoek leverde echter een teleurstelling op. Een korte beschrijving van de onderzochte bronnen kan men vinden in hoofdstuk I.

De artikels van Y.-M. HILAIRE en L. TRENARD wezen erop dat de verslagen der parochiale missies eveneens interessante gegevens kunnen bevatten over de godsdienstbeleving der gelovigen (3). Daarom werd gepoogd een aanloop te vinden voor een nieuwe benadering langs dergelijke verslagen om. Een bronnenonderzoek werd ook in die richting aangevat. Vermits de meeste ordes of congregaties echter geen verslagen van dergelijke missies uit de 19e eeuw bezitten,

(1) R. RÉMOND, *o.c.*, p. 145.

(2) *Idem*, p. 139, 149-150.

(3) Y.-M. HILAIRE, *Les missions intérieures face à la déchristianisation pendant la seconde moitié du XIXe siècle dans la région du Nord*, in : *Revue du Nord*, 1964, dl XLVI, p. 51-68.
L. TRENARD, *Aux origines de la déchristianisation: le diocèse de Cambrai de 1830 à 1848*, in : *Revue du Nord*, 1965, dl XLVII, p. 399-459.

werd ook afgezien van een dergelijke studie. Een korte beschrijving van het verrichte onderzoek kan men vinden in hoofdstuk I.

Het werd dus tijd uit te zien naar een ander onderzoeksterrein. De heer L. PRENEEL vestigde onze aandacht op het feit dat in het archief van het bisdom Brugge naast de dekanale visitatieverslagen eveneens een aanzienlijk aantal *Status animarum* of paasrapporten aanwezig waren (1). Aanvankelijk verkeerde men in de mening dat men aan de hand van deze documenten een vrij volledig beeld zou kunnen ophangen van het godsdienstig leven in een bepaalde periode en in een bepaald gebied, bijvoorbeeld op het vlak van een dekenij, zoals dit werd gedaan door de heer M. CLOET in zijn voortreffelijke studie over de dekenij Tielt in de 17^e eeuw (2).

Het huidige onderzoek naar de godsdienstbeleving wil inderdaad alle aspecten van het godsdienstig leven behandelen en streeft er tevens naar om de godsdienstige uitingen te situeren in het bredere kader van een studie naar de mentaliteit (3). Daarom werd op methodologisch gebied aansluiting gezocht bij de werken van C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle* en *Le diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de Mgr. Dupanloup, 1849-1878*.

Het eerste werk, door Y.-M. HILAIRE zeer vernieuwend genoemd, is vooral merkwaardig omdat C. MARCILHACY langs de weg van de sociale psychologie een methode aanduidt om een beschrijving te maken van het godsdienstig fenomeen op collectief niveau. Zij onderscheidt de verschillende sociale groepen, plaatst ze terug in hun concreet geografisch kader en tekent hun mentaliteit (4).

Daardoor weet zij het godsdienstig feit in een bredere context te plaatsen waardoor het mogelijk wordt te peilen naar de plaats die de

(1) Volgens de instructies van de bisschop, Mgr. Bousset, in de vernieuwde bewerking der Brugse statuten (1836-40), betekent *Status animarum* het rapport met het aantal en de namen der paasverzuimers dat ieder jaar door de pastoor naar de bisschop moest worden gezonden. Zie meer hierover in hoofdstuk II.

(2) M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, (K.U.L. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, dl 4), Leuven-Gent, 1968, in-8°, XXXV-622 p.

(3) R. RÉMOND, *De ontkerstening*, in : *Concilium*, 1965, dl I, fasc. 7, p. 144-145.

(4) Y.-M. HILAIRE, *La vie religieuse dans les pays de la Loire au XIXe siècle*, in : *L'information historique*, 1967, dl XXIX, p. 32.

J. LORY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, (Recensie) in : *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1965, dl LX, p. 924-925.

C. MARCILHACY, *Recherche d'une méthode d'étude historique de la „déchristianisation” depuis le milieu du XIXe siècle*, in : *Cahiers d'Histoire*, 1964, dl IX, p. 116-117.

godsdienst inneemt in het leven van elke groep (1). In haar tweede werk onderzoekt C. MARCILHACY de pastorale methodes door Mgr. Dupanloup aangewend en de resultaten hiervan bij de verschillende sociale groepen, zulks in het kader van de sociale en politieke evolutie van dit ruraal diocees van de aanvang van het Tweede Keizerrijk tot het begin der Derde Republiek (2) (3).

Het bleek alras onmogelijk de door C. MARCILHACY gevolgde methode toe te passen op een beperkter terrein, zoals bijv. een dekenij. Bij het uitwerken van onze studie moest men immers drastische beperkingen aanvaarden, die voortspruiten uit de eigen aard der bronnen enerzijds en de stand van het historisch onderzoek anderzijds.

Het werd vrij spoedig duidelijk dat de paasrapporten slechts inlichtingen bevatten over de paasverzuimers en ons niets meedelen over de gedragingen en inwendige houding der gelovigen, die getrouw de paasplichten vervullen. De dekanale visitatieverslagen die bij het uitwerken van een studie van het godsdienstig leven in een dekenij een onmisbare bron dienden te zijn, hebben tijdens de 19^e eeuw een erg gemeenplaatsig karakter en bieden weinig mogelijkheden tot een diepgaand onderzoek. Bovendien had onze speurtocht in het archief van de Antwerpse stadsparochies en de enkele steekproeven in Brugge en Kortrijk verricht, uitgewezen dat het doorsnuffelen ter plaatse van parochiearchieven een zeer tijdrovende bezigheid is en dat deze archieven bovendien op het stuk van de godsdienstbeleving weinig

(1) „Il n'est pas douteux que la qualité religieuse d'un groupe social ne se révèle pas seulement par le nombre et la fréquence des gestes religieux accomplis, mais par la place qu'occupe la religion dans son univers mental, ce qui implique la nécessité de connaître celui-ci dans toute la mesure du possible..." C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, p. 13.

(2) Hierbij stond C. MARCILHACY een rijk bronnenmateriaal ten dienste. Zij kon inderdaad beschikken over de autografen der visitaties door Mgr. Dupanloup zelf verricht en over verscheidene enquêtes gehouden op last van de bisschop. Daarbij kon zij inzonderheid nog steunen op de uitgebreide en regelmatige rapporten van de vier aartsdekens van het diocees. Dergelijke bronnen verstrekken niet alleen gegevens over het paasverzuim of over de godsdienstpraktijk, zij werpen ook licht — en dat is van zeer groot belang — op de inwendige houding, waaruit het vervullen van deze godsdienstpraktijk voortspruit. R. AUBERT, *Le diocèse d'Orléans sous l'épiscopat de Mgr. Dupanloup, 1849-1878. Sociologie religieuse et mentalités collectives*, (Recensie) in : *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1965, dl LX, p. 928-9.

(3) Zie ook de op methodologisch gebied belangrijke thesis van G. CHOLVY. *Géographie religieuse de l'Herault contemporain. Préface du doyen G. LE BRAS*, Parijs, 1968, in 8°, 513 p. Recensie; Y.-M. HILAIRE, *Rev. de l'Hist. de l'Egl. de France*, 1969, dl LVI, nr. 156, p. 173-182. De thesis is belangrijk omwille van haar regressieve methode, d.w.z. zij gaat uit van een sociologische studie van het bisdom in 1962 en onderzoekt de oorsprong van deze toestand in het verleden. Zij is tevens opmerkelijk wegens haar pluridisciplinair — geografisch, sociologisch, historisch — karakter. Y.-M. HILAIRE, o.c., p. 176.

nuttige gegevens bevatten. Aan een systematisch onderzoek van deze documenten kon bijgevolg in het kader van een licentiaatsverhandeling niet worden gedacht. (1)

Ook de stand van het historisch onderzoek stelde bepaalde grenzen bij het uitwerken van deze verhandeling. Om een beschrijving te geven van de sociale groepen in hun geografisch kader is men voorlopig nog slecht geoutilleerd. De meeste studies die de economische en sociale geschiedenis behandelen blijven op nationaal vlak. De werken die de politieke evolutie beschrijven op het niveau van provincie, arrondissement of gemeente zijn schaars. Kortom er is een algemeen gebrek aan degelijke werken over regionale geschiedschrijving. Men zal dan allicht begrijpen dat er nog niet kan gedacht worden aan de synthese van al deze factoren — economische en sociale, politieke — op regionaal vlak om hierdoor de mentaliteit der verschillende sociale groepen „*en situation*” te tekenen.

Voor het menselijk-geografisch kader beschikt men over de studie van R. BLANCHARD, *La Flandre. Étude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*, Rijsel, 1906, en M.A. LEFEVRE, *L'Habitat rural en Belgique. Étude de géographie humaine*, Luik, 1926. Deze werken bevatten ook enkele gegevens over de socio-economische situatie. Zij bieden echter geen systematisch overzicht der historische ontwikkeling.

Over het socio-economische gebied handelt het waardevolle werk van G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*, Brussel, 1929. Het omvat echter een beperkter periode. De studie van B. VERHAEGEN, *Contribution à l'Histoire Économique des Flandres*, Leuven-Parijs, 1961, wil de economische ontwikkeling schetsen der provincies Oost- en West-Vlaanderen door middel van de evolutie der beroepsstructuur. B. VERHAEGEN heeft echter noch de resultaten der volkstellingen aan een grondige kritiek onderworpen,

(1) L. de SAINT-MOULIN biedt in zijn artikel : *Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830*, in : *Annuaire d'Histoire Liégeoise*, nr. 34, dl X, 1967, p. 33-121, een studie van de verschillende aspecten der godsdienstpraktijk op het niveau van een agglomeratie en een voorbeeld van de wijze waarop het bronnenmateriaal benut kan worden. De auteur is er in geslaagd twee ononderbroken grafieken te construeren die de onthouding van het doopsel en het kerkelijk huwelijk weergeven van 1860 tot 1960. Dit op basis van de doopsel- en huwelijksregisters. Voor de andere vormen der godsdienstpraktijk als, kerkelijke begrafenissen, paasplichten en zondagsmis, beschikt hij slechts over fragmentarische gegevens. Deze zijn nochtans voldoende om een algemene idee van de evolutie te geven. Zie p. 40-45 van het artikel waar de auteur de bronnen bespreekt.

noch de categorieën die in de verschillende tellingen gebruikt werden op voldoende wijze met elkaar vergeleken, zodat het uiteindelijk aanwenden van zijn conclusies problematisch blijft.

Elementen die de politieke situatie in West-Vlaanderen belichten vindt men in S.H. SCHOLL, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen (1875-1914)*, Brussel, 1953, K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, Antwerpen, 1965 (2^e uitgave) en L. WILS, *Het Daensisme*, Leuven, 1969. Meer systematische gegevens op het niveau der arrondissementen bieden een aantal onuitgegeven licentiaatsverhandelingen der Gentse Universiteit. W. MAERVOET, *De politieke evolutie in het arrondissement Oostende 1830-1914*, Gent, 1965, P. VANCOLEN, *Politiek leven te Kortrijk 1830-1884*, Gent, 1966 en M. LAQUIERE, *Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Roeselare (1864-1914)*, Gent, 1966. De onuitgegeven doctoraatsverhandeling van R. VAN EENOO, *Partijvorming en politieke strekkingen bij de cijnskiezers te Brugge (1830-1893)*, Gent, 1968, biedt een uitgebreide en grondige analyse van de Brugse toestanden op gemeentelijk en arrondissementeel niveau. De studie van R. VAN EENOO, *Een bijdrage tot de geschiedenis van de arbeidersbeweging te Brugge (1864-1914)*, Leuven, 1959, bestrijkt voor Brugge stad de periode tot aan de eerste wereldoorlog. Verder verschaffen de persrepertoria die werden gepubliceerd in het kader van het *Interuniversitair Centrum voor hedendaagse Geschiedenis* een inzicht in de mate waarin de pers van verschillende politieke kleur in de Westvlaamse arrondissementen verspreid was gedurende de 19e eeuw.

Daarom werd besloten de problematiek te concentreren op één aspect van de godsdienstbeleving, namelijk het paasverzuim, en aldus ook indirect de paaspraktijk. Op deze wijze kon men reeds de evolutie en de geografische spreiding schetsen van het paasverzuim op het niveau van een gans diocees en voor een periode van ongeveer zeventig jaar. Voor zover de bron inlichtingen verschaftte, werd getracht te achterhalen op welke manier het verzuim verdeeld was over de geslachten, leeftijdsgroepen, sociale klassen en beroepen. Tenslotte werd gepoogd uit te maken welke oorzaken de evolutie van het paasverzuim hebben beïnvloed en de spreiding hiervan over het gebied van het bisdom hebben gewijzigd.

Hierdoor wordt het reeds mogelijk een vergelijking te maken qua praktijk tussen het bestudeerde bisdom en andere gebieden en

kunnen eventuele regionale verschillen in het licht worden gesteld (1). In het algemeen besluit zullen we in deze geest pogen enkele punten van verschil en overeenkomst met andere bisdommen aan te wijzen. Hoewel de socio-economische en politieke evolutie in West-Vlaanderen nog onvoldoende gekend is, zullen we toch trachten het wisselspel tussen deze ontwikkeling en het verloop van het paasverzuim te belichten, waarbij dan speciaal zal worden gelet op de invloed van industrialisatie en urbanisatie als mentaliteitsveranderende factoren (2). Bovendien maken de tellingen der zondagsmispraktijk die in 1938-9 voor het diocees Brugge en in 1952 voor gans België werden verricht, het mogelijk een idee te geven van het verband tussen de situatie op het einde der 19e en die in de helft der 20e eeuw.

Het belang van zulke studies wordt onderstreept door R. RÉMOND. Door het ontginnen van dergelijk materiaal en het aanwenden der comparatieve methode — het vergelijken van toestanden in chronologisch en geografisch verschillende ruimten — kan men wellicht nieuwe en meer synthetische inzichten verwerven omtrent de oorzaken die de evolutie der godsdienstbeleving hebben bepaald (3). Voor België zijn historische statistieken in verband met de godsdienstpraktijk in de 19^e eeuw op het niveau van een diocees een zeldzaamheid. Voor het door ons bewerkte gebied, bijvoorbeeld, kan men slechts verwijzen naar de mededeling van J. LORY op het Colloquium voor vergelijkende Kerkgeschiedenis gehouden te Lyon in 1963 waar de auteur bespreekt welke de invloed is geweest op de paaspraktijk in België van de instructies die op 1 september 1879 en februari 1880 door de kerkelijke hiërarchie werden uitgevaardigd ten gevolge van de nieuwe wet op het lager onderwijs door het radikaal-liberale ministerie van Frère-Orban opgesteld (4). Verder kan nog worden gewezen

(1) C. MARCILHACY, *Recherche d'une méthode d'étude historique de la „déchristianisation” depuis le milieu du XIXe siècle*, in : Cahiers d'Histoire, 1964, dl IX, p. 116.
Y.-M. HILAIRE, *La vie religieuse dans les pays de la Loire au XIXe siècle*, in : L'Information Historique, 1967, dl XXIX, p. 32-33.

(2) R. RÉMOND, *Recherche d'une méthode d'analyse historique de la déchristianisation depuis le milieu du XIXe siècle*, in : Colloque d'histoire religieuse (Lyon, octobre 1963), p. 151.

(3) R. RÉMOND, o.c., p. 137-40.

(4) J. LORY, *Un cas de „déchristianisation cléricale” en Belgique: Le fléchissement de la pratique pascalle consécutif à la guerre scolaire (1879-1884)*, in : Cahiers d'Histoire, 1964, dl IX, p. 111-113. In deze instructies verklaarden de Belgische bisschoppen dat het onderwijs, zoals het door de wet van 1879 zou worden georganiseerd, gevaarlijk was voor het geloof. Zij verboden de katholieken alle medewerking aan dit onderwijs. De ouders die hun kinderen zonder toelating van de clerus stuurden naar het officieel onderwijs, de onderwijzers die er les gaven, de leden van de officiële schoolcomités en de leraars en leerlingen der officiële normaalscholen werden de sacramenten ontzegd.

P. VERHAEGEN, *La lutte scolaire en Belgique*, p. 160-166.

op de enquête van kanunnik K. DUBOIS gehouden in 1938-39 over de zondagsmispraktijk in het bisdom Brugge (1). De situatie der zondagsmispraktijk in het diocees wordt ook weergegeven op de kaart die E.A. COLLARD opstelde in 1952 op grond van een onderzoek verricht in gans België (2).

Een andere reden die het belang van dit onderzoek in het licht stelt is het feit dat men hier beschikt over een bron waarmee men eenzelfde verschijnsel gedurende lange tijd kan volgen. Aldus wordt het mogelijk een onderscheid te maken tussen oorzaken die het verschijnsel op een blijvende en andere die het slechts op een tijdelijke wijze hebben beïnvloed (3) (4).

Het onderzoek naar de betrouwbaarheid van de inlichtingen die in de paasrapporten worden verstrekt, stootte op zeer concrete moeilijkheden. Immers, men heeft te doen met een vrij groot aantal parochies, in 1840 : 258 en in 1911 : 302. Elk van deze parochies heeft meerdere pastoors gekend, die elk op hun kennis en geloofwaardigheid zouden moeten worden getoetst. Bovendien kan de oplettendheid of de wil om inlichtingen mee te delen bij de pastoor van jaar tot jaar verschillen. Hier elk document afzonderlijk bespreken, zelfs concreet nagaan of elke pastoor gedurende elk jaar geloofwaardig is of niet, is een vrijwel onmogelijke opdracht. Daarom werd hier eerder gepoogd enkele algemene richtlijnen te formuleren volgens welke de kritiek van elk document kan verlopen. Deze geven de mogelijkheid om te komen tot de appreciatie van de waarde van elk document. Een

(1) De resultaten van deze enquête werden gepubliceerd in het werk van A. VAN ROY, *De voortschrijdende ontkerstening van West-Europa en onze tegenweer*, p. 31-32.

(2) E.A. COLLARD, *Carte de la pratique dominicale en Belgique par commune*.

(3) F.-A. ISAMBERT, *Christianisme et classe ouvrière. Jalons pour une étude de sociologie historique*, p. 73.

P. CHAUNU, *Une histoire religieuse sérielle. A propos du diocèse de La Rochelle (1648-1724) et sur quelques exemples normands*, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965, dl XII, p. 5-34.

(4) Volgens A. LATREILLE stoot de historicus bij het toepassen der methode van R. REMOND en P. CHAUNU meestal op twee hinderpalen. Het ontbreken van cijfermateriaal en het feit dat de tekenwaarde van het getelde dikwijls verandert van periode tot periode en van plaats tot plaats. Hij drukt er daarom op dat ook de meer traditionele methodes der religieuze geschiedschrijving niet mogen verwaarloosd worden. Zie A. LATREILLE, *La déchristianisation en France à l'époque moderne*, *Miscellanea Hist. Eccles. III, Bibl. de la Rev. D'Hist. Eccl.*, dl 50, Leuven, 1970, p. 287-313. Zie ook G. CHOLVY, „Réflexions sur l'apport de la sociologie à l'histoire religieuse”, *Cahiers d'Histoire*, 1970, dl XV, p. 97-111. Deze mededeling van A. LATREILLE op het Colloquium doet het belang van de bron die hier behandeld wordt eens te meer uitkomen. Om te kunnen nagaan of in de loop der periode de tekenwaarde van het getelde zich wijzigde werd onder meer een grondige studie gemaakt van de voorschriften en normen omtrent de jaarlijkse biecht en paascommunie.

appreciatie die wellicht geen honderd procent zekerheid verschaft, maar wel de uitersten van minimale en maximale geloofwaardigheid dichter bij elkaar brengt.

Als voorafgaande bemerking kan hier tevens worden aan toegevoegd dat er zeer weinig of geen mogelijkheid bestond verscheidene bronnen of getuigenissen omtrent dezelfde feiten tegenover elkaar te stellen. De pastoor is immers de enige bevoorrechte getuige voor zijn parochie. Gegevens om de beweringen van de pastoors aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen zou men moeten vinden in de visitatieverslagen van de bisschop. Dergelijke verslagen of nota's hiervan werden echter niet aangetroffen in het archief. Ook de dekanale visitatieverslagen helpen ons weinig om de betrouwbaarheid der paasrapporten na te gaan, zoals verder zal worden aangetoond. Men zal dus vooral moeten zoeken naar interne aanknopingspunten en waar het mogelijk is uit andere beschikbare bronnen proberen gegevens te puren die kunnen helpen (1).

We gingen op de volgende manier te werk. Vooreerst werden de voorschriften onderzocht die door de bisschop in verband met de jaarlijkse biecht, paascommunie en paasrapporten, werden uitgevaardigd. Hierdoor verkrijgt men een klaarder begrip van de plaats die de paaspraktijk innam in het geheel van het godsdienstig leven, van het belang dat door de bisschop aan deze paasrapporten werd gehecht en van de juiste draagwijdte van hetgeen door de pastoor moest worden meegedeeld. Daarna werd nagegaan op welke manier de pastoors de instructies van de bisschop uitvoerden. Of zij rekening hielden met personen behorend tot andere belijdenissen, of zij wisten dat sommigen van hun parochianen elders hun paasplichten vervulden, enz. Dit met behulp van verduidelijkende opmerkingen die in de rapporten werden neergeschreven. Door de concrete beschrijving van de clerus in actie komen tevens enkele interessante gegevens aan het licht over de verhouding clerus-parochianen (2). Vervolgens werd het probleem op nog een aantal andere wijzen benaderd. Enkele

(1) Een uitmuntend voorbeeld van een dergelijke confrontatie kan men vinden in het werk van M. CLOËT, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, waar de auteur de dekanale visitatieverslagen vergelijkt met de bisschoppelijke.

(2) De houding van de rurale clerus tegenover zijn parochianen wordt op een interessante wijze getypeerd door middel van een vocabulariumanalyse in het artikel van Dom. JULIA, *Le clergé paroissial du diocèse de Reims à la fin du XVIIIe siècle*, in : *Études Ardennaises*, 1967, nr. 49, p. 19-35 en 1968, nr. 55, p. 41-66. Zij behandelt de enquête die in 1774 gehouden werd in het diocees Reims. Een dergelijke systematische analyse konden wij niet doorvoeren, omdat de rapporten der pastoors vaak al te beknopt zijn.

hulpmiddelen die de pastoor bij zijn pastorale taak dienden te helpen als het *Liber status animarum* het huisbezoek en het *testimonium* werden besproken. Een aantal punten in verband met de pastorale structuren van het bisdom als : de zielenlast per priester in het parochieapostolaat, het aantal inwoners per parochie, enzv., werden onderzocht met het doel na te gaan in hoeverre de pastoors in de concrete mogelijkheid verkeerden hun parochianen te kennen. De onderlinge afhankelijkheid der rapporten werd getest. Er werd nagegaan of priesters die opklommen tot de decanale functie, rapporten van hogere kwaliteit verstrekten. En tenslotte of er vanwege de dekens of het episcopaat op enige wijze controle werd uitgeoefend op de stiptheid en de betrouwbaarheid der inlichtingen.

De begrenzing der gekozen periode werd als het ware door de bronnen zelf bepaald. Het fonds der bewaarde paasrapporten vangt aan in 1840 en eindigt in 1911. De aanvangsdatum stemt dus grosso modo overeen met de oprichting van het hedendaagse bisdom Brugge in 1834, wat voor West-Vlaanderen een nieuwe kerkelijke situatie in het leven roept. De einddatum valt ongeveer samen met de eerste wereldoorlog, die in allerlei opzichten een belangrijke ommekeer teweegbracht in de geestesgesteldheid en de gedragingen van de clerus en de gelovigen.

Hier kunnen nog enkele inlichtingen worden aan toegevoegd over het diocees Brugge. Het bisdom verschijnt voor het eerst op de kaart in 1559 bij de hervorming der kerkelijke indeling in de Zuidelijke Nederlanden onder Filips II (2). Het omvatte toen echter beduidend minder gebied dan het tegenwoordige bisdom Brugge, waarvan de grenzen samenvallen met die van de provincie West-Vlaanderen. Men kan de territoriale begrenzing van Brugge in 1559 wellicht als volgt beschrijven. Het diocees besloeg ongeveer het gebied der arrondissementen Brugge, Oostende, Roeselare, de oostelijke helft van Diksmuide, met daarbij nog een deel van Zeeuws-Vlaanderen. De overige delen der provincie West-Vlaanderen behoorden respectievelijk tot de bisdommen Ieper, Gent en Doornik. Deze toestand bleef praktisch ongewijzigd tot aan het Concordaat (1801). Toen werd het diocees Brugge opgeslorpt door het bisdom Gent, dat de beide

(1) E. DE MOREAU, art. : *Bruges (Évêché)*, in : Dict. d'Hist. et de Géogr. Eccl., dl X, kol. 904.

departementen Leie en Schelde omvatte. In 1834 werd tenslotte het bisdom Brugge heropgericht met als gebied de provincie West-Vlaanderen. Tussen 1834 en 1914 hebben vijf bisschoppen dit diocees bestuurd, Mgr. Fr.-R. Boussem (1834-1848), Mgr. J.-B. Malou (1848-1864), Mgr. J.-J. Faict (1864-1894), Mgr. P. De Brabantere (1894-95) en Mgr. G.-J. Waffelaert (1895-1931) (1).

Het definitieve plan der studie ziet er dan uit als volgt. In hoofdstuk I wordt een beschrijving gegeven van de bronnen, die in de verschillende fasen van het onderzoek werden aangeboord. In hoofdstuk II worden de voorschriften van het episcopaat omtrent de paasplichten en de paasrapporten behandeld en een meer gedetailleerde beschrijving gegeven van het fonds. Hoofdstuk III brengt het onderzoek naar de betrouwbaarheid der bronnen. In hoofdstuk IV wordt de methode uiteengezet volgens welke de kaarten, grafieken en tabellen, die de evolutie van het paasverzuim schetsen, zijn samengesteld. Tenslotte vormt hoofdstuk V het algemeen besluit : hierin worden alle belangrijke elementen samengebracht, in een breder perspectief gesteld, en wordt de situatie der paaspraktijk zoals ze bestond op de drempel van de Eerste Wereldoorlog, vergeleken met die van de zondagsmispraktijk in 1938-9 en 1952.

(1) Mgr. R.-F. Boussem werd geboren te Veurne (bisdom Ieper) op 2 december 1774. Op 21 december 1805 werd hij priester gewijd. De 17de december 1832 werd hij aangesteld tot hulpbisschop van het diocees Gent en op 21 januari 1833 tot administrator benoemd voor West-Vlaanderen. De 21ste januari 1834 werd hij door Gregorius XVI tot bisschop van Brugge benoemd waar hij overleed op 1 oktober 1848. Zie S. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *Structuren van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussem, 1834-1848*, p. 1-3. Mgr. J.-B. Malou werd geboren te Ieper op 30 juni 1809. De 2de november 1834 verkreeg hij de priesterwijding. Op 11 december 1848 werd hij door Pius IX tot bisschop van Brugge aangesteld, welk diocees hij bestuurde tot zijn overlijden op 23 maart 1864. Zie Th.-J. LAMY, art. : *Malou (Jean-Baptiste)*, in : *Biographie Nationale*, dl XIII, 1894-1895, kol. 253-258. Mgr. J.-J. Faict werd geboren te Leffinge op 22 mei 1813 en aanvaardde op 9 juni 1838 het priesterschap. Op 18 oktober 1856 werd hij vicaris-generaal en in de loop van 1863 coadjutor met recht van opvolging. Op 18 oktober 1864 werd hij tot bisschop gewijd. Hij overleed te Brugge op 4 januari 1894. Zie A. SIMON, art. : *Faict (Jean-Joseph)*, in : *Biographie Nationale*, dl XXX, 1959, kol. 372-374. Mgr. P. De Brabantere werd geboren te Ooigem op 25 september 1828. Hij werd priester gewijd de 4de mei 1853 en tot bisschop van Brugge gepreconiseerd op 18 mei 1894. Hij overleed de 31ste maart 1895 ten gevolge van een beroerte. Zie A. DE SCHREVEL, A. HODUM en P. ALLOSSERY, art. : *Le diocèse de Bruges*, in : *Un siècle de l'Église catholique en Belgique*, dl II, 1930, p. 495-498. Mgr. G.-J. Waffelaert werd geboren op 27 augustus 1847, priester gewijd de 17de december 1870 en op 28 juni 1895 tot bisschop aangesteld. Hij overleed te Brugge op 18 december 1931. Zie A. SIMON, art. : *Waffelaert (Gustave-Joseph)*, in : *Biographie Nationale*, dl XXXI, 1962, kol. 719-723.

Bij het verschijnen van deze studie stellen wij er prijs op alle professoren die tot onze historische en algemeen-menselijke vorming hebben bijgedragen, te danken. Onze erkentelijkheid gaat hierbij naar de professoren Dr. Kan. J.-M. DE SMET en Dr. J.-A. VAN HOUTTE. Wij mogen niet vergeten de professoren Dr. Kan. R. AUBERT en Dr. Kan. J.-M. DE SMET te danken voor hun bemiddeling, waardoor het mogelijk werd documenten uit het archief van het bisdom Brugge over te brengen naar de universiteitsbibliotheek van Leuven, wat de concrete realisatie van onze verhandeling aanzienlijk heeft vergemakkelijkt. Wij danken ook de Z.E.H. Kan. JANSSENS DE BISTHOVEN, archivaris van het bisschoppelijk archief te Brugge, die ons steeds met de grootste bereidwilligheid heeft geholpen. Tenslotte gaat onze welgemeende dank ook uit naar de heer Drs. L. PRENEEL die deze verhandeling heeft geleid en ons steeds met nuttige raad en wenken terzijde stond.

HOOFDSTUK I

HEURISTIEK EN BESCHRIJVING DER BRONNEN

I. ONDERZOEK NAAR DE BRONNEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE GODSDIENSTBELEVING IN DE STAD ANTWERPEN

A. BISSCHOPPELIJK ARCHIEF TE MECHELEN

1. *Relationes status (Vijfjaarlijks verslag voor Rome)*

Aanwezig voor 1836, 1854, 1862, 1883 en 1898.

Deze *relationes* zijn een soort algemeen overzicht van het bisdom. Grenzen van het bisdom, aantal gelovigen, de indeling der dekenijen, parochies, aantal priesters, religieuzen en kloosters enz. Dus eerder een administratief document. Over het godsdienstig leven der gelovigen zo goed als niets. Slechts enkele gemeenplaatsen. De *relatio* van 1836 schijnt iets beter te zijn. Zij is gebaseerd op een enquête (1835), een soort grondigere dekanale visitatie. De antwoorden der pastoors zijn gebundeld per dekenij.

2. *Bisschoppelijke visitatieverslagen*

Dergelijke verslagen werden niet teruggevonden.

3. *Correspondentie*

Voor elke parochie wordt een dossier bijgehouden. Een paar steekproeven tonen echter aan dat deze dossiers vooral met een pragmatisch doel zijn samengesteld. Documenten van voor de eerste wereldoorlog treft men bijna niet aan. De brieven en andere stukken houden praktisch uitsluitend verband met het materiële bezit der parochie (kerkfabriek). De dossiers van de parochies die behoren tot het huidige bisdom Antwerpen zijn nu overgebracht naar het archief van het bisdom Antwerpen.

4. *Dekanale visitatieverslagen*

Zijn onregelmatig aanwezig van 1830-1849. Vanaf 1849 praktisch ononderbroken tot 1900. (Na 1900 zijn er eveneens nog verslagen. Het onderzoek werd echter stopgezet rond de eeuwwisseling).

Ze werden doorgenomen van 1849-1900 voor de dekenij Antwerpen. Voor het ganse bisdom werden steekproeven genomen voor : 1850, 1870, 1890. Uit dit onderzoek bleek dat de vragenlijst van deze verslagen betreffende de gelovigen : 1) beperkt is : de vragen zijn gering in aantal, 2) algemeen : de vragen zijn niet precies gesteld. De antwoorden blijven dan ook praktisch beperkt tot „ja” en „neen”. Gedurende 50 jaar wordt op dezelfde vragen bijna altijd hetzelfde antwoord gegeven. Men kreeg dus de indruk dat in deze vragen en antwoorden een grote mate van formalisme aanwezig was.

5. *Andere documenten*

Er werd naar gezocht of er eventueel nog andere documenten bestonden die licht konden werpen op de godsdienstpraktijk der gelovigen. Bijvoorbeeld, dossiers over de benoeringen van nieuwe pastoors, paasrapporten enz. Er werd echter niets daaromtrent gevonden en de archivaris wist niet af van het bestaan van dergelijke bronnen.

B. PAROCHIEARCHIEVEN

Van de parochies der gemeente Antwerpen hebben er vier een inventaris van hun archief. Deze parochies zijn : O.-L.-Vrouw, St.-Andries, St.-Jacob en St.-Antonius. De inventaris van de parochie van O.-L.-Vrouw werd opgesteld door de heer J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN. Met deze inventaris als leidraad werden dan de archieven doorzocht van de parochies : O.-L.-Vrouw, St.-Andries, St.-Antonius, St.-Jacobs, St.-Paulus, St.-Joris, St.-Willibrordus (Antwerpen) en St.-Willibrordus (Berchem). Verder werden inlichtingen ingewonnen over de archieven van de parochies : St.-Carolus, St.-Augustinus, St.-Jozef en St.-Amands. Buiten de vier bovengenoemde parochies, die een inventaris bezitten en de archieven in afzonderlijke kasten of in een lokaal bewaren, werden de archieven meestal gevonden op een zolder boven de sacristij of in een of andere bergruimte onder dikke lagen stof. Als besluit van dit onderzoek kan men zeggen dat deze parochiearchieven in de eerste plaats het archief zijn van de kerk-

fabriek : correspondentie en rekeningen omtrent de materiële belangen der parochie. Men vindt ook wel registers met namenlijsten van de leden der verschillende broederschappen en in het gunstigste geval eveneens de standregelen dezer broederschappen (1).

II. ONDERZOEK NAAR DE BRONNEN VOOR DE GESCHIEDENIS DER PAROCHIALE MISSIES

Enkele inlichtingen werden ingewonnen bij een aantal religieuze orden en congregaties over de aanwezigheid van bronnen voor de geschiedenis van de parochiale missies. Het onderzoek is beperkt gebleven tot de archieven of de huizen van de Vlaamse provincies der ordes of congregaties.

1. *Dominikanen*

Het was blijkbaar niet de gewoonte verslagen op te stellen van de gegeven missies.

2. *Kapucijnen*

Geen verslagen voor de 19^e eeuw. Het opstellen van dergelijke verslagen is eerst in gebruik genomen sinds de laatste decennia. Verder sporadische gegevens, bv. in het *Annuaire*, 1 (1870) p. 97-100 met een lijst die aangeeft waar volksmissies gehouden werden.

3. *Minderbroeders*

Normaal bezit elk klooster een lijst waarop de plaatsen vermeld staan waar missies werden gehouden en door wie ze werden gepreikt. Echter geen verslag. Het modern archief der Minderbroeders te St.-Truiden is afgebrand in 1940.

(1) De gewone fondsen die men in de parochiearchieven aantreft, zijn : de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters. Soms ook vormselregisters. Daarnaast de fondsen die de kerkfabriek aanbelangen : Deliberaties van de raad der kerkmeesters, begrotingen, rekeningen, kopijboeken van brieven der kerkfabriek, fundaties, enz. Speciaal te vermelden : in de St.-Andriesparochie : speciaal doopregister van de vondelingen en een parochiekronijk : dl I : -1795, dl II : 1795-1909 en dl III : 1909-1929. St.-Joris : Doopselregister met van 1811-1820 de aanduiding of het kind onwettig is of niet. St.-Willibrordus (Berchem) : zeer goede inventaris die berust op de dekenij. De inventaris geeft ook aan wat zich op het Rijksarchief, het stadsarchief, het bisschoppelijk archief (Mechelen) en het archief te Rijsel bevindt met betrekking tot de gemeente en de parochie Berchem.

4. *Redemptoristen*

Geen verslagen bewaard.

5. *Jezuïeten*

Op het archief der Vlaamse provincie (Haachtse steenweg nr. 8, Brussel III) bevinden zich een aantal documenten over missies gepredikt door de paters van de Societas Jesu. Er bevinden zich daaronder ook verslagen. Van 1835-1839 zijn deze verslagen met de hand geschreven. Van 1839 vindt men ze in druk in de *Litterae annuae provinciae Belgicae Societatis Jesu*. Van 1839 tot 1860 staan deze verslagen onder de rubriek : *missiones*. Van 1860 af staan ze vermeld bij het huis waartoe de paters behoorden die de missie predikten. Vanaf 1860 zijn de verslagen ook veel beknopter.

Bij het doorlezen van deze verslagen constateert men dat ze eerder moeten worden gerangschikt onder het genre der stichtende literatuur. Wat trouwens volledig overeenkomt met de bedoeling der *Litterae annuae* (1). De verslagen zijn meestal opgesteld volgens een stereotiep schema : 1) enkele moeilijkheden van algemene aard, 2) het verloop der predikaties, 3) enkele spectaculaire bekeringen, meestal van lieden die gezworen hebben geen voet in de kerk te zetten. Het mag wel worden aangestipt dat de rol van de kinderen bij het totstandkomen van dergelijke bekeringen herhaaldelijk wordt benadrukt.

6. *Nota*

In het bisschoppelijk archief te Mechelen werd een lijst teruggevonden met de plaats en de data der gehouden missies, van 1834 tot 1834 tot 1862. (Fonds Sterckx, F, liasse IV). Op deze lijst komen enkel de namen der Redemptoristen en Jezuïeten voor als predikers. De andere missies werden blijkbaar door de seculiere clerus zelf gegeven.

7. *Nota*

Voor de bronnen in verband met de parochiale missies aanwezig in het archief van het bisdom Brugge, zie nr. III van dit hoofdstuk.

(1) Reeds van het allereerste begin was het traditie in de Societas Jesu dat men de medebroeders zou stichten door het schrijven van brieven over het verrichte apostolaat.

III. ONDERZOEK NAAR DE BRONNEN IN VERBAND MET DE GODSDIENSTBELEVING IN HET BISDOM BRUGGE GEDURENDE DE 19^e EEUW

A. BISSCHOPPELIJK ARCHIEF TE BRUGGE (I)

1. *Relationes Status* (vijfjaarlijks verslag voor Rome)

Deze *Relationes status* zijn van 1839 tot 1896 overgeschreven in een register (ABB., B 208). Documenten van latere datum werden niet aangetroffen. De *Relatio* van 1838 kan men vinden in de *Acta episcopatus* (dl III, p. 206-218).

Wat de waarde van deze bronnen betreft komt men tot dezelfde conclusie als deze waartoe men gekomen is bij het doornemen van dezelfde verslagen van het bisdom Mechelen. Men vindt er eerder een overzicht van de apparatuur van het bisdom dan van de geestelijke toestand. Van de tien bladzijden, bijvoorbeeld, wordt er een halve gewijd aan de gelovigen en priesters.

2. *Bisschoppelijke visitatieverslagen*

Er werden geen verslagen van deze visitaties teruggevonden. Uit de *Acta Episcopatus* blijkt dat de bisschop zijn bezoeken liet samenvalen met vormingstournees. In de *Acta* worden ook de cijfers van het aantal nieuwgevormden opgegeven.

3. *Correspondentie der bisschoppen*

Men moet hier een onderscheid maken tussen de inkomende en uitgaande correspondentie. De brieven die het bisschoppelijk paleis verlieten zijn overgeschreven (voluit) in een indrukwekkende serie registers, de *Acta Episcopatus*. Voor de 19^e eeuw een zeventigtal. Serie B, nr. 82-v.v. De inkomende correspondentie, d.w.z. de brieven die naar het bisdom geschreven zijn, bevinden zich onder de documenten die op de respectievelijke bisschoppen betrekking hebben.

Mgr. Boussen : Serie B, nrs. 274-276. Mgr. Malou : Serie B, nrs. 221, 280, 284-287. Mgr. Faict : Serie B, nrs. 295-296. Mgr. De

(1) Door de eerw. heer B. JANSSENS DE BISTHOVEN, werd een inventaris opgemaakt van het archief van het bisdom te Brugge. In deze inventaris worden de voornaamste fondsen aangegeven. (Getijpt, quarto).

Brabandere : Serie B, nrs. 301-302. Mgr. Waffelaert : nog niet ter beschikking. Men moet hier echter aan toevoegen dat men af en toe de inkomende brief terugvindt tussen de folia van de *Acta Episcopatus*.

Wat is nu de inhoud van deze brieven, overgeschreven in deze registers of bewaard in deze liassen. De bundels der inkomende correspondentie werden doorgenomen. Deze liassen blijken brieven te bevatten van de overige bisschoppen van België, van personen van het Belgisch College te Rome, van de organen der staatsadministratie of van vooraanstaande figuren die met de bisschoppen bevriend waren. Kortom de inhoud is vooral van politieke, administratieve of maatschappelijke aard. Over het godsdienstig leven der gelovigen treft men praktisch niets aan. De meest ernstige lacune is trouwens het ontbreken van de brieven die door de dekens of de pastoors naar het bisdom moeten zijn geschreven. Wat de uitgaande correspondentie betreft was het ondoenbaar al deze registers stuk voor stuk door te nemen. Voor de *Acta Episcopatus* van Mgr. Boussen werden inlichtingen ingewonnen bij S. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE (1). Verder werden er steekproeven genomen en waar het register een inhoudstafel bevatte werd deze gelezen. Men komt ongeveer tot dezelfde gevolgtrekkingen als voor de uitgaande correspondentie, dus vooral politiek, administratief en maatschappelijk. Nochtans treft men in de *Acta* ook de antwoorden aan van de bisschop op de brieven van zijn clerus. Deze behoren echter ook meestal tot het administratieve domein. Toch kan men in deze *Acta* een aantal inlichtingen winnen over bepaalde aspecten van het godsdienstig leven. Bijvoorbeeld over de plaats en data der volksmissies. De biechtvaders moesten immers een speciale iurisdictie aanvragen. Verder over de oprichting van de broederschappen en over bepaalde devoties, het oprichten van een kruisweg bijvoorbeeld, waarvoor eveneens de toelating van de bisschop vereist was.

4. Dekanale visitatieverslagen (2)

Deze kan men terugvinden in de serie B, nrs. 240-245 en 161. In de liassen nr. 240 en 241 zijn deze verslagen gegroepeerd per dekenij.

(1) S. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *Structuren van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussen, 1834-1848*.

(2) In de statuten van Mgr. Boussen werd voorgeschreven om de drie jaar een „plechtige” visitatie te houden en een privaat controlebezoek te brengen. Fr.-R. BOUSSEN, *Statuta diocesis Brugensis*, Pars I, tit. II, art. V.

In de nrs. 242-245 zijn de verslagen alfabetisch geordend volgens de beginletter der parochies. Nr. 161 is een register dat heeft toebehoord aan de deken van Ieper en waarin zich nota's bevinden van visitatie-verslagen van 1830 tot 1850.

Er zijn een vrij groot aantal van deze verslagen bewaard. Tot ± 1840 zijn het manuscripten. Daarna verschijnt het gedrukte formulier. Vanaf 1890 krijgt men echter weerom geschreven verslagen te zien. Zoals verder in deze studie zal worden aangetoond, brengen deze verslagen weinig hulp bij het maken van een studie van de numerieke ontwikkeling van het paasverzuim. Het gedrukte formulier heeft bij de dekens het formalisme in de hand gewerkt. De antwoorden op de vragen zijn dan ook meestal zeer beknopt. Toch kan men af en toe inlichtingen vinden over de broederschappen en goede werken die op de parochie bestonden.

5. *Status Animarum* (1)

Men mag wel zeggen dat dit een belangrijk fonds is. Het bestaat uit de liassen serie B, nrs. 306-326. Over de oorsprong van deze rapporten en voor een meer uitvoerige beschrijving, zie hoofdstuk II.

6. *De serie F*

In het archief bevindt zich nog een indrukwekkende serie van ongeveer 400 liassen. De serie F, nrs. 1-410. Elk van deze liassen draagt de naam van een gemeente (parochie). Voor de grotere gemeenten met meerdere parochies vindt men soms tot 3 liassen. Deze serie werd samengesteld door wijlen M. ENGLISH, in leven archivaris van het bisschoppelijk archief.

Het was onmogelijk al deze bundels door te kijken en daarom werden er steekproeven verricht, voor een aantal kleine parochies, een aantal middelgrote en een aantal grote. Het bleek alras dat de papieren in deze liassen niet geklasseerd waren. Uit de steekproeven kon men besluiten dat de inhoud der documenten bewaard in elke doorzochte liasse ongeveer gelijkaardig was. Verder kwam men tot de conclusie dat in deze bundels allerhande stukken bijeengebracht waren maar zonder

(1) Volgens de voorschriften van Mgr. Boussen in de statuten van het bisdom (zie hfdst. II) betekent *Status animarum* het rapport met het aantal en de namen der paasverzuimers dat elk jaar door de pastoor aan de bisschop moest worden gezonden. Het *Liber status animarum* is een register waarin de pastoor alle nuttige gegevens voor zijn pastorale arbeid moest noteren.

enige systematiek. De enige norm is dat deze stukken betrekking hebben op de parochie waarvan de bundel de naam draagt. Men vindt er dan ook zowel stukken in uit het Ancien Régime als uit de 19e eeuw. Een poging om een analyse te maken van de inhoud van de papieren uit de 19e eeuw bracht het volgende aan het licht. In deze bundels vindt men een aantal brieven terug van de pastoors gericht aan het bisdom. Deze correspondentie handelt echter vooral over administratieve onderwerpen zoals: het oprichten van een school in de parochie, conflicten tussen de pastoors en de zusters van de school, aanvragen om het tarief der missen te mogen veranderen, om wijzigingen te mogen aanbrengen aan het kerkgebouw, enz.

7. De serie N

Verder bevat het archief in de serie N een veertigtal grote steekkaartenbakken met gegevens omtrent de priesters die in het bisdom werkzaam geweest zijn (ABB., N 66-v.v.). Meestal bestaan deze gegevens uit een doodsprentje, soms enkele krantenknipsels (bijvoorbeeld over de inhuldiging van de pastoor op de parochie), soms een klein artikeltje door de persoon in kwestie geschreven en af en toe enkele brieven. Deze reeks — necrologia genaamd — is eveneens samengesteld door wijlen M. ENGLISH.

8. Enkele gegevens over volksmissies en jubilea (1)

Serie B, nrs. 226, 195 en 196.

De bundel nr. 226 bevat een *agenda* waarin de parochiale missies van het jaar 1886 worden vermeld. Datum en duur der missie en de namen van predikanten en biechtvaders staan genoteerd. De liasse nr. 195 bevat gegevens over de parochiale missies van 1897, 1899, 1900 en 1901. Men vindt er brieven van de pastoors waarin zij meedelen wanneer de laatste missie heeft plaats gehad. Dit in antwoord op een omzendbrief van 17 oktober 1897. Er is ook een tabel te vinden, opgesteld aan de hand van deze brieven der pastoors. Een tweede tabel duidt aan welke missies gehouden werden in 1899, 1900 en 1901. De bundel nr. 196 bevat enkele inlichtingen betreffende het jubileum van 1851.

(1) Zie S. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *Bronnen voor de geschiedenis van de parochiale missies in de XIXe eeuw op het Archief van het Bisdom te Brugge*, in: *Colloquium: Bronnen voor de religieuze Geschiedenis van België*. December 1967, p. 64-69.

9. Twee registers met beschrijvingen van de schoolstrijd

Serie B, nr. 365 bis.

Twee registers met de hand geschreven waarin per parochie een korte en soms een meer uitgebreide beschrijving wordt gegeven van het verloop van de schoolstrijd op de parochie. Men vindt er ook het bedrag vermeld dat verzameld werd om het katholieke onderwijs te steunen en soms de namen der voornaamste weldoeners. De herkomst van deze twee registers is moeilijk te bepalen. Blijkbaar lag het in de bedoeling dat deze tekst in druk zou verschijnen. Bemerkingen in de marge als : „niet te zetten” schijnen hier op te wijzen. De registers zijn zeker geschreven na 1907, vermits dit de laatste datum is die men aantreft. Misschien kan men als auteur vooropstellen de eerwaarde heer LANSEN, die volgens P. VERHAEGEN een enquête heeft gehouden in West-Vlaanderen over de opbrengst der katholieke weldadigheid (1).

10. De „*Collectio epistolarum pastoralium diocesis Brugensis*”

Deze reeks kan als het ware het staatsblad van het bisdom Brugge worden genoemd. Zij bevat alle gedrukte documenten door de bisschop aan de clerus gericht. De besluiten van de vergaderingen der dekens werden eveneens hierin uitgegeven. Het tweede deel van deze reeks bevat bovendien de statuten en het *Pastorale* van het bisdom zoals deze door Mgr. Boussen in samenwerking met de dekens tussen 1836 en 1840 werden opgesteld (2).

B. HET RIJKSARCHIEF TE BRUGGE

Bevat slechts documenten over het bisdom Brugge tot het einde van het Ancien Régime. Geen bronnen over de 19e eeuw.

(1) P. VERHAEGEN, *La lutte scolaire en Belgique*, 1905, p. 201.

(2) Over het tot stand komen van *Pastorale* en statuten zie : St. VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, *Structuren van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussen, 1834-1848*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1966, p. 79-128, 142-5, 148-216.

De statuten bevatten de toepassing van de algemene principes van het kerkelijk recht op de eigen situatie van het bisdom. Zij werden dikwijls opgesteld in een diocesaan concilie maar traden eerst in werking nadat ze door de bisschop waren uitgevaardigd (gepromulgeerd). *Dict.d.Droit Can.*, dl VII, kol. 1086-7 en 1139. Het *Pastorale* of *Rituale* (meer verspreide benaming) beschrijft op welke wijze de sacramenten en sacramentaliën moeten worden toegediend, *Dict.Dr.Can.*, dl VI, kol. 602.

C. PAROCHIEARCHIEVEN

1. Brugge

Te Brugge werd de eerw. heer A. HODÛM geraadpleegd over de toestand der verscheidene parochiearchieven van de stad Brugge. Dit leverde echter geen concreet resultaat op.

2. Kortrijk

Voor Kortrijk werd het advies gevraagd van de eerw. heer J. DE CUYPER, toenmalige pastoor van O.-L.-Vrouw. Deze toonde ons een aantal registers die vermoedelijk dienden als *Liber status animarum*. De namen der families waren er per straat in opgetekend. Er werden echter geen inlichtingen betreffende de godsdienstpraktijk in aangetroffen. Daarnaast bezat het archief der parochie nog een *Liber memorialis* dat de jaren 1900-1910 bestrijkt (1). Het is van de hand van de eerw. heer A. DE CONINCK, die van 1894 tot 1908 pastoor was van de parochie. Het boek werd dan nog gedurende twee jaren verder aangevuld door de opvolgende pastoor, eerw. heer V.J. BEHEYT. Het bevatte beschrijvingen van de herstellingen verricht aan het kerkgebouw, van processies en dergelijke meer. Elk jaar wordt afgesloten met een *Status* van de parochie, waaronder wordt verstaan : het aantal geboorten, het aantal doopsels, eerste communicanten, huwelijken en overlijdens. Eveneens het aantal communies uitgedeeld gedurende het jaar en gedurende de paastijd. De interessantste gegevens die dit boek bevatte, waren enkele brieven waarin met het bisdom wordt gecorrespondeerd over de oprichting van een nieuwe parochie te Kortrijk. De eerw. heer A. DE CONINCK geeft zijn mening te kennen omtrent de plaats waar deze parochie dient te worden opgericht. Aldus verneemt men een en ander over de toestand van het godsdienstig leven in enkele wijken van Kortrijk.

Eerw. heer J. DE CUYPER overhandigde ons eveneens een zeer interessant document. Het is een register (22 × 16 cm.) dat de titel draagt : *Status Animarum in paroecia: . . . , Sectio: . . .* Het werd gedrukt in 1910 bij Beyaert te Brugge. Het boek bevat verscheidene rubrieken die moeten ingevuld worden. Voorop komen 8 bladzijden

(1) Het *Liber memorialis* werd voorgeschreven in de vergadering der dekens van 1900. Hierin zou alles wat het leven en eventueel ook de geschiedenis van de parochie aanging opgetekend worden. Ook de *Status animarum* diende te worden genoteerd. *CEPB.*, dl XVII, p. 177.

met de volgende hoofdingen : *Aegroti visitandi, via seu vicus*, nr. . . . Vervolgens eveneens 8 bladzijden met : *Vere pauperes adiuuandi, via seu vicus*, nr. . . . Daarna volgen 800 bladzijden om de families te noteren. Voor elk huis worden 2 bladzijden gebruikt, zodat het register 400 huizen kan beschrijven. De rubrieken die moeten worden ingevuld zijn de volgende : *Nomen viae seu vici, Domus* nr. . . . , *Nomen Familiae, Praenomen, Nativitatis locus, annus, mensis, dies, Functio seu opificium, Opinio politica: C. L. S. D. (1), Suffragiorum numerus: legisl., prov., comm., An paschat vel non paschat?, An missat vel non missat?, Domus proprietarius, en Animadversiones.* (Zie fotocopie nr. 10). Het geheel wordt besloten met een gedrukte tabel die plaats voorziet voor de jaren 1910 tot 1920 en drie grote hoofdingen telt, verdeeld in meerdere kleine : *Numerus eorum qui: Praecepto paschali non satisfecerunt, Vivunt separati a cohabitatione, Praesumuntur electores Catholici, Praesumuntur electores Liberales, Praesumuntur electores Socialistae, Praesumuntur electores Dubii.* Verder : *Numerus totalis: Domuum, incolarum, Sanctissimarum Communium per totum annum, S.S. Communium in tempore paschali, S.S. Communium in adoratione perpetua.* En tenslotte de derde hoofding : *Summa percepta pro: Denario Sancti Petri, Opere Sancti Francisci Salesii, Opere propagationis Fidei, Sancta infantia, Universitate catholica, Missionibus africanis, Opere ecclesiarum pauperum, Mulcta quadragesimali, Terra Sancta.* Tenslotte nog enkele witte bladzijden om allerlei nota's op te tekenen. Het geheel is gebonden in een stevige kaft en er is plaats voorzien om een potlood in te steken.

Groot was onze verwachting toen het tot ons doordrong wat dit register betekende. Ditmaal had men werkelijk een *Status animarum* in handen. Even groot, zo niet nog groter was de ontgoocheling die volgde, toen men moest constateren dat geen enkele bladzijde, meer nog, geen enkele rubriek van dit veelbelovende document was ingevuld.

Door eerw. heer JANSSENS DE BISTHOVEN, archivaris van het archief van het bisdom Brugge, werd een oproep gericht tot de pastoors om te vragen of er nog dergelijke *Libri* in de parochiearchieven te vinden waren. Op dit schrijven is echter zeer weinig reactie gekomen (2).

(1) Uit de tabel op het einde van het register kan men opmaken dat de letters C. L. S. D. betekenen : *Opinio politica: Catholica, Liberalis, Socialista, Dubia.*

(2) Deze oproep werd gedaan in het tijdschrift „*Ministrando. Diocesaan tijdschrift*”. Er werden twee brieven als antwoord ontvangen. De schrijvers vermeldden wel oude documenten maar niets over een eventueel *Liber status animarum of memorialis.*

Door de ervaringen opgedaan in Antwerpen, Brugge en Kortrijk, alsmede het feit dat het onderzoek naar parochiearchieven een tijdrovende bezigheid is en gezien de moeilijkheden van het reizen en de beperkte tijd, werd afgezien van een verder onderzoek naar de bronnen der parochiearchieven.

D. PAROCHIEBOEKEN

Dit zijn gedrukte beschrijvingen en geschiedenissen van een parochie. Gewoonlijk zijn deze werken als volgt ingedeeld. Vooreerst komt een etymologische uitleg van de naam der parochie. Vervolgens, het eerste ontstaan der parochie, de geschiedenis van het kerkgebouw en de beschrijving der voornaamste kunstwerken. Verder, de opschriften van de oude grafzerken. En het geheel wordt afgesloten met een lijst der pastoors en onderpastoors die de parochie bediend hebben. Een ganse serie dergelijke werken werd door kanunnik F.G. TANGHE opgesteld. Voor de studie van de 19^e eeuw vertonen deze parochieboeken echter een nadeel. Meestal wordt veel aandacht besteed aan het Ancien Regime en aan de „heldhaftige” „Beloken Tijd”. De rest van de 19e eeuw wordt gewoonlijk zeer beknopt afgehandeld. Bovendien zijn de meeste van deze werken rond 1850 uitgegeven, zodat de tweede helft der 19e eeuw niet besproken wordt.

E. EUCHARISTISCHE CONGRESSEN

In het *Rapport présenté par M. le Chanoine STROOM : Le culte eucharistique au diocèse de Bruges*, op het XIe Congrès eucharistique international, Bruxelles, 13-17 juillet 1898, Brussel, 1899, p. 125-138, vindt men een aantal gegevens over het paas- en zondagsmisverzuim in het bisdom Brugge voor het jaar 1898. Daarbij inlichtingen over verscheidene vormen van devotie tot het H. Sacrament.

HOOFDSTUK II

OORSPRONG, IDENTIFICATIE EN BESCHRIJVING DER PAASRAPPORTEN

In dit hoofdstuk worden de instructies behandeld die door de bisschop omtrent jaarlijkse biecht, paascommunie en paasrapporten aan gelovigen en clerus werden gericht. Hierdoor verkrijgt men een beter inzicht in de plaats die de paaspraktijk in het geheel der godsdienstbeleving bekleedde. Het belang dat door de bisschop aan de paasrapporten werd gehecht en de draagwijdte van wat moest worden meegedeeld wordt hierdoor eveneens in het licht gesteld. Vervolgens wordt een meer gedetailleerde beschrijving gegeven van het fonds der paasrapporten. Deze beschrijving omvat twee delen. Een eerste waarin wordt vastgesteld hoeveel rapporten theoretisch moesten aanwezig zijn en hoeveel er in feite werden teruggevonden, de kwantitatieve beschrijving van de bron. En een tweede deel waarin wordt onderzocht of deze rapporten opgesteld zijn volgens de normen door de statuten voorgeschreven, de kwalitatieve beschrijving van de bron. Verder bleek dat uit het onderzoek naar het aantal teruggevonden rapporten en de manier waarop zij over de verschillende jaren gespreid lagen, reeds een aanwijzing te vinden was voor de verder te volgen werkmethode.

I. OORSPRONG DER PAASRAPPORTEN

Het jaarlijkse paasrapport of *Status animarum* in het 19^e eeuwse bisdom Brugge, vindt zijn oorsprong in de voorschriften die door Mgr. Boussen omtrent de jaarlijkse biecht en paascommunie in *Pastorale* en statuten werden vastgelegd (1). De eis dat elke gelovige, die de jaren

(1) De statuten bevatten de toepassing van de algemene principies van het kerkelijk recht op de eigen situatie van het bisdom. Zij werden dikwijls opgesteld in een diocesaan concilie maar traden eerst in werking nadat ze door de bisschop waren uitgevaardigd *Dict. de Droit Can.*, dl VII, kol. 1086-7 en 1139. Het *Pastorale* of *Rituale* (meer verspreide benaming) beschrijft op welke wijze de sacramenten en sacramentaliën moeten worden toegediend, *Dict. de Dr. Can.*, dl VI, kol. 602. Deze statuten worden soms ook *Constitutiones* genoemd.

der discretie had bereikt, minstens éénmaal per jaar zijn biecht moest spreken en in de paastijd communiceren, gaat reeds terug tot het concilie van Lateranen (1215) en werd in Trente hernomen. Toen Mgr. Boussen, onmiddellijk na de heroprichting van het bisdom Brugge, tussen 1836 en 1840, door het uitvaardigen van een nieuw *pastorale* en nieuwe statuten de liturgische en kerkrechterlijke tradities in zijn bisdom tot één eenheid versmolt, heeft hij ook de voorschriften voor biecht en paascommunie opnieuw geformuleerd en gepreciseerd (1).

De tekst in het *Pastorale*:

De Communione Paschali (1).

- I Curet parochus ut in quadragesima per se vel per alios concionatores populo opportune denuntietur constitutio Concilii Lateranensis sub Innocentio III., quae sic habet :
- II Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit; omnia sua solus peccata confiteatur fideliter, saltem semel in anno, proprio sacerdoti, et iniunctam sibi poenitentiam studeat pro viribus adimplere, suscipiens reverenter ad minus in Pascha Eucharistiae Sacramentum, nisi forte de consilio proprii sacerdotis, ob aliquam causam, ad tempus ab eius perceptione duxerit abstinendum : alioquin et vivens ab ingressu Ecclesiae arceatur, et moriens christiana careat sepultura.
- III Ut igitur hoc salutare Concilii decretum inviolabiliter servetur, descripta habeat parochus nomina suorum parochianorum in Libro status animarum : et qui dicto tempore non communicaverint et post octavam Paschae saepius admoniti, propriae salutis immemores, praecepto huic satisfacere neglexerint, eos Ordinario suo denuntiet.
- IV Alienae vero parochiae fideles ad proprium parochum remittet, praeter peregrinos et advenas et qui certum domicilium non habent : quibus ipse sacram praebebit Communionem, si ad illam accesserint rite parati ;
- V Aegrotis quoque parochianis, etiamsi communionem extra praescriptos Paschales dies sumpserint, in Paschalibus diebus illam deferet et ministrabit.

De tekst in de statuten :

De ovium cognitione (2)

Ut totius gregis necessitatibus prospiciat, ac unicuique provideat proportionatam mensuram sollicitudinis, necesse est Parochum tam *generalem*, quam *specialem* ovium suarum habere cognitionem. Quare sapienter a Majoribus nostris statutum est, ut Parochi conficiant *Librum status animarum*, in quo, per vicos, domos et familias, descripti sint omnes parochiani, illorumque aetas et qualitates, cum particulari nota communicantium, confirmatorum illorumque qui tantummodo catechizantur, aut ad scholam catechisticam apti sunt. (*Statuta Brugensia* sub Gulielmo Bassery, an. 1693, Tit. IV, par. 1.) Quod quidem statutum hic renovandum et omnibus observandum duximus; dumtaxat exceptis, quorum rationes Nobis probatae iis fuerint. Circa advenas autem diligenter inquirent Parochi, an sint catholici et matrimonio iuncti. Libro huic semel confecto, novas quotannis mutationes superaddere poterunt Parochi, dum suam parochiam, peracto paschali tempore, visitant. Hanc annuam totius parochiae visitationem, iis in locis ubi etiamnum in usu est, abrumpere aut intermittere vetamus; desideramusque quamplurimum, ut per totam dioecesim laudabilis haec consuetudo, ex qua summa in gregem utilitas dimanat, introducatur. Notent hac occasione Confessarii, ut poenitentibus alienae parochiae, sibi tempore paschali confitentibus, testimonium dent institutae confessionis, proprio Parocho exhibendum.

(1) *Pastorale Brugense*, tit XI, CEPB., dl II, p. 216-7.

(2) *Statuta Dioecesis Brugensis*, lib. I, tit. III, art. III, par. 1, CEPB., dl II, p. 98-99.

Mgr. Boussen wenste dat het vervullen der paasplichten in parochieverband zou geschieden onder het waakzame oog van de clerus. Dit blijkt uit de concrete bepalingen.

Biechtvaders die in de paastijd biechtelingen kregen uit andere parochies, moesten een *testimonium* meegeven. Dit bewijs zou de biechteling aan de eigen parochieherder voorleggen. Voor de paascommunie zelf waren de voorschriften nog strikter. Gelovigen uit andere parochies diende men naar de eigen pastoor te verwijzen. Om het vervullen van deze plichten te kunnen controleren en over een juiste kennis van de geestelijke toestand der parochie te beschikken, werd de pastoor opgelegd een *Liber status animarum* bij te houden. Jaarlijks moest dit *Liber* worden aangevuld met de gegevens verzameld in het huisbezoek dat diende te gebeuren na de paastijd. Tenslotte eiste Mgr. Boussen dat elk jaar gedurende de eerste veertien dagen van augustus de namen van degenen die hun paasplichten niet hadden volbracht aan de bisschop zouden worden doorgegeven. Voor de grotere parochies stelde Mgr. Boussen zich tevreden met de opgave van het aantal gespreid over de sociale klassen : *pauperes, cives, mediae classis, divites*. In een verklarende noot legde hij er nochtans de nadruk op dat dit laatste een uitzondering moest blijven en de denunciatie met de namen de gewone regel. Uit deze nota blijkt ook duidelijk dat de bisschop wenste geïnformeerd te worden en niet wilde dat deze paragraaf der statuten een dode letter zou blijven. Bij het uitvaardigen van deze voorschriften sloot Mgr. Boussen aan bij de tradities van het Ancien Régime, en vooral dan bij de gewoonten en gebruiken van het oude bisdom Ieper waaruit hijzelf afkomstig was. Nieuw daarentegen is de mogelijkheid voor de pastoors der grotere parochies de verzui- mers per sociale klasse te groeperen. Dit moet men als een originele

In locis, ubi ordinatio in *Pastorali*, de *Communione paschali*, n° 11 praescripta, sine notabili incommodo (A) executioni mandare non potest, saltem conficiatur et ad Secretarium Episcopatus mittatur quotannis, statuto tempore, Status sequentis formae :

Status fidelium Parochiae N, qui praecepto Confessionis annuae et Communionis Paschalis non satisfecerunt.			
Inter pauperes	Inter cives mediae classis	Inter divites	Numerus totalis.
Circiter	Circiter	Circiter	

(A) Noot in de tekst : Illud incommodum creditur tantum existere in majoribus quidam parochiis; in aliis vero nihil vitat quominus ii qui praecepto paschali non satisfecerunt *nominatim* (onderstreping van Mgr. Boussen) Ordinario deferentur : salvum tamen et intactum, in omni casu omnino maneat sacramentale Sigillum.

vondst van Mgr. Boussen beschouwen daar we tot hiertoe in geen andere teksten een dergelijk schema hebben aangetroffen. Tegelijkertijd wijst dit erop dat in de gewijzigde Kerk-Staatverhoudingen der 19e eeuw deze denunciatie eerder informatief bedoeld was tegenover de informatief-juridische van het Ancien Régime (1).

In vergelijking met de andere Belgische bisdommen en het Noordfranse bisdom Kamerijk kunnen we zeggen dat, gedurende gans de 19e eeuw, men in Brugge meer dan elders wenste dat de paasplichten in parochiaal verband werden onderhouden. Men was er ook meer veeleisend voor de clerus wat betreft het *Liber status animarum* en het huisbezoek. De praktijk een *testimonium* te geven en later een biechtbriefje bleef de goedkeuring wegdragen van de hiërarchie en werd in de nieuwe statuten van 1927 nog aangemoedigd. De denunciatie der verzuimers werd in geen enkel ander bisdom toegepast. De eis de namen der paasverzuimers jaarlijks aan de bisschop door te geven bleef te Brugge van kracht tot in het eerste kwart der 20^e eeuw. In 1927 werden de statuten door Mgr. Waffelaert aan de gewijzigde tijdsomstandigheden aangepast. De denunciatie bleef behouden maar voortaan mocht in elke parochie het schema der sociale klassen gevolgd worden. Daarmee kreeg deze denunciatie definitief een louter informatief karakter (2).

II. BESCHRIJVING DER PAASRAPPORTEN

De rapporten, ingestuurd door de pastoors, vormen een bonte mengeling briefjes in de meest verscheidene formaten en papier-soorten (Zie fotocopieën nrs. 2-9).

Blijkbaar werd met de lijst der verzuimers nog een aantal andere documenten naar de curie verzonden. Aanvankelijk vindt men bij deze rapporten ook de getuigschriften van de koster, naderhand ook de rekeningen, het budget en de namen van de leden der kerkfabriek. Sommige pastoors bleken meer zin te hebben voor administratie en schreven elk van deze documenten op een afzonderlijk blad. Ook het formaat wordt mettertijd een standaardtype. Misschien is het wel interessant te vermelden dat het eerste briefje geschreven met een

(1) Zie W. ROMBAUTS, *De voorschriften omtrent jaarlijkse biecht, paascommunie en denunciatie in de Brugse statuten van Mgr. Boussen (1838). Een voorbeeld van een heraanknopen bij de tradities van het Ancien Régime*, in : *Standen en Landen*, 1970.

(2) Zie W. ROMBAUTS., *Jaarlijkse biecht en paascommunie. De evolutie der normen en het toezicht van de clerus in België van 1835 tot 1927 in Belgisch Tijdschrift voor Hedendaagse Geschiedenis*, 1071.

tijpmachine verschijnt in 1908 en het komt uit de machine van de pastoor van Harelbeke. De taal waarin de briefjes zijn opgesteld is overwegend Latijn, het Frans wordt mettertijd meer en meer gebruikt, het Nederlands blijft een uitzondering.

In het archief van het Bisdom Brugge vindt men deze rapporten terug verspreid over een twintigtal dozen — Serie B, nrs. 306-326 — min of meer per jaar geklasseerd. Een aantal briefjes werden ook teruggevonden in andere dozen die zich in de buurt van de eerste bevonden. De briefjes van 1840 openen de reeks en deze houdt op met de rapporten van 1911. Van vóór 1840 werd niets teruggevonden. Enkele brieven dateren van na de eerste wereldoorlog. Het meest recente is van 1930. Dit zijn echter uitzonderingen.

Men kan zeggen dat het fonds, zoals het nu is bewaard, begint met 1840 en eindigt met 1911 (1).

A. KWANTITATIEVE BESCHRIJVING VAN DE BRON

1. Hoeveel rapporten moesten er worden ingestuurd?

Om zich een goed beeld te kunnen vormen van de bron ligt het voor de hand dat men eerst en vooral tracht te weten te komen hoeveel paasrapporten men had moeten aantreffen en hoeveel er in feite in het archief zijn teruggevonden.

Daartoe dient er uitgemaakt wie verplicht was een jaarlijks verslag af te leveren. Volgens de statuten zijn alle *parochi* daartoe gehouden, dat wil zeggen iedereen die volgens het kerkelijk recht als pastoor wordt beschouwd en dus belast is met de *cura animarum*. De lijst met het aantal *parochi* en hun respectievelijke parochies vindt men terug in de jaarlijkse almanak van het bisdom.

In deze studie zal geen onderscheid worden gemaakt tussen de „*cure*” en de „*succursale*”, omdat zowel de pastoor als de *desservant* de volledige *cura animarum* hebben (2).

Men zal dus enkel de termen „pastoor” en „parochie” gebruiken. Met de kapellen of bidplaatsen, bediend door een onderpastoor, moet dus geen rekening gehouden worden.

(1) Misschien kan de begindatum van het fonds verklaard worden door de trapsge- wijze promulgatie der statuten. De *titulus* I werd gepromulgeerd op 29 mei 1838. De *tituli* II tot V op 10 oktober 1839 en de overige *tituli* op 15 juli 1840. Het voorschrift omtrent het paasrapport bevindt zich in de *titulus* III. Zie *CEPB.*, dl III, p. 53 en 58, en p. 149 en 153.

(2) Zie hierover : E. DE MOREAU, *L'Église en Belgique. Des origines au début du XXe siècle*, p. 230-231. Zie ook *Acta et Decreta concilii provincialis Mechliniensis quarti, Sectio disciplinaria*, tit. II, (nr. 144), p. 85-86, waar men ook verwijst naar toestanden bestaande in de 19e eeuw.

Het aantal parochies, dat in 1840 258 bedraagt, blijft echter niet stabiel. Naarmate er verdwijnen of bijkomen, zal ook het aantal rapporten af- of toenemen. Het was dus nodig na te gaan welke de veranderingen waren tussen 1840 en 1911. Het was echter niet voldoende het jaar te kennen waarin een nieuwe parochie werd opgericht. Men diende het nauwkeuriger, minstens tot op de maand na, te weten. Immers tot en met 1892 moesten de pastoors hun rapporten inzenden gedurende de eerste veertien dagen van augustus en na 1892 gedurende de eerste veertien dagen van mei (1). Daaruit volgt dat parochies die tot en met 1892 vóór augustus werden opgericht, verplicht waren datzelfde jaar nog een rapport in te zenden. Werden ze na augustus opgericht, dan werd hun eerste rapport slechts verwacht het jaar daarop. Na 1892 is dezelfde redenering van kracht, maar dan is de maand mei de grens. Als beste criterium werd gekozen de maand waarin op de nieuwe parochie de pastoor werd benoemd. Hij is immers degene die het verslag moet opmaken en insturen.

Volgens deze vooropgestelde regels werd dan een lijst aangelegd, die aangeeft hoeveel antwoorden er elk jaar konden worden verwacht. De parochies werden gegroepeerd in dekenijen, om zo de inbreng van elke dekenij in het geheel te kunnen nagaan. Dit kon eventueel aantonen of sommige dekens invloed hebben uitgeoefend op hun pastoors betreffende dit voorschrift der statuten. Dit laatste bracht wel enkele moeilijkheden met zich mee, daar de dekanale indelingen aan veranderingen onderhevig zijn. Zo werden in 1839 de dekenijen Avelgem en Diksmuide opgericht (2). Op 31 december 1853 werd de dekenij Brugge in drie verdeeld: Brugge Stad, Brugge Noord en Brugge Zuid (3). En op 14 mei 1872 werden er nog twee dekenijen bijgevoegd, Oostende en Roeselare (4). Later werden nog enkele parochies geruild.

Voor het ganse bisdom telt men in 1840 258 parochies. Op 31 december 1911 zijn het er 302 geworden, of een toename van 44.

(1) CA., 1892, *CEPB.*, dl XV, p. 280.

(2) Voor de herstructurering van de dekenijen in 1839, zie: St. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *Structuren van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van Fr.-R. Boussem*, 1834-1848, p. 217-253, en St. VAN OUTRYVE d'YDEWALLE, *De dekanale indeling van het bisdom Brugge in 1839*, in: *Handel. v.h. Genootsch. „Soc. d'Émulation te Brugge”*, 1969, dl CVI, p. 140-171.

(3) CA., 1853, *CEPB.*, dl VII, p. 334.

(4) CA., 1872, *CEPB.*, dl XII, p. 404. De parochie Stalhille werd van de dekenij Gistel afgenomen en bij Brugge-Noord gevoegd. De parochie Vlissegem werd eveneens afgenomen van de dekenij Gistel en bij Oostende gevoegd. CA., 1897, *CEPB.*, dl XVI, p. 369.

Geen enkele parochie houdt op te bestaan (1). Aangezien de pastoor van de parochie Oostveld (Oedelem) slechts benoemd is in augustus 1911, telt deze parochie niet meer mee — volgens de hoger aange- toonde normen — voor de behandelde periode. In deze studie loopt het aantal parochies dus van 258 tot 301. Het aantal rapporten dat moest worden ingestuurd van 1840 tot 1911, beide inbegrepen, en geteld volgens de vooropgestelde regels, bedraagt 19.817.

2. Hoeveel rapporten werden teruggevonden?

De rapporten die in het archief van het bisdom werden aan- getroffen, bereiken het totaal van 7.649. De meeste rapporten waren voorzien van de naam der parochie, de datum waarop ze waren geredigeerd en de handtekening van de pastoor. Moeilijkheden rezen echter op toen men een aantal rapporten aantrof zonder datum, naam of handtekening. Het aantal brieven zonder datum was niet gering. Op de volgende manier ging men te werk om zoveel mogelijk stukken te identificeren.

Indien de naam der parochie niet op het briefje werd gevonden, werd deze langs de handtekening van de pastoor om spoedig ontdekt. Soms ontbrak zowel de naam der parochie als de handtekening van de pastoor. Door een vergelijking van het geschrift met dit van reeds geïdentificeerde parochies, werd gepoogd te achterhalen van welke pastoor het briefje in kwestie afkomstig was. Vervolgens werd gecon- troleerd waar de schrijver op dat ogenblik pastoor was. Uit dit onder- zoek bleek o.a. dat alle teruggevonden rapporten, behalve twee, door de pastoors eigenhandig geschreven waren. Deze laatste twee rapporten werden verstuurd door coadjutors.

In het archief waren de documenten per jaar geklasseerd. Rap- porten zonder datum kregen — voorlopig — het jaartal van de serie waartussen ze gevonden werden. Zat dus een ongedateerd rapport tussen een serie briefjes van 1870 bv., dan kreeg het de datum 1870? Vervolgens werd dit rapport teruggeplaatst in het geheel van de door die bepaalde parochie ingezonden stukken. Op die manier werd de voorlopig gegeven datum gecontroleerd. Deze werkmethode liet toe het aantal onbruikbare — d.w.z. onidentificeerbare — brieven terug te brengen tot 28 of 0,35 % van het totaal der teruggevonden rapporten. Vermits deze antwoorden slechts 0,35 % uitmaken van het totaal,

(1) De parochie Walle (dek. Kortrijk) die in 1843 in de almanak te vinden is en er in 1844 reeds uit verdwenen, heeft nooit als parochie gefunctioneerd.

werden zij niet in deze studie verwerkt. Het aantal bruikbare brieven bedraagt dus 7.621 of 38,45 % van de 19.817 die men normaal had mogen verwachten.

Dit is betrekkelijk weinig. Iets meer dan een derde. Maar wanneer men de verhouding nagaat tussen het aantal rapporten dat per jaar moest worden ingezonden, en het aantal teruggevonden rapporten per jaar, ontdekt men daarin een zekere structuur. Zo bezit men voor bepaalde jaren bijna alle briefjes. Bijvoorbeeld :

1878 : 92,05 %

1883 : 93,50 %

1907 : 92,85 %

Kortom voor de periode van 72 jaar (1840-1911) beschikt men over

3 jaren met : 91-100 %

4 jaren met : 81- 90

11 jaren met : 71- 80

8 jaren met : 61- 70

5 jaren met : 51- 60

5 jaren met : 41- 50

6 jaren met : 31- 40

1 jaar met : 21- 30

0 jaar met : 11- 20

29 jaren met : 0- 10

In de categorie 0-10 % zijn bevat de jaren waarvan geen enkel briefje is bewaard, ofwel waarvan er enkele tussen de papieren van de „betere” jaren waren verzeild geraakt. Zo is er bijvoorbeeld van de jaren 1864 en 1865 geen enkel rapport teruggevonden. Evenmin voor de periode 1894-1906, uitgezonderd : 1896 : 4,94 %, 1904 : 1,70 % en 1906 : 0,86 %. Van de rapporten van 1909 eveneens geen spoor. Houdt men geen rekening met de 29 jaar waarvan men maximum 10 % der rapporten heeft teruggevonden, dan wordt het gemiddelde aantal voor de resterende 43 jaar : 64 %, wat reeds aanzienlijk meer is dan de 38 % die men bereikt door de 72 jaren te beschouwen. Op het bijgevoegde histogram kan men de spreiding der verschillende jaren nagaan. (Zie figuur nr. 1).

Het feit dat sommige jaren zeer goed vertegenwoordigd zijn en het gelukkig toeval dat deze jaren verspreid liggen over de hele periode van 72 jaar, wezen vanzelf de te volgen werkmethode aan.

Door van deze „goede” jaren telkens een kaart op te maken zou men een aantal elkaar min of meer regelmatig opvolgende doorsneden kunnen bekomen en aldus een overzichtelijk beeld geven van de paaspraktijk gedurende de 19^e eeuw (1840-1911).

Deze beste jaren zijn :

1848	: 71 % (afgerond)
52	: 78
62	: 74
69	: 79
71	: 85
78	: 92
81	: 90
83	: 94
85	: 62
87	: 87
93	: 59
1907	: 93
1910	: 76

Het jaar 1885 telt slechts 62 %. Het werd toch opgenomen, omdat men daardoor de evolutie der paaspraktijk tijdens de schoolstrijd beter kon volgen. Het jaar 1893, slechts 59 %, werd eveneens gebruikt vermits men voor de hele periode 1889-1906 zeer slecht voorzien is en het samen met 1890 : 48 % het enige jaar van betekenis vormt (1).

De doorsneden van 1869 en 1871, 1907 en 1910, die respectievelijk kort op elkaar volgen, zijn bedoeld als een vorm van controle. De jaren 1881, 1883, 1885 en 1887 moeten natuurlijk de schommelingen van de praktijk volgen in deze bewogen periode.

Het onderzoek naar de inbreng der afzonderlijke dekenijen leverde weinig tastbaar resultaat op. De procenten der dekenijen verschillen te weinig om iets met zekerheid te kunnen zeggen. Men moest hier natuurlijk eerst en vooral de hypothese voorop stellen dat, volgens de zegswijze : „het toeval is voor iedereen gelijk”, er van elke dekenij evenveel rapporten verloren gegaan zijn (2). Door de berekening van de excentriciteit ten opzichte van het algemeen gemiddelde van het bisdom werd gepoogd vast te stellen of er een significant verschil was. Dit werd ook gedaan voor de tienjaarlijkse periodes

(1) Voor meer details betreffende het opstellen van de kaarten, zie hoofdstuk IV.

(2) Er werd nauwkeurig onderzocht of er andere dan toevallige oorzaken een rol hebben gespeeld bij het verloren gaan der rapporten. De dekenijen werden vergeleken, parochies die met dezelfde letter van het alfabet begonnen, enzv. Slechts in één geval werd een niet toevallige factor vastgesteld, in het jaar 1885. Voor dat jaar werden bijna geen rapporten teruggevonden van de dekenijen Torhout, Veurne en Ieper. Dit kan worden verklaard, wanneer men aanneemt dat de briefjes per dekenij geklasseerd waren. Volgens de oude schrijfwijze — en de nederlandse namen — kwamen deze dekenijen laatst in de reeks : Torhout, Veurne en Yper. De drie laatste pakjes zouden dan verloren zijn gegaan.

(1840-9, 1850-9 enzv.) waar ook de excentriciteit van het tienjaarlijks gemiddelde van elke dekenij ten opzichte van dit van het ganse bisdom werd berekend. Hieruit bleek dat alleen het aartsbischopdom Brugge, d.w.z. de acht parochies van Brugge stad, zowel voor het totaal als voor drie van de zeven tienjaarlijkse periodes een uitzonderlijk lage excentriciteit bezat. Dit kan gemakkelijk verklaard worden door het gering aantal parochies van deze omschrijving. Het is voldoende dat een klein aantal van deze rapporten ontbreekt om het procent zeer gevoelig te doen dalen. Het geringe verschil tussen alle dekenijen onderling, zowel voor het totaal als voor de tienjaarlijkse periodes kan misschien uitgelegd worden door er op te wijzen dat deze rapporten rechtstreeks van de parochie naar het bisdom moesten worden gestuurd. De invloed der dekens op deze procedure zal wel van weinig belang zijn geweest.

B. KWALITATIEVE BESCHRIJVING VAN DE BRON

In het vorige hoofdstuk werd vastgesteld dat in de statuten en het *Pastorale* door de bisschop een aantal voorschriften worden gegeven waaraan de jaarlijkse rapporten moeten voldoen. De bisschop vraagt dat de namen der verzuimers zouden worden doorgezonden. Pastoors uit grotere parochies mogen — toch eerder bij uitzondering — zich tevreden stellen met een aantal, bij benadering verdeeld over de drie sociale klassen. Hier wordt nu onderzocht of het rapport van de pastoor tenminste formeel aan deze voorwaarden voldoet. Er wordt dus geen oordeel uitgesproken over het al of niet juist zijn van het aantal *non pascantes* door de pastoor vernoemd. Enkel het formele karakter wordt beschouwd. Blijkt het dat de rapporten wel of niet voldoen aan deze voorschriften, dan kan deze kennis een nuttige, zij het indirecte, bijdrage leveren voor de gezagskritiek.

Het bleek dat sommige pastoors zich tevreden stellen met de mededeling : „*omnes paschaverunt*”. Anderen gaven enkel een getal op zonder meer. Er zijn er echter heel wat die meer details verstrekken dan door de bisschop werd gevraagd, bijvoorbeeld omtrent beroepen, geslacht, leeftijd of motieven. Voortgaande op deze verscheidenheid werd een poging gedaan om deze te structureren.

Men nam als criterium dat een rapport des te waardevoller werd naarmate het meer details verstrekke. Er werd een getrapte schaal opgesteld, waarbij de kwaliteit telkens stijgt naarmate men een trede hoger klimt. Zo bekwam men de volgende categorieën :

I) *Omnes paschaverunt*

II) 1) Aantal.

2) Aantal + klassen.

3) Aantal + klassen + geslacht.

4) Aantal + klassen + geslacht + beroepen.

5) Aantal + klassen + geslacht + beroepen + namen.

6) Aantal + klassen + geslacht + beroepen + namen + motieven.

De eerste categorie „*omnes*” staat apart. Immers, wanneer een pastoor schrijft dat iedereen zijn pasen heeft gehouden, dan kan men van hem niet eisen dat hij verdere details verstrekt omtrent de verzuimers. Er zijn er geen. De categorie II, 1 is een negatieve categorie, de pastoors die zich er mee tevreden stellen enkel het aantal op te geven, blijven onder de minimumeis van de bisschop.

Nochtans lieten de rapporten zich — zoals wel een beetje te verwachten was — niet zo netjes indelen. Er kwamen immers — zelfs veruit het meest — mengvormen voor. Het gebeurt bijvoorbeeld dat pastoors enkel een cijfer meedelen maar het motief der onthouding erbij voegen. Soms geven zij een serie namen, vermelden het beroep van enkele personen van de andere echter niet. Sommige pastoors geven aanduidingen over het geslacht van alle verzuimers en vermelden het beroep van slechts één.

Om deze mengvormen eveneens te kunnen plaatsen werden de categorieën vereenvoudigd, aldus :

I) *Omnes*.

II) 1) Aantal.

2) Aantal + klassen.

3) Aantal + geslacht.

4) Aantal + beroep.

5) Aantal + namen.

6) Aantal + motieven.

Indien nu een rapport zowel de sociale klassen als de motieven vermeldde, dan werd het geteld zowel bij categorie II, 1 als II, 6, enzv. (1).

(1) Vermits de twee groepen apart staan werden de procenten ook op een andere manier berekend. Bijvoorbeeld, men zou 100 antwoorden moeten terugvinden. Daarvan werden er 80 aangetroffen, dus 80 %. Van deze 80 antwoorden zijn er bijvoorbeeld 60 met „*omnes*”, of 75 % van het aantal teruggevonden rapporten. Van deze 80 antwoorden blijven er dan nog 20 over voor de volgende categorieën. Bijvoorbeeld 5 met alleen het aantal, dat is dus 25 % van groep II.

Er werd nu onderzocht of er een bepaalde evolutie waar te nemen viel tijdens het verloop der bestudeerde periode. Bijvoorbeeld, nam het aantal rapporten dat de namen vermeldde toe of af? Enzv. Dit werd gedaan voor het ganse bisdom en de dekenijen afzonderlijk. De ganse periode werd hier ook verdeeld in schijven van tien jaar. Natuurlijk moet men ook hier veronderstellen dat het aantal verloren gegane rapporten het beeld niet fundamenteel wijzigt. De procenten kan men vinden in de tabellen in de bijvoegsels. (Zie tabel nr. 1).

Welke zijn de besluiten die men kan trekken?

De categorie I : *Ommes*, in de periode 1840-9 15 %, stijgt geleidelijk tot 46 % in 1870-9. Ze kent een scherpe vermindering gedurende de periode 1880-9, tot 13 %, wat reeds duidelijk het belang van de schoolstrijd in het verloop der paaspraktijk aangeeft. Ze stijgt weer tot 24 % in 1890-9 en haalt 25 % in 1900-11. De rapporten die enkel het aantal vermelden zijn niet erg talrijk. Zij maken in 1840-9 slechts 12 % uit van groep II. Hun belangrijkheid vermindert geleidelijk nog meer tot 6 % in 1900-11. Het aantal verslagen waarin de sociale klassen worden aangegeven is reeds belangrijk in 1840-9 : 57 % en begint vanaf 1890 voorgoed aan gewicht te winnen tot het in 1900-11 70 % van groep II bedraagt. In deze periode wordt ook het woord „*pauperes*” meer en meer vervangen door „*classis operaria*” of „*operarius*”. Brieven waarin het geslacht der verzuimers wordt meegedeeld tellen in 1840-9 : 37 %, het aantal stijgt tot 53 % in 1870-9 en vermindert dan weer tot 38 % in 1900-11.

Inlichtingen omtrent de beroepen nemen toe gedurende de hele periode, 18 % in 1840-9 en 32 % in 1900-11. Het hoogtepunt ligt echter in de periode 1880-9, 44 %. Dit is zeer begrijpelijk, aangezien er op dat ogenblik heel wat onderwijzers en onderwijzeressen het beroepscontingent komen versterken. Paasrapporten met de namen der verzuimers vormen in 1840-9 nog bijna één vierde van groep II, namelijk 22 %. Hun aantal daalt voortdurend en bereikt in 1900-11 een minimum van 7 %. Het verdient te worden aangestipt dat vanaf ± 1860 de rapporten die uitgebreide naamlijsten bevatten, beginnen te verdwijnen. Nochtans mag men hieruit geen voorbarige conclusies trekken. Men mag immers niet vergeten dat het aantal parochies waar iedereen zijn pasen houdt, tot 1879 ononderbroken toeneemt. Tenslotte kent het aantal rapporten waarin gesproken wordt over de motieven of over de toestand der parochie in 't algemeen een lichte stijging in 1900-11. In 1840-9 : 37 % en in 1900-11 : 47 %. Dit is

waarschijnlijk vooral te wijten aan de rapporten der pastoors uit de stadsparochies, die in deze jaren meer en meer inlichtingen verschaffen over de algemene situatie der parochie.

Ook hier bracht een vergelijking van de verschillende dekenijen weinig tastbaars aan het licht. Zowel voor het totale als voor het tienjaarlijkse gemiddelde werd de excentriciteit berekend ten opzichte van de gemiddelden van het gehele bisdom. Weerom is het aarts-priesterdom Brugge het enige buitenbeentje. Wat betreft de categorie „sociale klassen” ligt het procent van de Brugse stadsparochies voortdurend uitzonderlijk hoog, terwijl het voor alle andere categorieën, geslacht, namen, beroepen enzv., steeds uitzonderlijk laag ligt.

Er is een aannemelijke verklaring hiervoor. De parochies van Brugge stad zijn stuk voor stuk — behalve de Begijnhofparochie — grote parochies (1). Het is niet meer dan normaal dat deze pastoors naar het schema der sociale klassen grepen. Dat men dit niet altijd pejoratief moet interpreteren blijkt uit de rapporten van pastoor De Houwer van de O.-L.-Vrouwparochie, die zeer nauwkeurig bepaalt wie er wel en wie niet in zijn rapport is opgenomen.

C. BESLUIT

De kwantitatieve analyse wijst uit dat men voor de periode 1840-1911 over 38 % der rapporten beschikt. Houdt men echter geen rekening met de jaren waarvoor men geen of maximum 10 % der brieven heeft teruggevonden, dan is het procent aanzienlijk hoger : 64 %. Het blijkt immers dat van sommige jaren bijna alle rapporten werden teruggevonden. Het toeval wil dat deze beter voorziene jaren op min of meer regelmatige afstanden van elkaar liggen. Door van deze „goede” jaren gebruik te maken kan men een serie kaarten opstellen die een beeld geven van de evolutie van de paaspraktijk in het bisdom tijdens de hoger genoemde periode.

De kwalitatieve analyse, die de formele eigenschappen der rapporten behandelt, toont aan dat naast de gevraagde inlichtingen, namen of aantal verdeeld over de drie sociale klassen, nog andere gegevens worden verstrekt. De rapporten rangschikken volgens een strikt cumulatieve schaal bleek niet mogelijk, wegens het voorkomen van mengvormen. Daarom werd een categorieënstelsel ontworpen dat

(1) De Brugse Begijnhofparochie telt \pm 90 zielen. Van deze parochie werden slechts drie rapporten teruggevonden voor de hele periode. Alle rapporten meldden steeds : omnes paschaverunt.

met deze gemengde vormen rekening kon houden. Uit het onderzoek blijkt dat het aantal rapporten opgesteld volgens het schema der sociale klassen reeds vanaf het begin der periode tamelijk veel voorkomt in de brieven verstuurd door parochies waar — althans volgens de rapporten — verzuimers aanwezig zijn. Het aantal van de in deze vorm opgestelde rapporten neemt sterk toe naar het einde van de bestudeerde periode. Waarschijnlijk geeft Mgr. Waffelaert toe aan deze tendens, wanneer hij in de vernieuwde statuten van 1927, de denunciatie blijft eisen, echter nu zonder de namen, enkel volgens het schema der sociale klassen (1). De rapporten waarin namen voorkomen, vormen in 1840-9 nog bijna één vierde van het totaal. Zij verminderen echter meer en meer. Uitgebreide naamlijsten komen na 1860 bijna niet meer voor. Vermoedelijk is rond deze tijd de laatste rest van de mentaliteit van het Ancien Régime, die deze denunciatiepraktijk doorspeelt, verdwenen. Het opstellen van biechtregisters verdwijnt en wordt meer en meer vervangen door een nieuwe gewoonte deze der biechtbriefjes, zoals verder zal worden aangetoond.

(1) *Statuta Diocesis Brugensis*, 1927, lib. I, tit. IV, cap. III, art. VIII, p. 50.

HOOFDSTUK III

BRONNENKRITIEK

In de inleiding werd reeds gewezen op de speciale problemen die bij het onderzoek naar de betrouwbaarheid der inlichtingen worden veroorzaakt door het groot aantal rapporten en door het ontbreken van bronnenmateriaal dat een confrontatie tussen verschillende getuigen moet mogelijk maken. In functie van deze eigen problematiek wordt de kritiek uitgewerkt als volgt. In een eerste gedeelte wordt aan de hand van aanduidingen die in de rapporten te vinden zijn, gepoogd op een concrete wijze te reconstrueren op welke manier de meerderheid der pastoors de instructies van de bisschop opvolgden bij het inwinnen en verschaffen van inlichtingen over de paasverzuimers. In een tweede gedeelte wordt hetzelfde probleem op een andere manier belicht. Het bestuderen van enkele hulpmiddelen die de pastoors bij hun pastorale taak ten dienste stonden, de pastorale taakverdeling, de mate van afhankelijkheid van hun voorgangers, van het kwalitatieve graadverschil van de rapporten der dekens en de controle van hogerhand, moeten verdere aanwijzingen brengen over de juistheid van de verstrekte gegevens.

I. WERKWIJZE DER PASTOORS

Om te onderzoeken op welke manier de pastoors de instructies van de bisschop uitvoerden, werden een aantal vragen geformuleerd. De vragen werden samengebracht in drie series : A) Verschaften de pastoors inlichtingen omtrent de jaarlijkse biecht of de paascommunie of omtrent beide? B) Hielden zij rekening met : 1) Personen die behoorden tot andere belijdenissen als Protestanten, Anglicanen, Joden, Stevenisten enzv. ? 2) Met vreemdelingen die tijdelijk op de parochie verbleven? 3) Met parochianen die elders biechtten of communiceerden? 4) Met parochianen die eventueel na de voorgeschreven tijd hun verzuim probeerden goed te maken? C) Welke is de inhoud die men moet toekennen aan de begrippen *divites*, *cives mediae classis* en *pauperes* die in de statuten voorkomen.

A. PAASBIECHT OF -COMMUNIE ?

De voorschriften van de statuten eisten — zoals hoger reeds werd verklaard — dat de pastoors verslag zouden uitbrengen over de „paasplichten”, dus zowel over de biecht als de communie. Een onderzoek van de brieven der pastoors bracht aan het licht dat sommigen enkel de inlichtingen verstrekten over het biechten. Dit aantal rapporten was echter gering. Meestal is dit het geval bij stadsparochies. Daar was elke vorm van controle op zichzelf reeds moeilijk en de pastoors stelden er zich soms mee tevreden het aantal afgenomen biechten te rapporteren. Meestal echter schreven de pastoors dat de parochianen aan de beide „paasplichten” hebben voldaan, behalve die of die, of zoveel. Sommige pastoors gingen nog verder en gaven het afzonderlijke cijfer voor de biecht en de communie. Uit een vergelijking van alle dergelijke rapporten bleek dat minder gelovigen zich onthielden van de biecht dan van de communie. Bijvoorbeeld in Rumbeke in 1863 hebben 16 parochianen niet gebiecht, maar 21 hebben niet gecommuniceerd (1). De pastoor van Ten Brielen in 1870, 6 niet gebiecht en 20 niet gecommuniceerd (2). Er werd een zeventig dergelijke mededelingen gevonden. Opmerkelijk is daarbij een ganse serie uit Rumbeke, waar men dit verschijnsel van 1845 tot 1871 ononderbroken signaleert (3). Er wordt geen enkele reden opgegeven die dit verschijnsel kan verklaren. Misschien moet men hier veronderstellen dat een aantal personen in een andere parochie communiceerden.

Uit de paasrapporten bekomt men echter de indruk dat de meeste pastoors als maatstaf namen het ontvangen van de paascommunie. Enkelens verschaften enkel inlichtingen over de biechten afgenomen tijdens de paastijd. Een minderheid verschaft bovendien gegevens zowel over de biecht als de communie. Bovendien blijkt uit de boven aangehaalde voorbeelden dat, wanneer men de paascommunie en niet de biechten telt, men de slechtste voorstelling van de zaken heeft.

(1) Rumbeke, 1863, ABB., B 318.

(2) Ten Brielen, 1870, ABB., B 321.

(3) Alveringem, 1841. Anzegem, 1853, 1854. Brielen, 1842, 1843. Dikkebus, 1869. Dranouter, 1851, 1855, 1863. Dudzele, 1874. Izegem (St.-Hil.), 1855. Leke, 1868. Lendelede, 1850. Lichtervelde, 1862, 1863, 1872, 1874, 1875. Schore, 1869. Ten Brielen, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1859, 1862, 1863, 1869, 1870. Vlissegem, 1868. Westkerke, 1841. Wulvergem, 1848. Zuidschote, 1854, 1857. Marialoop, 1910. Marke, 1852. Mesen, 1843. Neerwaasten, 1844, 1845, 1850. Oudekapelle, 1868. Rumbeke, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1865, 1868, 1870, 1871.

B. IEDEREEN MEEGETELD ?

Het tweede probleem betrof de vraag of de pastoors wel iedereen op hun parochie hebben meegeteld die ze moesten meetellen. Bij nader onderzoek bleek dat men deze vragen rond vier punten kon concentreren. Vooreerst, hebben de pastoors ook rekening gehouden met de inwoners van hun parochie die tot een andere belijdenis behoorden, bv. Protestanten, Anglikenen of Stevenisten ? Ten tweede, hebben ze voldoende rekening gehouden met de vreemdelingen die op hun parochie zijn komen wonen of die er tijdelijk verbleven ? Ten derde, konden zij op een of andere manier te weten komen wie er elders zijn paasplichten vervulde ? En ten vierde, rekenden zij ook degenen die niet binnen de voorgeschreven veertien dagen van de paastijd, maar eventueel nadien hun plichten vervulden, tot de verzuimers of niet ?

1. *Andere belijdenissen*

Regelmatig vond men in de rapporten aanduidingen over Anglikenen, Calvinisten en soms ook Joden die op de parochie verbleven (1). Het groot aantal vermeldingen bewees dat de aandacht der pastoors zich ook uitstreckte tot deze personen. Eveneens was het een goed teken dat er in de rapporten meestal gesproken werd over „families”. Dit wees erop dat men met goed omschreven en bekende groepen te doen had. Natuurlijk bezat men niet de garantie dat elke pastoor deze personen ook had meegeteld. Men was echter wel gewaarschuwd. Verminderde het globaalcijfer der verzuimers in een parochie plotseling en sprak de nieuw benoemde pastoor niet meer over personen van andere belijdenissen, dan kon men dit onverwachte cijfer corrigeren. Een goed voorbeeld hiervan waren de Stevenistenfamilies. Doorgaans

(1) Brugge (St.-Jacob), 1883, 1887; Brugge (St.-Walburga), 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1850, 1853, 1854, 1862, 1863. Assebroek, 1893. Blankenberge, 1848. Jabbeke, 1868. Koolkerke, 1880, 1881, 1885. Loppem, 1856. St.-Andries, 1843, 1844, 1845, 1848, 1888. St.-Kruis, 1871, 1872. Westkapelle, 1875, 1876. Zeebrugge, 1907. Jonkershove, 1887. Koekelare, 1841, 1842, 1844, 1846. Kortemark, 1910. Vladslu, 1840. Aalbeke, 1841, 1844, 1847, 1849. Dottenijs, 1862, 1863. Herzeeuw, 1841. Luigne, 1843, 1845, 1846, 1847, 1848, 1850, 1853, 1871, 1873, 1874, 1875, 1876, 1878. Rekkem, 1840, 1841. Rollegem, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1862, 1863, 1868, 1874, 1875, 1877, 1878. Waarmaarde, 1887. Waregem, 1907. Moeskroen, 1907. Bikschote, 1847, 1850, 1851. Mesen, 1840. Oostvleteren, 1875. Oostende (St.-Paulus), 1844, 1851, 1853. Gistel, 1848, 1865, 1878. Bekegem, 1857, 1859. Middelkerke, 1869. Snaaskerke, 1874, 1875, 1877, 1885. Stene, 1872, 1873. Zande, 1847. Izegem (St.-Hil.), 1843, 1844, 1845, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872. Adinkerke, 1907. Alveringem, 1855. Hoogstade, 1851. Koksijde, 1910.

werden ze trouw aangeduid (1). Indien ze in sommige rapporten niet meer vermeld werden en uit latere documenten bleek dat ze op de parochie nog aanwezig waren, werd het globaalcijfer aangepast.

De aanhangers van andere belijdenissen worden in deze studie op gelijke voet gesteld met verzuimers, aangezien de kaarten die werden opgemaakt, gebaseerd zijn op de cijfers der volkstellingen, waarin iedereen werd meegerekend. Bij de bespreking der motieven voor de onthouding, zal men echter deze cijfers kunnen vergelijken met het totale aantal der verzuimers.

2. *Vreemdelingen*

Wat nu de vreemdelingen betrof, d.w.z. zij die slechts gedurende korte tijd in de parochie verbleven of die er zich slechts onlangs gevestigd hadden, bleek uit het groot aantal rapporten die over zulke brieven handelen, dat de pastoors ook voor hen aandacht hadden (2).

(1) Bavikhove, 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1853, 1854, 1855, 1857, 1859, 1862, 1868, 1871. Beveren (Roeselare), 1907. Bikschote, 1853. Dadizele, 1844, 1845, 1846, 1847, 1849, 1850, 1853. Deerlijk, 1840, 1841, 1843, 1844, 1851, 1862. Gistel, 1849, 1854, 1855, 1857, 1859, 1860, 1862, 1868, 1869, 1870, 1871, 1874, 1875, 1876, 1878, 1883, 1885, 1887, 1888, 1890, 1893, 1907, 1908. Gullegem, 1849, 1869. Harelbeke, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1850, 1851. Ledegem, 1842. Passendale, 1849, 1853, 1857, 1859, 1860, 1868, 1869, 1871, 1874, 1883, 1907, 1908. Poelkapelle, 1854, 1855, 1857, 1859, 1860, 1910. Rollegem, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1862, 1863, 1868, 1874, 1875, 1877. Zonnebeke, 1845, 1846, 1847, 1848, 1850, 1851, 1852, 1853, 1863. Zwevegem, 1842, 1843.

(2) Brugge (St.-Walburga), 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1850, 1853, 1854, 1862, 1863. Torhout, 1869, 1870. Aartrijke, 1872, 1873, 1874, 1875. Assebroek, 1840, 1869. Blankenberge, 1851, 1866. Damme, 1865, 1893. Houtave, 1873, 1892. Knokke, 1907, 1908. Lapscheure, 1878. Lissewege, 1863, 1908, 1910, 1911. Meetkerke, 1863. Moerkerke, 1907. Oostkerke (B.), 1848, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1881, 1910, 1911. Ramskapelle (B.), 1848. Ruddervoorde, 1907. Sijsele, 1888, 1907, 1908. St.-Andries, 1843, 1848, 1862. St.-Kruis, 1910. St.-Michiels, 1911. St.-Pieters, 1911. Gullegem, 1878. Stalhille, 1854. Uitkerke, 1868, 1911. Waardamme, 1908. Wenduine, 1907, 1908, 1910, 1911. Westkapelle, 1845, 1846, 1911. Zeebrugge, 1907. Zerkegem, 1843. Esen, 1845, 1851, 1853. Houthulst, 1862, 1885, 1887. Kaaskerke, 1848, 1910. Klerken, 1849, 1851, 1853, 1854, 1856, 1857, 1881, 1883, 1885, 1887, 1890. Kortemark, 1910. Leko, 1866, 1868, 1869, 1871. Oudekapelle, 1887. Stuivekenskerke, 1871. Woumen, 1890. Poperinge (O.-L.-V.), 1873, 1881, 1883. Poperinge (St.-Jan), 1851, 1855, 1857, 1859, 1862. Ieper (St.-Jacob), 1840. Ieper (St.-Niklaas), 1890. Boezinge, 1846, 1851. Brielen, 1893. Dikkebus, 1871, 1872. Dranouter, 1844, 1845, 1868, 1881, 1882, 1883, 1885, 1886, 1887, 1907, 1911. Geluvelde, 1848. Haringe, 1907, 1908. Hollebeke, 1911. Kemmel, 1869. Komen, 1841, 1907. Krombeke, 1841, 1868, 1883, 1887. Neerwaasten, 1908. Ploegsteert, 1860, 1868, 1877, 1878, 1883. Roesbrugge, 1853, 1907, 1908, 1911. Ten Brielen, 1907, 1908, 1910, 1911. Voormezele, 1845, 1846, 1849. Watou, 1850, 1853, 1854, 1855, 1857, 1860, 1863, 1868, 1870, 1871, 1872, 1874. Wervik, 1881, 1887. Westouter, 1887. Westvleteren, 1862, 1870. Woesten, 1845, 1846. Zonnebeke, 1846. Avelgem, 1842. Bissegem, 1887. Deseelgem, 1874. Heestert, 1841, 1853, 1854, 1855, 1887, 1888. Helkijn, 1910. Herzeeuw, 1871. Hulste, 1863. Kaster, 1854. Kortrijk (St.-Martin.), 1881. Lendeledede, 1870. Luigne, 1847, 1854, 1856, 1863. Marke, 1907, 1908, 1910, 1911. Moen, 1847, 1859, 1860. Outrijve, 1857, 1862, 1870. Rollegem, 1893. St.-Lodewijk (Deerlijk), 1881. Spiere, 1845, 1873. Tiegem, 1872. Waarmaarde, 1887.

3. Elders

Bij het doorlopen van de documenten bleek reeds vlug dat men in dit geval een onderscheid moest maken tussen de situatie in de steden en deze op het platteland. Dat is wel begrijpelijk. De menigvuldigheid der kerken in één en dezelfde stad, zal wel, anders dan op het platteland, de gewoonte hebben doen ingang vinden om zijn paasplichten in de meest nabij gelegen of geschikte kerk te vervullen. Op het platteland was de afscheiding tussen de verschillende parochies klaarder en wie elders zijn plichten vervulde, liep meer kans om opgemerkt te worden.

Sommige pastoors op het platteland klagen er toch over dat enkele van hun parochianen elders niet alleen te biechten maar ook te communie gaan. Het bleek dat er twee soorten aantrekkingscentra bestonden die parochianen uit vreemde parochies aantrokken. Dat zijn, de steden, en voor de parochies langsheen de Franse grens, Frankrijk. Immers, het aantal rapporten waarin werd vermeld dat de parochianen in een andere landelijke gemeente hun plichten hebben vervuld was gering (1). De grotere of kleinere steden oefenden blijkbaar wel aantrekkingskracht uit op de omliggende parochies. Deze klacht vond men tenminste herhaaldelijk geformuleerd (2). Frankrijk was het andere aantrekkingsgebied. Zo schreef bijvoorbeeld de pastoor van Dranouter in 1875 : „... *forte alii dantur de quibus indicare*

Waregem, 1878, 1910, 1911. Wevelgem, 1840, 1850, 1893. Mont-à-Leux, 1907, 1908, 1910, 1911. Risquons-Tout, 1908. Oostende (St.-Pieters en Paul), 1853, 1855, 1862, 1877, 1878, 1881, 1887. Oostende (O.-L.-V.), 1865. Oostende (St.-Antonius), 1907, 1908, 1911. Gistel, 1878. Eernegem, 1868. Leffinge, 1871, 1874, 1875, 1877. Middelkerke, 1885, 1907, 1908, 1910, 1911. Molendorp, 1862. Snaaskerke, 1870, 1871, 1872, 1873. Stene, 1848. Vlissegem, 1842, 1911. Westende, 1910. Westkerke, 1849, 1851. Zandvoorde, 1851. Izegem (St.-Hil.), 1860. Izegem (H.-Hart), 1908. Emelgem, 1907, 1910. Gits, 1856, 1878. Hooglede, 1853, 1855, 1869, 1870, 1874. Ingelmunster, 1850, 1907. Kachtem, 1907. Lichtervelde, 1870. Rumbeke, 1851, 1907. St.-Eloois-Winkel, 1853, 1854. Aarsele, 1888. Egem, 1907, 1908, 1910. Markegem, 1872. Meulebeke, 1868. Ooigem, 1870. Oostrozebeke, 1853, 1854, 1871, 1872, 1910. Ruiselede, 1888, 1890, 1893. Schuiferskapelle, 1907. St.-Baafs-Vijve, 1873. Wielsbeke, 1885. Zwevezele, 1851, 1854, 1863, 1873, 1910. Veurne (St.-Niklaas), 1859. Beveren, 1878, 1911. Bulskamp, 1851, 1857, 1868. Izenberge, 1870, 1911. Koksijde, 1910, 1911. Leisele, 1908. Oostduinkerke, 1869, 1870, 1878, 1907, 1908. Ramskapelle, 1911. Stavele, 1863, 1890.

(1) Beveren (Poperinge), 1854, 1855. Desselgem, 1840. Hollebeke, 1908. Lissewege, 1862, 1863. Wijtschate, 1878, 1881.

(2) Adinkerke, 1881. Assebroek, 1888. Beernem, 1874. Boezinge, 1881, 1883, 1887. Brielen, 1846, 1893. Emelgem, 1872. Heule, 1907, 1908. Houtave, 1880. Jabbeke, 1848, 1849. Koolkerke, 1907, 1908. Langemark, 1863. Meulebeke, 1868. Oostkamp, 1845, 1847, 1850, 1851, 1868, 1869, 1870, 1871. St.-Michiels, 1910, 1911. St.-Pieters op den Dijk, 1910. Stene, 1907. Zuinkerke, 1849.

difficile possumus, quia tendunt in Galliam" (1). En andere gelijkkluidende bemerkingen (2).

In de steden zelf bemoeilijkte, naast het groot aantal parochianen, ook nog de nabijheid van andere kerken een nauwkeurige controle. Vele pastoors van een stadsparochie schreven dat zij het aantal verzuimers slechts konden schatten. Enkelen vernoemden daarbij expliciet als oorzaak de gewoonte om niet in de eigen parochiekerk te voldoen aan de paasplichten. Aldus de klacht van de pastoor van St.-Anna te Brugge : „*Etsi prae nimis parochianorum numero eorundemque varias ecclesias adeundi more, haud sciri valeat quot et quidem hoc defecerint...*" (3). En de pastoor van Oostende-Mariakerke in 1908 : „*...quasi impossibile, siquidem Ostendae viget mos hoc S. munus implendi in Ecclesia quam proxima, sive aliena, sive parochiali*" (4). Niet zelden waren het de kerken der religieuze orden en congregaties die de gelovigen aantrokken. De pastoors waren daar dikwijls niet erg gelukkig mee, want de religieuzen gaven meestal geen „*testimonium*" mee, of ze schreven de namen der biechtelingen niet op. Zo bijvoorbeeld te Tielt in 1862 : „*Huius classis (media classis) et classis pauperum hic vix nosci possunt. PP. Recolettae plurimorum excipiunt confessiones et horum et aliorum plurimorum extraneorum nomina non inscribunt*" (5). Terloops zij aangestipt dat juist de armen en de middenklas naar de Minderbroeders gingen. Ook de pastoors van de plattelandsparochies kloegen over de populariteit van de religieuzen. De Kapucienen te Brugge, de Minderbroeders te Tielt en de Redemptoristen te Roeselare (6).

Men moet echter een onderscheid maken tussen biecht en communie. Immers de statuten van het bisdom stonden toe dat de parochianen bij een vreemde biechtvader gingen op voorwaarde dat ze een „*testimonium*" meebrachten. De paascommunie moest echter in de parochiekerk gebeuren. Welnu de boven geschetste situatie betreft vooral het biechten. In de stad en in Frankrijk vond men een vreemde biechtvader. Waarom juist de religieuzen in de steden en de Franse

(1) Dranouter, 1875, ABB., B 324.

(2) Beveren (Poperinge), 1854, 1855, 1857, 1859. Dranouter, 1872, 1873, 1874, 1875, 1878, 1881, 1882, 1885, 1886, 1887, 1908, 1911. Herzeeuw, 1907, 1911. Houtem (Veurne), 1883. Komen, 1853, 1854, 1855. Le Tuquet, 1907, 1911. Montaleux (Moeskroen), 1908, 1910. Risquons-Tout (Moeskroen), 1875, 1876. Westnieuwkerke, 1873.

(3) Brugge (St.-Anna), 1863, ABB., B 318.

(4) Oostende-Mariakerke, 1908, 1878, 1881, 1883, 1890, 1893, 1907, 1908. Kortrijk (St.-Elooi), 1878.

(5) Tielt, 1862, 1869, 1878, 1881. Brugge (St.-Jacob), 1878.

(6) Jabbeke, 1848, 1849. Koolkerke, 1910, 1908, 1911. Meulebeke, 1868.

parochies deze voorkeur genoten was niet uit de bronnen op te maken. Misschien mag men veronderstellen dat de religieuzen en de Franse clerus er een minder gestrengere biechtpraktijk op nahielden? Vele pastoors wezen er dan ook op dat sommige van hun parochianen wel elders te biechten zijn geweest maar in de parochiekerk te communie gingen (1). Maar andere getuigenissen toonden daarentegen aan dat de parochianen ook elders te communie gingen (2). Het bleek dat in dat geval dezelfde gebieden hun aantrekkingskracht bleven uitoefenen, namelijk de steden op de omliggende parochies en de Franse parochies op de grensparochies. Er was echter een zekere evolutie waar te nemen. Men vond namelijk met verloop van de tijd meer en meer aanduidingen dat de gelovigen ook elders communiceerden. Dit was vooral te merken in de parochies langsheen de Franse grens. Het bleek dus dat de voorschriften geleidelijk aan niet meer zo goed werden onderhouden. Dit verschijnsel ging samen — zoals later nog zal worden aangetoond — met een losser worden van de parochiebanden in deze grensparochies, door de pendelarbeid in Frankrijk. Wat de stadsparochies zelf betreft, mag men wel veronderstellen dat ook hier eenzelfde evolutie heeft plaats gehad. Men kan immers aannemen dat de gewoonte om in de meest geschikte kerk zijn paasplichten te vervullen ook hier eerder toenam dan minder werd.

Een speciaal probleem vergde nog de aandacht, de seizoenarbeiders. Zij konden er zich op beroepen dat zij, gezien hun afwezigheid en de verre afstand, hun plichten ter plaatse hadden volbracht. Dit probleem is echter veel minder belangrijk dan het wel schijnt. Immers, een onderzoek naar het aantal seizoenarbeiders en naar de spreiding van de migratie over de verschillende maanden van het jaar leerde dat in de paasperiode zelf (vroegste mogelijkheid 16 maart, uiterste 3 mei), slechts een gering aantal der arbeiders in Frankrijk of elders vertoefde. De grote uittocht begon eerst in de zomermaanden, wanneer de oogst

(1) Beernem, 1874. Bissegem, 1843, 1845. Brugge (St.-Jacob), 1878. Emelgem, 1872. Houtave, 1880. Jabbeke, 1848, 1849. Kerkhove, 1841, 1851. Komen, 1853, 1854, 1855. Lendeledé, 1893. Molendorp, 1862. Oostkamp, 1868, 1869, 1870, 1871. Tielt, 1862, 1869, 1878, 1881. Westnieuwkerke, 1873. Zonnebeke, 1845. Zuienkerke, 1849.

(2) Assebroek, 1888. Beveren (Pop.), 1845, 1846, 1848, 1849, 1850, 1853, 1854, 1855, 1857, 1859. Dranouter, 1878, 1881, 1882, 1908, 1911. Herzeeuw, 1907, 1911. Hollebeke, 1908. Houtem (Veurne), 1883. Koolkerke, 1907, 1908, 1911. Kortrijk (St.-Elooi), 1878. Langemark, 1863. Le Tuquet (Moeskroen), 1907, 1911. Lissewege, 1862, 1863. Montaleux (Moeskroen), 1908, 1910. Oostende-Mariakerke, 1878, 1881, 1883, 1890, 1893, 1907, 1908, 1910. Oostkamp, 1845, 1847, 1850, 1851. Oostkerke (Diksmuide), 1910. Oudekapelle, 1911. Poperinge (O.-L.-V.), 1873. Rekkem, 1881, 1910, 1911. Risquons-Tout (Moeskroen), 1875, 1876. St.-Michiels, 1910, 1911. St.-Pieters op den Dijk, 1910. Stene, 1907. Wijtschate, 1878, 1881. Wildenburg, 1911.

werd binnengehaald (1). De rapporten der pastoors waren op dit punt ook zeer moeilijk te interpreteren. Meestal gebruikten zij vage bewoordingen als : „*laborant in Gallia*”. De aard van dit werk werd zelden gepreciseerd. Nochtans kon een onderscheid gemaakt worden, volgens de minder of meer lange duur van dit verblijf in Frankrijk. Een aantal pastoors van parochies in het zuiden van West-Vlaanderen maar ook van dieper in het binnenland, spraken over een langdurig verblijf in Frankrijk (2). Pastoors van parochies in de meer onmiddellijke omgeving van de grens hadden het eerder over „dagelijkse” of „wekelijkse” arbeid en dan meer bepaald arbeid in de fabrieken van Roubaix en Tourcoing (3). Opmerkelijk was ook dat deze laatste documenten bijna alle dateerden uit de periode 1890-1911 en het merendeel zelfs uit 1907-1911.

Welke zijn nu de besluiten die men moet trekken uit deze gegevens? Moet men de parochianen die elders communiceerden ook beschouwen als verzuimers? Behalve voor de steden en de parochies langs de Franse grens is dit aantal niet groot. Meestal zijn het enkelingen, die blijkbaar door de pastoor gekend zijn. Een gelukkige omstandigheid is wel dat de pastoors meestal hun oordeel uitspraken over de parochianen die elders geweest waren, of aldus beweerden. Men besloot dan ook voort te gaan op het oordeel van de pastoors en deze mensen als verzuimers te beschouwen, wanneer de pastoors hun beweringen voor onwaar aanzagen. Zoals verder nog zal worden aangetoond, staafden de pastoors dit oordeel soms aan de hand van „*testimonia*” en „*schedulae*” of door het raadplegen van hun collega’s van de andere parochies.

4. *Nadien*

De pastoors waren er blijkbaar van op de hoogte dat een deel der parochianen die niet in de vastgestelde tijd — de week vóór en na Pasen — hadden gecommuniceerd, later wel aan deze verplichtingen

(1) E. RONSE, *L'Emigration Saisonnière Belge*, p. 81-87. De vroegste datum waarop Paaszondag kan vallen is : 23 maart en de laatste 26 april. De vroegste datum waarop Palmzondag kan vallen is dan 16 maart en de uiterste datum van Beloken Pasen : 3 mei.

(2) Avelgem, 1847. Beselare, 1868, 1874, 1875, 1878. Dadizele, 1907, 1911. Eernegem, 1911. Ettelgem, 1911. Gistel, 1871, 1872, 1877. Hulste, 1871. Ieper (St.-Pieter), 1862, 1863, 1868, 1869, 1871, 1873, 1877, 1878, 1881. Ingelmunster, 1853, 1857, 1859, 1860, 1862, 1878. Oeselgem, 1881. Ploegsteert, 1877. Ruddervoorde, 1861, 1863, 1868, 1878. Ten Brielen, 1907, 1908. Zerkegem, 1910, 1911. Zillebeke, 1887, 1893. Zonnebeke, 1890.

(3) Boezinge, 1910. Helkijn, 1890, 1910, 1911. Kooigem, 1885, 1887. Lauwe, 1907. Ledegem, 1911. Lendeledede, 1907, 1908. Luingne, 1907, 1908. Moeskroen, 1910, 1911. Moorsele, 1887, 1907. Rumbeke, 1908, 1911. Tiegem, 1910. Waasten, 1858.

zouden voldoen. Ze waren er zich van bewust dat er achterblijvers waren en hieruit bleek dat, tenminste op het land, zij tamelijk goed wisten wie zijn paasplichten niet volbracht. De volgende teksten kunnen dit verduidelijken. Bijvoorbeeld volgens de pastoor van St.-Niklaas te Veurne in 1846 : „...*etiam inveniantur qui post tempus paschale satisfecerunt*” (1). De pastoor van Moeskroen gaf in 1874 de volgende categorieën onder zijn parochianen :

- 1) gebiecht gedurende de 15 dagen van de paastijd : 5.318
- 2) Plechtige communicanten : 180
- 3) Zieken die thuis communiceerden : 52
- 4) Achterblijvers die na de 15 dagen van de paastijd voldeden : 50 (op een totaal van \pm 150 non-paschantes) (2).

Andere pastoors spraken in dezelfde zin : „...*paucissimi inveniuntur qui numquam paschant, hi v.g. qui non satisfaciunt hoc quindene paschali, saepe accedunt ante proximo pascha*” (3). „...*attamen postea ad meliora reversi sunt*” (4). „...*qui neglexerat infra quindenam paschalem servare praeceptum illud, praeterito mense adimplevit*” (5). „...*postea adimplevit*” (6). „...*qui tamen paucis ab hinc diebus satisfecit*” (7). „...*se emendavit*” (8). „...*Ad pentecostem omnes parochiani mei debito paschali satisfecerunt*” (9). „...*qui non satisfecerunt sed ante festum pentecostes confessi sunt*” (10).

De pastoors schenen het als 't ware te verwachten dat onder degenen die niet voldeden gedurende de paastijd er later wel tot inkeer zouden komen : „... *inter quos infra annum ut spero adhuc sunt satisfacturi*” (11). „*Equidem spero quod ad meliora conversi brevi suae obligationi satisfacient*” (12). „... *qui probabiliter veniet in decursu huius anni*” (13). „... *spero ut in posterum meliorentur*” (14). „... *unum ex illis brevi satisfacturum esse*” (15). „... *mox esse satisfacturum*” (16). „... *sed spero*

(1) Veurne (St.-Niklaas), 1846, ABB., B 309.

(2) Moeskroen, 1874, ABB., B 324.

(3) Wervik, 1849, ABB., B 312.

(4) Hooglede, 1863, ABB., B 318.

(5) Keiem, 1846, ABB., B 309.

(6) Schuiferskapelle, 1849, ABB., B 312.

(7) Watou, 1873, ABB., B 323.

(8) Westkerke, 1870, ABB., B 321.

(9) Rollegemskapelle, 1848, ABB., B 310.

(10) Zonnebeke, 1877, ABB., B 325.

(11) Bellegem, 1844, ABB., B 308.

(12) Emelgem, 1863, ABB., B 318.

(13) Jabbeke, 1876, ABB., B 326.

(14) Langemark, 1872, ABB., B 324.

(15) Ooigem, 1910, ABB., B 327.

(16) Woumen, 1911, ABB., B 327.

fore ut numerus delinquentium, pro festo omni sanctorum, sit reductus ad 50'' (1). Nog andere pastoors vertolkten dezelfde gedachte (2). Men kan reeds vaststellen dat de grote feesten, zoals Pinksteren en Allerheiligen, een goede invloed uitoefenen en voor de verzuimers een gelegenheid waren om de niet vervulde plicht toch na te komen (3).

Had de pastoor eenmaal vastgesteld dat sommige van zijn parochianen in de paastijd in gebreke waren gebleven dan gebeurde het niet zelden dat hij die verzuimers eens ging bezoeken en ze probeerde te overtuigen toch te biechten en te communiceren. Dit gebeurde dikwijls tijdens het huisbezoek na de paastijd. En zo schreven zij hierover naar de bisschop : *„... post salutare monitiones tandem ab aliquibus diebus sacramentaliter confessus est''* (4). *„... monitus iam satisfecit''* (5). *„... de novo admonito et adiuto omnes adimpleverunt''* (6). *„... coeteri, qui tempore paschali non satisfecerunt saepius monendo nunc praeceptis satisfecerunt''* (7). *„... quos statim monui et laudes sint Deo, ante festum Pentecostis saltem, suae obligationi paschali satisfecerunt''* (8). Het gebeurde echter blijkbaar meer dan eens dat de pastoor moest bekennen dat zijn vermaningen en aansporingen vruchteloos gebleven waren : *„... admonui et non volunt venire''* (9). *„... pluries monitus''* (10). *„... quem hucusque frustra ad sacramenta accipienda admonui''* (11). *„... pluries admonitus sed usquemodo pertinax''* (12). En zoals de pastoor

(1) Brugge (O.-L.-V.), 1843, ABB., B 307.

(2) Bellegem, 1850, 1851. Heule, 1872. Izegem, 1851. Leffinge, 1854. Merkem, 1850, 1853, 1856, 1857, 1862, 1869. Moen, 1841. Oostvleteren, 1857. St.-Joris ten Distel, 1873. Snellegem, 1856. Vlissegem, 1873. Watou, 1840. Wervik, 1854. Westkerke, 1842. Wingene, 1845, 1883. Elverdinge, 1872. Ramskapelle (Brugge), 1859. Roesbrugge, 1850. Zonnebeke, 1877.

(3) E. CHARPIN ontmoet gelijkaardige feiten in zijn studie over het toedienen van het doopsel. Het einde van de week, veertien dagen, de maand, zijn drempels. De ouders herinneren zich dat hun kind nog moet gedoopt worden. E. CHARPIN, *Pratique religieuse et formation d'une grande ville*, p. 50-60.

(4) Beveren (Kortrijk), 1854, ABB., B 315.

(5) Dentergem, 1863, ABB., B 318.

(6) Kortemark, 1854, ABB., B 315.

(7) Zedelgem, 1857, ABB., B 316.

(8) Houtave, 1872. Damme, 1907. Houtave, 1892. Ingelmunster, 1851, 1857. Koeclare, 1844. Kortemark, 1849, 1850. Merkem, 1851. Middelkerke, 1873. Outrijve, 1854. Passendale, 1847. Pittem, 1847. Reningelst, 1847. Roesbrugge, 1850. St.-Lodewijks (Deerlijk), 1859. Stahille, 1840. Tiegem, 1845. Varsenare, 1863. Vlissegem, 1840, 1857. Westvleteren, 1847. Wingene, 1845, 1859. Woesten, 1842, 1843. Zuienkerke, 1854.

(9) Snellegem, 1843, ABB., B 307.

(10) Ploegsteert, 1871, ABB., B 321.

(11) Oostvleteren, 1893, ABB., B 326.

(12) St.-Baafs Vijve, 1890, ABB., B 326.

van Westrozebeke in 1873 en anderen moesten vaststellen : „... non-obstantibus monitis” (1).

De mensen vermanen was echter een delicate opdracht en soms vond de pastoor het beter maar te zwijgen. Misschien is het best hier de pastoor van Beernem zelf aan het woord te laten die dat moest ondervinden. In 1843 heeft hij alle verzuimers vermaand en sommigen hebben reeds hun plichten vervuld. In 1844 schrijft hij : „*In solita visitatione parochiae omnes accessi et admonui, paucis exceptis quos domi non reperi vel apud quos monitionem ad tempus magis opportunum differendam iudicavi, fere omnes sese accepturos promiserunt...*”. Geleidelijk aan begint hij in te zien dat aansporen niet altijd even gemakkelijk is, in 1845 noteert hij : „*Hic non addidi admonitos qui post pasca satisfecerunt; varios non admonui, quia praefero ut non accedant donec effulgeat spes meliora vita*”. En in 1848 : „*Inter pauperes fere omnes promiserunt satisfacturos infra paucos dies, et etiam maior pars mediae classis; nobiles non amplius directe moneo sed tantum opportuna data occasione verbulam addo*” (2). Hetzelfde moest de pastoor van St.-Maria Magdalena te Brugge vaststellen in 1840 : „... *Singulo anno potui pauperes negligentes, parvo numero excepto, perducere, versus hoc tempus, ut suae obligationi satisfecerint, non sic tam bene cives, qui nimis sunt arrogantes. Hoc anno tamen, deo dante, successio spero fore obtinere inter pauperes, seductis civibus*” (3).

Wanneer de nalatige parochianen door hun parochieherder werden aangespoord, beloofden ze dikwijls te zullen voldoen aan het verzoek van de pastoor en zo kon deze noteren : „... *duae pauperes mulieres, qui nunc promiserunt se quam primum id facturos*” (4). „... *qui promiserunt*” (5). „... *non malae voluntatis qui promiserunt*” (6). „... *promittunt quod sint venturi statim ac erit possibile*” (7). „*Iterum atque*

(1) Westrozebeke, 1873. Beveren (Kortrijk), 1855, 1857, 1859, 1862. Brugge (St.-Maria-Magdalena), 1844. Molendorp, 1862. Oostkamp, 1841. Oostrozebeke, 1859. Oostvleteren, 1863. Rekkem, 1907. Rollegem, 1853. Ruddervoorde, 1907. Ruiselede, 1840. Schuiferskapelle, 1850. St.-Andries, 1844. St.-Baafs-Vijve, 1843. St.-Eloois-Winkel, 1872. St.-Jan bij Ieper, 1854, 1855, 1857, 1859. Stavele, 1863. Stene, 1848. Tiegem, 1841, 1854, 1859. Veurne (St.-Niklaas), 1842. Veurne (St.-Walburga), 1840. Wevelgem, 1849. Wielsbeke, 1842, 1844. Woesten, 1843, 1853, 1854, 1855, 1857. Zedelgem, 1862. Zevekote, 1855. Zuienkerke, 1841.

(2) Beernem, 1843, 1844, 1845, 1848.

(3) Brugge (St.-Mar.-Magd.), 1840, ABB., B 306.

(4) Moen, 1843, ABB., B 307.

(5) Stavele, 1855, ABB., B 315.

(6) Vladslø, 1849, ABB., B 312.

(7) Uitkerke, 1868, ABB., B 319.

iterum promisit..." (1). „... mihi promisit emendationem" (2). Niet altijd echter kon de pastoor na verkregen toezeggingen of beloften gerust zijn. Meer dan één der parochianen deed zijn woord niet gestand en zo moesten de pastoors vaststellen : „... nullus horum recusavit, omnes promiserunt se satisfacturos, sed promissio hucusque non steterunt" (3). „... monitus semper promittit sed promissio non stat" (4). „... admonui, non absolute recusant tamen hucusque non satisfecerunt" (5). „... pluries promisit sed promissioni non stetit" (6). „... quamquam promisit emendationem hucusque non vidi eum in ecclesiam" (7). Het aantal teksten echter waarin wordt gesproken over personen die hun beloften niet hielden, is wel minder talrijk dan de andere, zodat men mag aannemen dat de meerderheid der parochianen die beloofden te komen in de loop van het jaar wel voldeden. Ook in dit geval duikt het klasseverschil soms op, zo deelt de pastoor van Woesten in 1844 mee dat van de drie verzuimers die hun pasen niet gehouden hebben, er twee, die arm zijn, beloofd hebben te zullen voldoen, maar de derde, een jongeman die bediende is (*commis*), heeft niets willen beloven (8).

Reeds hoger is erop gewezen dat grote feesten dikwijls een gelegenheid waren voor de parochianen om nog niet vervulde plichten te volbrengen. Sommige gelegenheden werden door de pastoors speciaal als gunstig vermeld, o.a. jubilea, missies en de „eeuwigdurende aanbidding". De getuigenissen lieten hieromtrent geen twijfel bestaan : „... quem occasione jubilaei allicere conabor ad meliorem" zo schreef de pastoor van Dikkebus in 1869 (9). „... promisitque conversionem, quam nunc spero occasione jubilaei" (10). „... sed firmiter credo ex illo numero dimidiam partem ad minus nunc satisfecisse, cum hoc jubileo, quia ipsos admonuimus et verbum dederunt" (11). „Interim cum jubilaeo anni 1858 multo plures praeceptum paschale satisfecerunt, Deo sint laudes, quam aliis annis" (12). „Dabit Deus ut, occasione jubilaei, quod

(1) Slijpe, 1907, ABB., B 327.

(2) Wulveringem, 1910. Beernem, 1843, 1844, 1845, 1846, 1848, 1850. Brugge (St.-Mar.-Magd.), 1844. Gistel, 1865. Middelkerke, 1873. St.-Baafs-Vijve, 1847. Westkerke, 1857. Wingene, 1844. Wulvergem, 1870. Zerkegem, 1843.

(3) Rumbekke, 1841, ABB., B 306.

(4) Spiere, 1850, ABB., B 311.

(5) Woesten, 1853, ABB., B 314.

(6) Oostduinkerke, 1871, ABB., B 321.

(7) Wulveringem, 1911. Outrijve, 1870. Woesten, 1843, 1854.

(8) Woesten, 1844, ABB., B 308.

(9) Dikkebus, 1869, ABB., B 320.

(10) Dudzele, 1875, ABB., B 324.

(11) Brugge (St.-Mar.-Magd.), 1844, ABB., B 308.

(12) Ieper (St.-Pieters), 1859, ABB., B 317.

a patre capucino a 5°-8° mensi proximi tradetur, omnes hi errantes ad veram viam reverterentur" (1). „... *sed quem ante finem jubilai adducendum esse spero ut praeceptis ecclesiae satisficiat*" (2). „*Spero hos numeros gratia jubilai et Missionis brevi minuendos*" (3). „*Tempore missionis quae initio mensis julii pro iubileo optime cum successu tradita fuit 1400 communiones distributa sunt. E quattuor familiis, qui propter quaestionem scholarem praecepto paschali non satisfecerunt, una, occasione iubilei ad meliorem viam reversa est...*" (4). Er waren er echter ook die van deze gelegenheid geen gebruik maakten of wilden maken, hoewel de teksten hieromtrent minder talrijk zijn. Van de \pm 120 „*non paschantes*" zijn er nog \pm 50 die niet van het jubileum hebben willen genieten zo schreef de pastoor van Moeskroen in 1851 (5). En in 1859 : „... *numerus ergo maior quam aliis, ut fieri solet post celebratum jubilaenum*" (6). Andere pastoors stelden hetzelfde vast : „... *non paschavit nec jubilavit*" (7). Of : „... *neque conatus est lucrari jubileum*" (8). En : „... *nec hucusque cor suum gratiae jubilai praebuit*" (9). „*Observavimus cum dolore etiam post jubilai gratiam perpaucos ad sensum meliorem reversos esse*" (10).

Enkele teksten wezen er reeds op dat soms bij gelegenheid van een jubileum een missie werd gepredikt. Ook hiervan verwachtten de pastoors veel. Zo meende de pastoor van St.-Bertinus te Poperinge in 1845 : „... *speranda conversio eorum occasione Missionis 10. dec. incipiendae...*" (11). Sommige pastoors gaven de cijfers der „*non paschantes*" vóór en na de missie. Zo de pastoor van Beernem in 1840, 23 vóór en 17 na (12). En deze van Sijsele in 1846, 7 vóór en 2 na (13).

(1) Kaaskerke, 1881, ABB., B 326.

(2) Kooigem, 1881, ABB., B 326.

(3) Moeskroen, 1875, ABB., B 324.

(4) St.-Andries, 1881. Aarsele, 1851. Avelgem, 1847. Beselare, 1851. Dadizele, 1875. Deerlijk, 1851. Dudzele, 1869. Gijverinkhove, 1851. Gistel, 1847. Heestert, 1851. Izegem, 1842, 1851. Kortemark, 1851. Ledegem, 1842. Leffinge, 1851. Lichtervelde, 1859. Moerkerke, 1842, 1851, 1855. Oudekapelle, 1842. Passendale, 1851, Pervijze, 1851. Roesbrugge, 1851. Roeselare (St.-Michiels), 1842. Rumbekke, 1842, 1851. St.-Lodewijks (Deerlijk), 1858. Tiegem, 1881. Torhout, 1855. Vlamertinge, 1847. Vlissegem, 1842, 1859. Wakken, 1849. Wijtschate, 1858, 1869. Woesten, 1875. Zarren, 1842. Zuienkerke, 1850, 1851. Zwevegem, 1875.

(5) Moeskroen, 1851, ABB., B 313.

(6) Moeskroen, 1859, ABB., B 317.

(7) Bikschote, 1851, ABB., B 313.

(8) Beveren (Roeselare), 1875, ABB., B 324.

(9) Kooigem, 1875, ABB., B 324.

(10) Avelgem, 1881. Beernem, 1851. Hoogstade, 1875. Koolskamp, 1851. Mannekensvere, 1851. Ledegem, 1875.

(11) Poperinge (St.-Bertinus), 1845, ABB., B 308.

(12) Beernem, 1840, ABB., B 306.

(13) Sijsele, 1846, ABB., B 309.

Anderen schreven ook met veel lof over de heilzame invloed van de missie : „... viri in valde maiori numero ad Sacram communionem accesserunt et hoc tribuendum est instructionibus quae in hebdomada Passionis traditae fuerunt” (1). „... iuuenis qui tempore missionis ad sacramenta accessit” (2). „... sed nunc occasione missionis pater et mater unius domi (sic) praecepta Ecclesiae satisfecerunt” (3). Ook de hernieuwing van de missie werd geprezen (4). Dat de pastoors zich er wel van bewust waren dat de missie een soort „schok-therapie” was en er aldus ook gebruik van maakten, bewijst de volgende tekst uit 1883 : „Cum licentia Illustrissimae vestrae Reverentiae, anno proximo supremum tentabo remedium, dando, occasione XL precum horarum, quae celebrantur cum magno populi concursu, missionem ad quam RR. DD. Redemptoristes advocabo” (5). Men vond dan ook heel wat minder brieven die lieten vermoeden dat de missie haar effect had gemist. Enkele bijvoorbeeld : „... qui nec tempore missionis suae obligationi satisfacere voluit” (6). En de pastoor van Diksmuide moest vaststellen in 1907 : „Nonobstantibus exercitiis missionis ± 300 Diksmudenses tempore paschali non satisfecerunt praecepto confessionis et communionis paschalis” (7). Zulke teksten vormen echter een uitzondering en men mag wel besluiten dat weinig mensen bestand waren tegen de psychologische sfeer van een missie.

Naast het jubileum en de missie was ook de „gedurige aanbidding” en het „veertigurengebed” een goede gelegenheid om zich in orde te brengen. Daarop wijzen de volgende getuigenissen : „Dubito adhuc de duobus vel tribus aliis, quos non inveni in visitatione paschali; sed qui probabiliter veniunt in adoratione perpetua” (8). „... ex illis septem, quinque a nobis admoniti, occasione adorationis perpetuae in mense julio, confessi sunt” (9). „... accedunt ad adorationem perpetuam”

(1) Brugge (St.-Anna), 1874, ABB., B 324.

(2) Gits, 1875, ABB., B 324.

(3) Oudekapelle, 1883, ABB., B 326.

(4) Vladslo, 1853, ABB., B 326.

(5) Avelgem, 1883. Aartrijke, 1844. Beernem, 1885. Brugge (O.-L.-V.), 1910. Brugge (St.-Jacob), 1910. Brugge (St.-Walburga), 1910. Brugge (St.-Anna), 1910. Brugge (St.-Mar.-Magd.), 1910. Harelbeke, 1911. Houtem (Veurne), 1841. Hulste, 1840. Keiem, 1843. Komen, 1843. Kortemark, 1844. Oostduinkerke, 1845. Oostende (St.-Antonius), 1910. Oostvleteren, 1844. Stavele, 1840. Ten Brielien, 1844, 1851. Woesten, 1893. Westkerke, 1841, 1875. Zedelgem, 1851. Zeebrugge, 1911.

(6) Moerkerke, 1843, ABB., B 307.

(7) Diksmuide, 1907. Mesen, 1840. Zevekote, 1850. Zwevegem, 1841.

(8) Westouter, 1868, ABB., B 319.

(9) Ingelmunster, 1857, ABB., B 316.

(1). „... accesserunt in adoratione perpetua die 9 martii 1878” (2). „... qui communicaverunt die adorationis perpetuae” (3). „... vel tendunt tantum tempore pentecostes occasione precum 40 horarum” (4). Wellicht konden de vreemde biechtvaders die tijdens de missie, jubilea of de adoratio perpetua in de parochie aanwezig waren veel bijdragen tot de terugkeer van een aantal verzuimers. Zo schreef de pastoor van Izegem dat sommige lieden vertelden dat ze waren uitgesteld door de biechtvaders en niet meer zouden terugkeren tenzij op de „eeuwigdurende aanbidding” of een gelijkaardige gelegenheid (5). En ook andere pastoors : „... hucusque non apparuit nisi forsan occasione adorationis perpetuae ad extraneum sacerdotem sese recepisset” (6). Een aansporing was misschien ook de mogelijkheid om een aflat te winnen : „Tempore adorationis perpetuae iam communicarunt 1100 et adhuc supersunt dies dominica proxima et feria secunda (de octava) pro indulgentiis lucrandis” (7).

Moest men degenen die nadien hun paasplichten vervulden ook als verzuimers verrekenen? Besloten werd hen wel als zodanig te beschouwen. Om de volgende redenen. De paasplichten moesten worden vervuld binnen een welbepaalde periode, voorgeschreven door de concilies van Lateranen en Trente en de statuten van het bisdom. Men kan hiertegen opwerpen dat degenen die elders communiceerden, niet als verzuimers beschouwd werden, indien de pastoor hun beweringen als gefundeerd beschouwde. En het vervullen van de paasplichten, tenminste de communie, in de parochiekerk zelf was toch ook voorgeschreven. Hierop kan men antwoorden dat de statuten van 1927 de toelating geven om elders dan in de parochiekerk zijn paasplichten te vervullen, maar geen concessies doen wat het tijdstip betreft. Zo stelt men, voortgaande op de teksten der statuten en op deze van de bron, een dubbele beweging vast. Enerzijds een verruiming wat de plaats betreft en anderzijds een betere naleving van het voorschrift wat het tijdstip aangaat. Voor de arbeiders die gedurende de paastijd niet op de parochie aanwezig waren werden faciliteiten verleend, maar deze faciliteiten duiden erop dat zij vóór en niet na de

(1) Koekelare, 1863, ABB., B 318.

(2) Wulvergem, 1878, ABB., B 325.

(3) Zeebrugge, 1907. Aartrijke, 1863. Anzegem, 1881. Deerlijk, 1859, 1878. Otegem, 1845. Spiere, 1870.

(4) Izegem (St.-Hilonius), 1881, ABB., B 326.

(5) Izegem (St.-Hilonius), 1845, 1853.

(6) Desselgem, 1848, ABB., B 310.

(7) Dudzele, 1854, ABB., B 315.

voorgeschreven paastijd deze verplichtingen moesten vervullen (1).

Naast deze theoretische beschouwingen zijn er ook praktische. Het merendeel der pastoors schrijft wel dat sommigen „nadien” voldeden maar dikwijls wordt er niet bijgevoegd hoeveel. Zij geven het aantal verzuimers, maar laten ons in het ongewisse omtrent het juiste aantal dat nadien tot betere gevoelens kwam. Dit toont eveneens aan dat ook voor de pastoors een onderscheid bestond tussen hen die „op tijd” voldeden en de anderen die dan dikwijls nog na „vermaningen” hiertoe te bewegen waren.

C. BEROEPEN EN SOCIALE KLASSEN

De derde serie vragen heeft tot doel zo juist mogelijk te bepalen welke de inhoud is die door de termen „sociale klasse” en de namen der verscheidene beroepen wordt gedekt. Zoals hoger werd aange- toond lieten de statuten toe dat de pastoors der „grotere” parochies de verzuimers niet met name vernoemden, maar een globaal cijfer gaven, in de mate van het mogelijke verdeeld over drie sociale klassen : *divites*, *cives mediae classis* en *pauperes*. Men kan hierbij reeds op- merken dat Mgr. Boussen er zich blijkbaar van bewust was, dat in de grote parochies — meestal in de steden — het aantal verzuimers wel aanzienlijk hoger moest liggen dan in de landelijke gedeelten. Omtrent het meedelen van het beroep dat de verzuimers uitoefenden, werd geen enkel voorschrift gegeven. Daaruit volgde dat de pastoors die toch de beroepen vermeldden, zelf het initiatief namen.

De interpretatie der beroepen leverde geen al te grote moeilijk- heden op. De Latijnse benamingen vormden wel eens een hinderpaal. Gelukkig voegde men er soms de Nederlandse of Franse term aan toe tussen haakjes. De term „*operarius*” bleek echter geleidelijk van beteke- nis te veranderen. Rond 1840 maakten de pastoors dikwijls het onder- scheid tussen *pauper* en *operarius*. Geleidelijk aan begon de term *operaria classis* echter de standaardbenaming te worden voor de derde klasse. In het begin van de 20^e eeuw kwam deze benaming regelmatig voor in de rapporten van het arrondissement Kortrijk en in deze der stadsparochies. Al met al bleef de term vaag en weinig scherp om- schreven. Om deze gegevens toch te kunnen gebruiken in deze

(1) CA., 1878, CEPB., dl XIII, p. 106 : „Si qui operarii aliive parochiani ante tempus paschale discedere debeant in aliam regionem in qua fundato periculo exponuntur non paschandi, respectu horum Pascha praeoccupantium omnibus confessariis facultates, paschales dictas, indulgemus”.

studie, werden deze *operarii* als een afzonderlijke categorie beschouwd. Enkel wanneer er uitdrukkelijk vermeld stond *operarii* of *ex classe operaria*, werden de aantallen verzuimers in deze groep ondergebracht.

Om een beter inzicht te krijgen in de inhoud die werd gedekt door het begrip *sociale klasse*, werden de volgende vragen gesteld. Bestond er een zekere eenstemmigheid bij de pastoors wanneer zij er over moesten oordelen tot welke klasse iemand behoorde? Immers, wil men personen samenbrengen in groepen met gelijke kenmerken, dan moet men eerst weten of de kenmerken die deze personen vertonen werkelijk gelijk zijn. Men kan nu eenmaal geen appels en peren samentellen. Werd deze vraag op bevredigende wijze beantwoord, dan kon men een aanvang maken met het onderzoek of er een verband bestond tussen de sociale situatie der verzuimers en hun houding tegenover de godsdienstpraktijk. Vervolgens vroeg men zich af welke delen van de bevolking in de 19^e eeuw en het begin der 20^e behoorden tot de *pauperes*, de *cives mediae classis* en de *divites*. Wie was er in feite arm, bemiddeld of rijk? Een antwoord hierop zou een steentje bijdragen tot het juistere begrip van de sociale klassen in de 19^e eeuw, iets waarover tenslotte nog niet zoveel bekend is. Bovendien zou men hierdoor vermijden de hedendaagse begrippen zonder meer toe te passen op de situatie van de vorige eeuw.

Er waren argumenten die pleitten voor de eenstemmigheid in oordeel bij de pastoors. Men mag veronderstellen dat wanneer Mgr. Boussen de pastoors der grotere parochies toeliet de cijfers per klasse mee te delen, hijzelf wel wist dat er klassen bestonden en wie er tot deze klassen behoorde. Meer nog, men mag aannemen dat hij er ook zeker van was dat zijn clerus dit wist. De verhandeling van L. BILLIOUW over de sociale herkomst van de seculiere roepingen in het arrondissement Roeselare — met als bronnen het kadaster — toonde aan dat de kandidaten voor het priesterschap bijna alle kwamen uit begoede landbouwersgezinnen van het platteland en uit de betere middenstand of hogere burgerij der steden (1). Weliswaar bestreek deze studie slechts een beperkt terrein — één arrondissement — en een beperkte tijdspanne — dertig jaar — toch was het een aanwijzing. Want het was niet ondenkbaar dat de pastoors bij hun oordeel de maatstaven gebruikten die ze van huis uit hadden meegekregen. De Belgische bisschoppen schenen bovendien te hebben gewild dat de

(1) L. BILLIOUW, *De seculiere roepingen in het bisdom Brugge (1835-1914)*. Sociologische analyse van het arrondissement Roeselare (1833-1864), p. 66-67.

clerus in standing op de burgerij zou gelijken. Dit om het prestige van de priester te vergroten in een gemeenschap waarin de bourgeoisie onbetwist de leiding had (1).

Jammer genoeg viel deze eenstemmigheid niet af te lezen uit de commentaren die de pastoors — trouwens zeer zelden — aan hun cijfers toevoegden. Na het doorlopen van alle rapporten bleek men over enkele geïsoleerde documenten te beschikken en een paar series die in hun uitleg een zekere samenhang vertoonden. Deze laatste rapporten kwamen vooral uit de stad Brugge en uit het Brugse, namelijk Assebroek en Loppem.

Vooreerst de meer geïsoleerde rapporten. De pastoor van Blankenberge voegde in 1878 bij de woorden *cives mediae classis* tussen haakjes de term „bourgeoisie” (2). Reeds iets, maar het bracht niet veel aarde aan de dijk, want wat betekende voor deze pastoor het woord „bourgeoisie”. Een ander voorbeeld was het rapport van de pastoor van St.-Jacob te Brugge. Hij maakte in zijn rapporten van 1883 en 1887 een onderscheid tussen degenen die „electores generales” waren — vermoedelijk kiesgerechtigden voor de wetgevende verkiezingen — en de anderen (3).

Duidelijker en meer continu waren de brieven verstuurd door de pastoors van St.-Egidius en St.-Maria Magdalena te Brugge, die voor een vrij lange periode, 1845-1881 voor de eerste en 1869-1878 voor de tweede, een bepaling gaven van wat zij onder „middenstand” en „arme klasse” verstonden. Bijvoorbeeld St.-Egidius in 1846 : „*Mediae classis: id est inter illos qui labore manuum, officina sua, aut opificio victitant nec de mensa pauperum participant*” (4). In 1862 : „... *qui proprio labore se suamque familiam sustinent*” (5). In 1874 : „... *qui sua labore, industria, commercio aut pensione vivunt*” (6). De arme klasse daarentegen werd blijkbaar geïdentificeerd met de behoeftigen. Voorbeeld, 1846 „... *qui de mensa Sp. Sancti participant*” (7). En 1881 : „... *qui ope et subsidiis mensae Sp. Sancti victitant*” (8).

De notie „middenstand” of „middenklasse” bleek dus volgens

(1) R. AUBERT, *Le pontificat de Pie IX*, p. 165.

(2) Blankenberge, 1878, ABB., B 325.

(3) Brugge (St.-Jacob), 1883, 1887, ABB., B 326.

(4) Brugge (St.-Egidius), 1846, ABB., B 309.

(5) Brugge (St.-Egidius), 1862, ABB., B 318.

(6) Brugge (St.-Egidius), 1874, ABB., B 324.

(7) Brugge (St.-Egidius), 1846, ABB., B 309.

(8) Brugge (St.-Egidius), 1881, 1845, 1847, 1848, 1849, 1850, 1868, 1871, 1872. Brugge (St.-Mar.-Magd.), 1869, 1870, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878. Assebroek, 1840, 1846. Loppem, 1840.

deze rapporten toepasbaar op personen die geen ondersteuning behoeften, wier loon dus voldoende was om in het eigen onderhoud te voorzien. Dat hierbij ook de arbeiders gerekend werden — tenminste degenen die geen ondersteuning nodig hadden — werd indirect bewezen door het rapport van 1872, waar ditmaal vier groepen werden onderscheiden : 1) *pauperes* 2) *operarii qui suo labore victitant* 3) *mediae classis* 4) *divites* (1). Wanneer men echter de cijfers met deze van de voorgaande en de volgende jaren vergeleek, toen er slechts drie groepen voorkwamen, bleek dat in deze rapporten de groepen 2 en 3 als één geheel werden beschouwd, namelijk de middenklasse.

Dezelfde opvatting werd ook naar voor gebracht door P. F. BROECKAERT in zijn studie over de sociale opvattingen van de clerus in Vlaanderen gedurende de 19e eeuw. Daar ook schenen de arbeiders gerekend te worden tot de *middenstand*. Tenminste deze arbeiders die door hun spaarzaamheid wisten te voorzien in hun dagelijkse noden. Een stand dus die het midden hield tussen de bedelstaf en de rijkdom (2). Het onderscheid tussen middenstand en rijken bleef echter in het ongewisse. Vermoedelijk was het aantal rijken niet groot. Meerdere pastoors, vooral in de landelijke gebieden verklaarden dat er op hun parochie geen of weinig rijken vertoefden. Een aanwijzing kon men vinden in het rapport van Beernem uit 1851, waar de pastoor de rijken gelijkstelde met de „kasteelbewoners”, „... *qui habitant in castello*” (3).

Andere rapporten kwamen dit beeld echter wijzigen. Zo las men bijvoorbeeld in het rapport van de pastoor van St.-Niklaas te Veurne, 1845, dat hij de *pauperes* als volgt definiëerde : „... *inter quos reputo non solum omnino pauperes sed etiam operarios*” (4). In andere brieven trof men dezelfde bepaling aan. Onder andere, Ledegem 1847 : „... *pauperes vel operarii*” (5). En Molendorp in 1885 en 1887 : „... *pauperes et operarii*” (6). Verder dienden nog de rapporten van St.-Petrus en Paulus te Oostende vermeld te worden, waar van 1853 tot 1881 de pastoor de verzuimers verdeelde over vier, vijf of zelfs zes klassen (7). Namelijk „*pauperes, operarii, cives mediae classis, divites, piscatores,*

(1) Brugge (St.-Egidius), 1872, ABB., B 324.

(2) P.F. BROECKAERT, *Predikatie en arbeidersproblemen. Onderzoek van de sociale opvattingen van de seculiere clerus in Vlaanderen (1800-1914)*, p. 260-262.

(3) Beernem, 1851, ABB., B 313.

(4) Veurne (St.-Niklaas), 1845, ABB., B 308.

(5) Ledegem, 1846, ABB., B 309.

(6) Molendorp, 1885, 1887, ABB., B 326.

(7) Oostende (St.-Petrus en Paulus), 1853, 1855, 1857, 1862, 1863, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1877, 1878, 1881.

extranei'' (1). Een vergelijking van de rapporten die zes klassen aangaven met deze die er slechts vier of vijf bevatten en met de rapporten van vóór 1853, wees uit dat de *pauperes*, de *operarii* en de *piscatores* niet ver van elkaar verwijderd waren op de sociale ladder. Er werden door de pastoor jammer genoeg geen verdere verduidelijkingen aan toegevoegd.

De verschillende aangehaalde rapporten bleken elkaar dus tegen te spreken. Zij brachten de vooronderstelde eenstemmigheid in het gedrang. Enkel de rapporten van de twee Brugse parochies, St.-Egidius en St.-Maria Magdalena, toonden aan dat hun pastoors gedurende een aanzienlijke periode zich aan welbepaalde categorieën hielden. Zij gaven een definitie van de *pauperes*. Zij beschreven een middenstand die wel afgelijnd was naar onder maar niet naar boven. Een poging om de inhoud van deze klassebegrippen nader te bepalen door de beroepen in de studie te betrekken bleek onmogelijk. Hoe wilde men te werk gaan? In sommige rapporten vermeldden de pastoors zowel de klasse waartoe de verzuimers behoorden als het beroep dat ze uitoefenden. Indien men nu voldoende van deze rapporten zou vinden, was het mogelijk om aldus een klaarder inzicht te verwerven omtrent de betekenis van deze klassen voor de pastoors. Deze methode leverde niet het verwachte resultaat op. Immers reeds hoger is aangestipt de, de pastoors niet verplicht waren het beroep mee te delen. Het aantal rapporten dat dan en tegelijk de klasse en het beroep vermeldt is zeer klein. Bovendien bestaat er geen eensgezindheid tussen de pastoors omtrent de sociale situatie der beroepen. De ene pastoor oordeelt dat een bepaald persoon door zijn beroep tot de middenklasse behoort. Een ander rekent hem onder de armen of rijken. Meer nog het komt meermaals voor dat de opvolgende pastoor op de parochie een ander criterium heeft. Slechts eenmaal treft men een rapport aan dat een klasse definiëert volgens de beroepen. De pastoor van St.-Jacob te Brugge, die een onderscheid aanbrengt tussen de „*electores generales*'' en de anderen, schrijft in 1883 dat tot die „*electores generales*'' behoren: „*entrepreneurs, commis, contrôleurs, officiers pensionnés, juges, cabaretiers*'' (2). Dit rapport vormt echter een uitzondering. Deze pastoor bezigt trouwens een onorthodoxe verdeling in twee klassen en niet in drie, zodat de aanwending van dit criterium moeilijk wordt.

(1) Oostende (St.-Petrus en Paulus), 1877, ABB., B 325.

(2) Brugge (St.-Jacob), 1883, ABB., B 326.

In dit verband mag men er wel even aan herinneren dat in het begin van de 20^e eeuw de „pauperes” meer en meer gelijkgesteld worden met de „operarii”. De term „classis operaria” komt in de plaats van de term „pauperes”. Hier betreft men dus een meer vaste grond.

II. ANDERE ASPECTEN

A. PASTORALE HULPMIDDELEN

Volgens het voorschrift der statuten moest de pastoor een *Liber status animarum* opstellen waarin al zijn parochianen per gezin waren genoteerd en daarbij alles wat nodig was voor het geestelijk welzijn van elke persoon. Indien de pastoor een dergelijk *liber* opstelde, kan men reeds veronderstellen dat hij een zekere kennis bezat van zijn parochie. Vervolgens moest hij deze kennis bijhouden tijdens zijn jaarlijkse rondgang ter gelegenheid van het huisbezoek na de paastijd. Mensen die uit een andere parochie bij hem te biechten kwamen, diende hij een *testimonium* te geven dat zij dan weer aan hun parochieherder moesten overhandigen om te mogen te communie gaan. Bespreken we even deze punten.

1. *Liber status animarum*

Langs de archivaris van het bisdom werd een oproep gericht tot alle pastoors met het verzoek mee te delen of zij dergelijke documenten nog bezaten in hun archieven (1). Hierop is echter praktisch geen reactie gekomen. Een onderzoek in een paar parochies in Brugge en Kortrijk leverde wel een paar registers op die ongeveer beantwoordden aan de vereisten van een *Liber status animarum*. De families stonden er per straat in opgetekend maar er was niet bijgevoegd of deze mensen hun pasen hielden of niet. De pastoor van O.L.V. te Kortrijk overhandigde ons een register, gedrukt in 1910 te Brugge bij Beyaert, waarin naast de gewone inlichtingen ook nog kolommen waren voorzien voor : *Opinio politica (C.L.S.D.)? An paschat vel non? An missat vel non?* (Zie fotocopie nr. 10). Een prachtig document : politieke opinie, paascommunie, zelfs de zondagsmis, alles was voor-

(1) Deze oproep werd geplaatst in „*Ministrando. Diocesaan tijdschrift*”. Er werden twee brieven als antwoord ontvangen. Hierin was wel sprake van bepaalde documenten die in de parochiearchieven berustten maar niet over een *Liber status animarum*.

zien. Men kan allicht de ontgoocheling die volgde, begrijpen, toen bleek dat geen enkel blad van dit register beschreven was. Het was gewoon leeg!

In sommige der dekenale visitatieverslagen werd ook de vraag gesteld of de pastoor een *Liber status animarum* bezat. Meestal was deze vraag bevestigend beantwoord met „ja” of „habet”, soms met „neen”. Er werd dan onderzocht of de rapporten van de parochies waar wel een *status* aanwezig was beter waren dan deze van de parochies waar volgens het rapport van de deken er geen aanwezig was. Dit leverde echter weinig op. Veel verschil was er niet te bespeuren. Men kan uit deze en de hoger genoemde feiten besluiten dat de pastoors in de *liber status* wel de gewone gegevens optekenden, de meer discrete — waaronder dan ook het vervullen van de paasplicht moet worden gerekend — niet. Een mooi voorbeeld echter, dat illustreert hoe een goed bijgehouden *Liber status* en huisbezoek tot een degelijk resultaat kunnen leiden, is het rapport van de pastoor van Moeskroen van 1877. Hij noteerde dat er 173 personen niet voldaan hadden, „*quarum nomina in elencho meo conscripta asservo. (In ultima visitatione pastorali.) Iuxta numerum vicepastorum, parochia nostra in tres partes seu sectiones dividitur.*”

1° sectio : 3.575 anim., 107 non pasch.

2° sectio : 2.952 anim., 28 „ ..

3° sectio : 2.663 anim., 38 „ ..

Tot. 173 „ ..

1° sectio in se continet *Montaleux et stationem viae ferreae.*

3° sectio situatur in vicinio *Risquons-Tout et cum praecedenti sectione attingit Galliam.*

2° sectio situatur ad partem borealem et attingit *Rolleghem et Aelbeke*” (1).

Een goede analyse per wijk van de praktijk en tevens een bewijs van de efficiënte inzet der onderpastoors.

Daarnaast vond men een aantal rapporten waarin gesproken werd over „*catalogi*”. Vermoedelijk ging het hier om tijdelijke lijsten die werden opgemaakt in de paastijd. Blijkbaar vroeg men de namen van degenen die te biechten kwamen. Zo schreef de pastoor van

(1) Moeskroen, 1877, ABB., B 325.

Oostkamp in 1859 : „... *qui in catalogis paschalibus non inventur (sic) aut per schedulas allatas se satisfecisse non iustificaverunt*” (1). In 1868 : „*In catalogis nostris paschalibus inscripta sunt 3.428 nomina...*” (2). En deze van Ruddervoorde in 1854 „... *quorum nomina in nullo confessionis annuae catalogo inveniuntur, et qui aliunde peracti muneris schedulam nondum attulerunt*” (3). Nog andere rapporten bevestigden hetzelfde en toonden het tijdelijke karakter van deze lijsten aan (4).

Anderzijds waren er ook negatieve getuigenissen die op indirecte wijze het bestaan van een gewoonte om zulke „*catalogi*” op te stellen bevestigden. Zo schreef bijvoorbeeld de pastoor van Markegem in 1878 : „*Non dantur schedulae nec nomina scribuntur, quia mos non est in mea parochia ...*” (5). En de pastoor van Moorsele noteerde in 1910 : „*Difficile ... quia nomina confitentium fere non amplius petuntur ...*” (6). Soms beschuldigde de pastoor zijn onderpastoor van nalatigheid of „*progressieve ideeën*”. „... *eo quo R.D vicepastor inscribere recusavit nomina, quorum ad Pascha accepit confessiones, contrarie ad usum hic inveteratum*” zo kloeg de pastoor van Westkerke-Roksem in 1853. „Zo kan men geen juiste kennis meer bekomen,” voegde hij eraan toe (7). Elders waren het de religieuzen „... *qui sub praetextu servandi sigilli sacramentalis, absolute nolunt inscribere nomina poenitentium suorum, ut olim non sine magno fructu apud Rolarienses consuetudo fuebat*” (8). Aldus de klacht van de pastoor van St.-Michiel te Roeselare in 1878 over de onwilligheid der paters Redemptoristen. En andere dergelijke getuigenissen (9). Waar zulke „*catalogi*” werden opgesteld kan men tamelijk zeker zijn van de betrouwbaarheid der verkregen inlichtingen. De cijfers die in deze rapporten werden meegedeeld kunnen dan ook als toetssteen dienen voor de cijfers van de andere parochies met ongeveer hetzelfde inwoneraantal.

-
- (1) Oostkamp, 1859, ABB., B 317.
 (2) Oostkamp, 1868, ABB., B 319.
 (3) Ruddervoorde, 1854, ABB., B 315.
 (4) Bovekerke, 1856. Deerlijk, 1841. Lissewege, 1861. Loppem, 1855. Oostkamp, 1856, 1863, 1869, 1870, 1871. Tiegem, 1871. Torhout, 1857.
 (5) Markegem, 1878, ABB., B 325.
 (6) Moorsele, 1910. Markegem, 1883. Assebroek, 1846.
 (7) Westkerke-Roksem, 1853. Egem, 1850. Herzeeuw, 1853. Izenberge, 1853. Vladslou, 1850.
 (8) Roeselare (St.-Michiel), 1878, ABB., B 324.
 (9) Emelgem, 1872. Meulebeke, 1868. Roeselare (St.-Michiel), 1881, 1883, 1885, 1888, 1893. Tielt, 1862.

Misschien is het voorbarig uit deze teksten te besluiten dat het vragen van de namen der biechtelingen geleidelijk aan in onbruik raakte. Men kan echter als hypothese vooropstellen dat in de plaats hiervan de praktijk werd gehuldigd de biechtelingen een briefje te geven, zoals verder nog zal worden besproken. Het feit dat in de statuten van 1927 de eis om de verzuimers „*nominatim*” aan te duiden verviel, is een bevestiging van deze hypothese.

2. *Het huisbezoek*

Een tweede hulpmiddel voor de pastoor was het jaarlijks huisbezoek. Dit werd door de statuten voorgeschreven om de kennis die de pastoor van zijn parochianen had, bij te houden en te vervolledigen. Dit bezoek moest jaarlijks geschieden na de paastijd. De tekst der statuten liet er geen twijfel over bestaan dat de bisschop, Mgr. Bous-sen, hieraan groot belang hechtte. In 1864 werd nogmaals door Mgr. Faict gewezen op de belangrijkheid van dit jaarlijks bezoek : „De eerste voorwaarde om een goede herder te zijn is de kennis van zijn parochianen. Daarom zal de pastoor, *zoveel mogelijk zelf*, een paasvisitatie doen (dus elk jaar) bij al zijn parochianen” (1). De oudere priesters die werden ondervraagd verklaarden eveneens dat gedurende hun opleiding de noodzaak van het huisbezoek werd benadrukt. Natuurlijk was de bedoeling van dit huisbezoek niet beperkt tot een controle op het vervullen der paasplichten. Het bood nochtans de pastoors de gelegenheid om ook op dit punt informatie in te winnen. En dat zij hun parochianen wat dit betreft ook inderdaad opzochten, vermaanden en aanspoorden is hoger reeds aangetoond.

Alhoewel de pastoors niet verplicht waren in hun rapporten dit bezoek te vermelden, werd er toch in een menigvuldig aantal teksten over gesproken. Men vindt deze teksten verspreid over de hele periode en over bijna alle parochies. Bijvoorbeeld, Bissegem, 1847: „*Visitatione et inquisitione facta*” (2). Poperinge (St.-Bertijns), 1847 : „*in visitatione paschali*” (3). Loppem, 1853 : „*quod ex inquisitione ad singulas parochiae domos novimus*” (4). Assebroek, 1869 : „*peracta visitatione paschali*” (5). Poelkapelle, 1875 : „*post vigilantem inquisitione*

(1) CA., 1867, CEPB., dl XI, p. 178.

(2) Bissegem, 1847, ABB., B 309.

(3) Poperinge (St.-Bertinus), 1847, ABB., B 309.

(4) Loppem, 1853, ABB., B 314.

(5) Assebroek, 1869, ABB., B 320.

facta" (1). Ten Brielen, 1893 : „... *visitatione rite singulis domibus peracta*" (2). En ook weer de ontkenning die indirect de gewoonte bevestigt : „*Hucusque nondum absolverunt rr.dd. vicepastores visitationem paschalem ...*”, Wevelgem, 1907 (3). En vele andere teksten (4).

Natuurlijk kan men opwerpen dat dit huisbezoek wellicht vlug en onnauwkeurig is gebeurd. Of misschien helemaal niet en dat de pastoor gemakshalve op zijn rapport noteert dat hij het wel heeft gedaan. Dit is moeilijk te controleren. De dekenale visitatieverslagen stellen hierover geen vragen en lichten ons dus ook niet in. Toch is er reeds vroeger op gewezen dat de pastoors nalatigen hebben opgezocht en aangespoord en dat dezen gevolg gaven aan de vermaningen of weigerden. De invoering van de praktijk om iedere biechteling een briefje te bezorgen — zoals later zal worden aangetoond — zal het verkrijgen van inlichtingen wel hebben vergemakkelijkt.

Vervolgens moet er nog op gewezen worden dat in de grotere parochies de pastoors moeilijker alle gezinnen zelf konden bezoeken en moesten rekenen op het werk van hun onderpastoors. Hier kwam het natuurlijk aan op een goede verstandhouding en samenwerking. Dat een weloverwogen inzet van de onderpastoors tot goede resultaten

(1) Poelkapelle, 1875, ABB., B 324.

(2) Ten Brielen, 1893, ABB., B 326.

(3) Wevelgem, 1907, ABB., B 327.

(4) Aartrijke, 1862. Adinkerke, 1878. Beernem, 1844. Beveren (Kortrijk), 1853, 1857, 1859, 1862, 1863. Beveren (Poperinge), 1855, 1908. Bissegem, 1854. Brielen, 1846. Dentergem, 1848. Dikkebus, 1853, 1855, 1857, 1868. Dottenijs, 1862. Eernegem, 1844, 1855. Elverdinge, 1853, 1860, 1862. Emelgem, 1907. Hertsberge, 1907. Hollebeke, 1908. Houtem (Menen), 1871, 1878, 1881, 1874. Houthulst, 1868, 1908. Ieper (St.-Martinus), 1840. Ieper (St.-Pieters), 1859, 1873. Izenberge, 1870. Kaaskerke, 1868. Klerken, 1856, 1869, 1877, 1878. Koekelare, 1844. Kortemark, 1850, 1853, 1855, 1856, 1859, 1860. Kuurne, 1870, 1871, 1872, 1875, 1885. Langemark, 1853, 1857. Leffinge, 1871, 1872. Loppem, 1840, 1846, 1848, 1849, 1850, 1851, 1853, 1854, 1855, 1856, 1871. Luigne, 1868, 1869. Merkem, 1853, 1856. Meulebeke, 1868, 1869, 1870, 1872, 1873, 1874, 1875, 1878. Moere, 1869, 1870, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1878, 1892. Moerkerke, 1890. Moeskroen, 1877, 1893, 1911. Moorsele, 1847, 1848, 1851. Neerwaasten, 1911. Nieuwmunster, 1869, 1872, 1874. Oekene, 1890. Oudenburg, 1862. Outrijve, 1874, 1907. Passendale, 1848. Pittem, 1846. Ploegsteert, 1860. Poelkapelle, 1869, 1876. Pollinkhove, 1911. Poperinge (St.-Jan), 1908. Proven, 1908. Rekkem, 1881, 1910. Reningelst, 1849, 1850. Risquons-Tout (Moeskroen), 1881, 1883. Rollegemskapelle, 1867. Schore, 1862. Sijsele, 1878. Sint-Baafs-Vijve, 1847. St.-Jan bij Ieper, 1854, 1860, 1865, 1870, 1872. St.-Joris ten Distel, 1878. Sint-Katharina (Kuurne), 1860. Slijpe, 1877, 1878. Staden, 1870, 1908. Stene, 1875. Stuivekenskerke, 1868. Tiegem, 1871, 1911. Vijvekapelle, 1868, 1869, 1887. Vlamertinge, 1846, 1848. Vlissegem, 1853. Wakken, 1881. Waregem, 1878. Watou, 1855. Werken, 1859, 1860, 1862, 1868, 1869, 1870, 1872, 1873, 1883, 1887, 1888, 1893. Wervik, 1847, 1848, 1850, 1853, 1854, 1855. Westkerke-Roksem, 1871, 1873. Westnieuwkerke, 1869. Westvleteren, 1850. Wevelgem, 1910. Westouter, 1868. Wielsbeke, 1842, 1845. Wijtschate, 1855, 1857, 1858, 1859. Wulvergem, 1842, 1843. Wingene, 1848. Wulveringem, 1868. Zevekote, 1907. Zonnebeke, 1843. Zwevegem, 1907. Zwevezele, 1863.

kon leiden werd reeds hoger aangetoond (1). Al met al trof men soms rapporten aan die door de opgave der namen of andere kenmerken erop wezen dat er een grondig uitgevoerd huisbezoek aan de basis lag. Zulke rapporten zijn natuurlijk kostbaar, omdat zij een toetssteen vormen voor parochies van dezelfde grootte en ongeveer dezelfde situatie.

3. *Het testimonium*

In tamelijk veel rapporten werd er over deze „*testimonia*” gesproken. Meestal werden ze „*schedae*” of „*schedulae*” genoemd. De statuten bepaalden dat iemand die in een andere dan de eigen parochie te biechten ging een „*testimonium*” zou meebrengen dat aan de eigen parochieherder moest worden overhandigd. Verscheidene teksten wezen erop dat men dit gebruik in ere hield. Bijvoorbeeld de pastoor van Aalbeke in 1841 : „... *dicit ipse Cortraci se suscepisse sanctam penitentiam sed schedulam monstrare non potest*” (2). In 1862 schreef de pastoor van Ingelmunster : „*In Gallia laborant et praetendunt se ibidem confessionem paschalem instituisse, sed assertionis suae certa testimonia adferre vel non possunt vel negligunt*” (3). En deze van Lendeledede in 1893 : „... *sed non afferunt testimonium*” (4).

Het bestaan van dit gebruik wordt ook hier indirect bewezen door de klachten die de pastoors laten horen over collega's die op dit punt de richtlijnen der statuten niet opvolgen. De pastoor van Desselgem kloeg erover in 1840 dat hij geen juist getal kon opgeven. Een aantal van zijn parochianen bleken gebiecht te hebben bij de pastoor van Beveren (Kortrijk) die ze echter geen „*testimonium*” had meegegeven (5). Evenzo de pastoor van Kerkhove in 1851. De andere biechtvaders uit de omtrek wilden noch de namen meedelen van parochianen die bij hen hadden gebiecht, noch een *schedula* overhandigen aan de biechtelingen (6). En andere teksten waarin de

(1) Cfr. pag. 77 - 77.

(2) Aalbeke, 1841, ABB., B 306.

(3) Ingelmunster, 1862, ABB., B 318.

(4) Lendeledede, 1893. Beveren (Poperinge), 1845, 1849, 1850. Bissegem, 1845. Gistel 1853. Heestert, 1849. Herzeeuw, 1856. Houttave, 1878. Ingelmunster, 1853, 1860. Kachtem 1851. Kimmel, 1868. Langemark, 1853, 1862, 1863. Lendeledede, 1850. Luigne, 1855. Odelem, 1844, 1859. Oostkamp, 1859, 1860, 1862, 1868, 1869, 1870, 1871. Oostkerke (Brugge), 1849. Ruddervoorde, 1851, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1878. St.-Elooi-Winkel, 1854. Zonnebeke, 1845, 1851.

(5) Desselgem, 1840, ABB., B 306.

(6) Kerkhove, 1851, ABB., B 313.

pastoors hun collega's aankloegen (1). De geestelijkheid van Noord-Frankrijk scheen ook weinig coöperatief te zijn ingesteld. „... *coeteri dicunt sese confessos et communicasse in Roesbrugge vel in Oostcappel (Frankrijk); in hac ultima nominata parochia testimonia confessionis non dantur*”, aldus de pastoor van Beveren (Poperinge) in 1854 (2). En andere teksten (3). De religieuzen wilden blijkbaar ook niet weten van dergelijke praktijken. Vandaar, „*non dicere valemus, quia R.D. Patres Rollarienses schedulam confessionis suis penitentibus negant*” besloot de pastoor van Oostnieuwkerke in 1871 (4). Weliswaar bezorgde het *testimonium* slechts inlichtingen omtrent de biecht en niet omtrent de communie. Men moet het toch beschouwen als een goed controle-middel, omdat het de pastoor attent maakte op de twijfelachtige gevallen. Indien iemand niet in de parochie was te biechten geweest en geen *testimonium* kon voorleggen, was de pastoor minstens gewaar-schuwd.

Legt men nu alle gegevens naast elkaar, *Liber status animarum*, huisbezoek met vermaning en aansporing, de „*catalogi*” en de „*testimonia*” dan bemerkt men reeds hoe het vervullen der paasplichten door een netwerk van voorschriften en tradities werd beschermd en verzekerd. Wat er mede toe bijdraagt de betrouwbaarheid van de bron te verhogen.

De teksten die tot nu toe werden besproken behandelden enkel de „*testimonia*” zoals ze in de statuten werden gedefiniëerd. In de loop van de eeuw schijnt echter de gewoonte te zijn ontstaan aan *iedere* biechteling een „*schedula*” te overhandigen, dat dan tijdens het huisbezoek na de paastijd werd afgehaald. In sommige parochies schijnt deze gewoonte vrij vlug ingang te hebben gevonden. Zo bijvoorbeeld te Ieper waar de deken meedeelde in 1844 dat er 11.500 „*schedulae*” werden uitgedeeld voor de gehele stad (5). Ook in andere parochies, meestal uit de streek van Ieper en Poperinge spraken de pastoors tamelijk vlug over de „*schedulae*” in deze nieuwe betekenis (6). Dit gebruik verspreidde zich blijkbaar min of meer over het ganse bisdom,

(1) Gullegem, 1850. Kerkhove, 1841. Leffinge, 1871. Lendeledede, 1859. Oostkamp, 1863.

(2) Beveren (Poperinge), 1854, ABB., B 314.

(3) Beveren (Poperinge), 1855, 1857, 1859. Komen, 1853.

(4) Oostnieuwkerke, 1871. Koolkerke, 1872. Meulebeke, 1868. Roeselare (O.-L.-V.), 1881. Roeselare (St.-Michiel), 1887, 1888, 1890.

(5) Ieper (St.-Martinus), 1844, ABB., B 308.

(6) Beveren (Poperinge), 1843, 1846, 1849. Dikkebus, 1855, 1857. Ieper (St.-Martinus), 1855. Ieper (St.-Jacob), 1840, 1844, 1847. Luigne, 1850. Poperinge (O.-L.-V.), 1857, 1860, 1862. Reninge, 1850. Reningelst, 1849. St.-Jan-bij-Ieper, 1855. Wervik, 1854.

zodat in het begin van de twintigste eeuw het woord „*schedulae*” nog alleen in deze betekenis werd gebruikt (1). Ter staving kan nog een tekst worden aangehaald van D. LESCOUHIËR die in zijn „*Geschiedenis van het kerkelijk en godsdienstig leven in West-Vlaanderen*” het volgende schrijft over deze briefjes, en tevens wat licht werpt op de „*catalogi*” die in het vorige punt beschreven zijn : „In vroeger jaren tot omtrent 1840, schreef men te Ardoye de namen op dergenen die met Paschen te biechten gingen. Die laatst uit den biechtstoel kwam op Beloken Paschen, moest den inktpot indragen, te weten naar de sacristij, en kreeg zeven stuivers voor zijn moeite. Op andere plaatsen bestonden soortgelijke gebruiken. Wat bijna op alle parochiën tot op het einde der 19^e eeuw en in de eerste jaren der 20^e gedaan werd, was een „paasbriefje” geven aan allen die in de Paaschtijd te biechten gingen. Dit gedrukt briefje diende als bewijs dat men zijn paaschiecht gesproken had. Na den Paaschtijd werden de „paaschiechtjes” ten huize afgehaald door de geestelijken” (2). (Zie fotokopie n. 11).

Het aanwenden van de „*schedulae*” in deze zin is herhaaldelijk aanbevolen door de bisschoppen, in 1854, 1869, 1907 en nog in de nieuwe statuten van 1927 (3). Het is dus niet onredelijk te veronderstellen dat de praktijk elke biechteling een briefje te geven in de plaats kwam van de gewoonte de namen der biechtelingen te noteren (4). Er bleef dus controle, maar in zekere zin minder persoonlijk, minder direct. En aldus wordt het ook begrijpelijk dat in de statuten van 1927 niet meer geëist wordt de verzuimers „*nominatim*” te

(1) Beveren (Poperinge), 1907, 1908. Hollebeke, 1908. Ieper (St.-Pieter), 1873. Moere, 1865. Moeskroen, 1872, 1887, 1890, 1893. Moorslede, 1873. Nieuwmunster, 1878. Oekene, 1890. Otegem, 1881. Ploegsteert, 1860. Stene, 1862. Tiegem, 1910. Westnieuwkerke, 1865, 1870, 1871. Wevelgem, 1908. Zeebrugge, 1910, 1911.

(2) D. LESCOUHIËR, *Geschiedenis van het kerkelijk en godsdienstig leven in West-Vlaanderen*, p. 584. Dat het gebruik de namen der biechtelingen te noteren nog in voege was in 1836-1840, wordt bevestigd door twee documenten, op het archief van het bisdom te Brugge. Het uitdelen van „*schedula*” wordt daarin als „moderner” voorgesteld. Tevens wordt de „biechtpenning” vernoemd, d.w.z. de gewoonte een bepaald bedrag te overhandigen aan de biechtvader bij het afleggen der jaarlijkse biecht. Deze beide documenten bevinden zich in de bundel B 173/bis, waarin stukken zitten die hebben gediend om tussen 1836 en 1840 het opstellen der nieuwe statuten en het *pastorale* voor te bereiden. Zie W. ROMBAUTS, *Jaarlijkse biecht en paascommunie. De evolutie der normen en het toezicht van de clerus in België van 1835 tot 1927 in Belgisch Tijdschrift voor Hed. Gesch.*, 1971.

(3) CA., 1854, cap. XIII, CEPB., dl VIII, p. 49.
CA., 1869, cap. III, CEPB., dl XI, p. 300.

CA., 1909, cap. I, CEPB., dl XIX, p. 34.

Statuta Diocesis Brugensis, 1927, lib. II, tit. I, cap. VI, art. II, (nr. 119), p. 95-96.

(4) Cfr. Moorsele, 1910 : „... quia nomina confitentium fere non amplius petuntur” ABB., B 327. Ook : Anzegem, 1885 : „... quia tempore paschali nomina poenitentium non rogantur nec testimonium institutae confessionis datur” ABB., B 326. En Markegem, 1878, ABB., 325 en 1883, ABB., B 326.

noemen, iets waaraan Mgr. Boussen in 1838 zo streng hield. Volledigheidshalve kan men hier nog verwijzen naar een aantal teksten, waarin ook over „*schedulae*” gesproken wordt, maar waar het niet duidelijk is of het in de eerste dan wel in de tweede betekenis moet worden opgevat (1).

B. PASTORALE STRUCTUREN

1. Aantal inwoners per parochie

Vooreerst moet men over een criterium kunnen beschikken om te beoordelen welke parochies naar menselijke maat gesneden zijn en welke parochies bij de zieleherders bovenmenselijke krachten veronderstellen. Volgens F. HOUTART wijst de ervaring uit dat een parochie met 4000 à 5000 zielen nog toelaat een voldoende kennis te hebben van de parochianen (2).

Om een overzichtelijk beeld te krijgen van de situatie in het bisdom Brugge, werden de parochies ingedeeld in vijf klassen :

1.	1 - 999	inwoners
2.	1.000 - 2.999	„
3.	3.000 - 4.999	„
4.	5.000 - 9.999	„
5.	10.000 en meer	„

Men zal opmerken dat de categorieën zo gekozen zijn dat de parochies met 1.000-2.999 inwoners nog een ruime zekerheidsmarge bieden. Dit omdat men meestal te maken heeft met rurale parochies waar de afstanden ook een rol spelen. De parochies met 3.000-4.999 inwoners liggen op de kritieke grens. De twee laatste klassen bestaan uit parochies die beslist te groot zijn.

Deze onderverdeling werd ook nog om een andere reden verkozen. Zij stemt ongeveer overeen met de manier waarop de onderpastoors werden verdeeld over de verschillende parochies om de taak van de pastoors te verlichten.

(1) Brielen, 1855. Brugge (St.-Egidius), 1849, 1854, 1866, 1868, 1872, 1873, 1874, 1875, 1878. Leffinge, 1854.

(2) F. HOUTART, *Les paroisses de Bruxelles, 1803-1951. Législation, délimitation, démographie, équipement*, in : Bulletin de l'Institut de recherches économiques et sociales, 1953, dl XIX, p. 671-748.

Dezelfde criteria worden voorgesteld door G. LEBRAS, *Études de sociologie religieuse*, dl I, p. 595.

Volgens A. DANSETTE zijn de urbanisten van oordeel dat een stadsparochie van 5.000 tot 10.000 inwoners mag tellen, A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 66.

1 - 999 inw.	geen onderpastoor(s).
1.000 - 2.999 „	1 „
3.000 - 4.999 „	2 „
5.000 - 9.999 „	3-5 „
10.000 en meer „	3-6 „

Om een overzicht te hebben van de evolutie, werden doorsneden opgemaakt voor het bisdom in de jaren 1840, 1865, 1890 en 1910. Zo werd de bestudeerde periode verdeeld in drie delen van elk ongeveer 25 jaar. (Zie tabel nr. 2) (1).

Men zal uit deze tabellen reeds hebben opgemaakt dat het grootste aantal parochies van het bisdom Brugge zich bevindt in de categorieën 1-999 en 1.000-2.999 inwoners.

In : 1840	: 72 %	: 1-2.999	en 90 %	: 1-4.999 inw.
1865	: 72 %	: „	en 90 %	: „
1890	: 71 %	: „	en 87 %	: „
1910	: 63 %	: „	en 84 %	: „

Tot 1890 tellen praktisch drie vierden van de parochies niet meer dan 3.000 inwoners. Bijna 90 % niet meer dan 5.000. In 1910 is het aantal parochies met 3.000-4.999 inwoners toegenomen. Men mag echter niet vergeten dat een flink deel van deze parochies eerder rond de 3.000 dan rond de 5.000 inwoners heeft. Voor het bisdom Brugge is de toestand tussen 1840 en 1910 dus gunstig.

De arrondissementen Veurne en Diksmuide kennen een voordelige situatie gedurende de hele periode. Het gemiddeld aantal inwoners per parochie ligt in deze arrondissementen gedurende de hele tijdspanne onder het gemiddelde van het bisdom. Maakt men abstractie van de volkrijke parochies van Oostende en Brugge stad dan verkeren deze beide arrondissementen eveneens in een zeer gunstige positie. Het gemiddelde van het arrondissement Ieper ligt eveneens onder het gemiddelde van het bisdom. De andere arrondissementen staan boven het gemiddelde van het bisdom. (Zie tabel nr. 3).

Hoe voordelig de situatie van het bisdom Brugge en van België in het algemeen is, wordt eerst duidelijk door een vergelijking te maken met het bisdom Parijs. (Zie tabel nr. 4). Is het gemiddeld aantal inwoners per parochie in het bisdom Brugge in 1840 : 2.438. Het bisdom Parijs telde reeds in 1802 gemiddeld 3.430 inwoners per

(1) De gegevens werden geput uit de volkstellingen en de almanak van het bisdom.

parochie. En wanneer Brugge in 1910 2.904 gelovigen per parochie telt dan is het gemiddelde in Parijs gestegen tot 24.155 inwoners per parochie (1). Deze cijfers spreken voor zichzelf.

2. Aantal inwoners per priester ingeschakeld in parochiewerk

Het verschil in inwoneraantal tussen de parochies werd gecompenseerd door het inzetten van één of meerdere onderpastoors. Aldus was het gemiddeld aantal gelovigen per priester ongeveer overal even groot. Dat het benoemen van onderpastoors met dit inzicht geschiedde, bewijst de tabel waarin de parochies gerangschikt staan volgens hun aantal gelovigen en volgens het aantal onderpastoors. (Zie tabel nr. 5) (2).

Een dubbele vergelijking tussen het gemiddeld aantal inwoners per parochie en het gemiddeld aantal gelovigen per priester van het diocees Brugge en het arrondissement Kortrijk illustreert op duidelijke wijze dat men de bestaande ongelijkheden probeerde af te ronden. Zowel in 1840, 1865, 1890 en 1910 ligt het gemiddeld inwoneraantal der parochies van het arrondissement Kortrijk ver boven het gemiddelde van het bisdom. Het gemiddeld aantal gelovigen per priester daarentegen benadert dit van het bisdom. (Zie tabel nr. 6).

Elke priester ingeschakeld in het parochieapostolaat van het bisdom Brugge moest dus instaan in 1840 voor gemiddeld 1196 gelovigen, in 1865 voor 1126, in 1890 voor 1211 en in 1910 voor 1309. Misschien kan men dit nog een zware last en taak noemen. Vergeleken met het diocees Parijs kan men de situatie van het bisdom Brugge en België enkel als zeer gunstig beschouwen. Stond elke priester te Brugge in 1840 in voor gemiddeld 1196 gelovigen, een priester uit Parijs zag er zich in 1802 reeds gemiddeld 1.600 toebedeeld. Dat wil zeggen anderhalf maal zoveel als in Brugge. Rond 1914 is de situatie te Parijs nog minder gunstig geworden. In 1914 droeg elke priester te Parijs de verantwoordelijkheid voor 4.491 zielen, tegenover 1309 te Brugge (3). Dat wil zeggen dat in Parijs elke priester meer dan driemaal zoveel gelovigen moest bedienen als te Brugge. (Zie tabel nr. 7).

(1) A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 64.

(2) De gegevens werden geput uit de volkstellingen en de almanak van het bisdom. Met de habituanten en de geestelijke kosters werd geen rekening gehouden.

(3) A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 64.

3. Gemiddelde verblijfsduur der pastoors en onderpastoors

Naast het aantal inwoners per parochie en het aantal inwoners per priester werkzaam in het parochieapostolaat is ook het aantal jaren gedurende welke de pastoor op de parochie verbleef van belang. Krijgt de pastoor voldoende tijd om zich met zijn parochie vertrouwd te maken? De gemiddelde verblijfsduur der pastoors en onderpastoors werd berekend door middel van een steekproef. Hiertoe werd het arrondissement Kortrijk uitgekozen, omdat dit een tamelijk goede verscheidenheid vertoont van kleine, middelgrote en grote parochies (1).

De gemiddelde verblijfsduur van alle pastoors van het arrondissement Kortrijk voor de periode 1840-1911 was 13,41 jaar. Dit is wel voldoende om een parochie te leren kennen. Een zeker voorbehoud dient gemaakt voor sommige stadsparochies, waar de voortdurende mobiliteit der bevolking — „*population flottante*” zoals ze door sommige pastoors wordt genoemd — er de oorzaak van was dat de pastoor zijn kennis steeds moest vernieuwen. Vooral gedurende de laatste jaren van de 19^e en het begin der 20^e eeuw. Men kan een verschil vaststellen in verblijfsduur al naargelang het gaat om grotere of kleinere parochies. (Zie tabel nr. 8). Naarmate de parochies groter worden schijnen de pastoors ook langer ter plaatse te blijven. Men kan zeggen dat op een parochie van 1-999 inwoners de pastoor gemiddeld 8 jaar verbleef en op een van 5.000-9.999 inwoners gemiddeld 14 jaar. De cijfers van de stadsparochies liggen iets lager.

Hetzelfde werd gedaan voor de onderpastoors. De gemiddelde verblijfsduur op de parochie bleek hier 9 jaar te zijn. De verschillen tussen de grote en de kleine parochies bleken zo miniem dat men moet besluiten dat deze factor geen invloed heeft uitgeoefend op de verblijfsduur. Wel werd er vastgesteld dat er een tendens bestaat om vanaf 1898-1900 de onderpastoors gedurende langere tijd op dezelfde parochie te laten. Voordien zag men meermaals een onderpastoor wisselen om de drie, vier en sommigen om het jaar. Vanaf 1898-1900 echter trof men verscheidene onderpastoors aan die dit nog waren in dezelfde parochie in 1911. Misschien is dit een gevolg van een toenemende specialisatie in het apostolaat. Naarmate er in de parochies

(1) De gegevens werden geput uit de almanak van het bisdom. Met de habituanten en de geestelijke kosters werd geen rekening gehouden.

meer broederschappen, kringen en sociale werken werden georganiseerd was het belangrijk dat de verantwoordelijke onderpastoor langer ter plaatse bleef.

Zowel voor de pastoors als voor de onderpastoors blijkt de gemiddelde verblijfsduur gunstig te zijn. Naarmate de parochie groter wordt vertoeven de pastoors er langer. Dit compenseert het groot aantal inwoners waarvan de pastoor kennis moest opdoen. Alhoewel in het eerste deel der periode de verblijfsduur der onderpastoors eerder kort is, wordt hij langer naar het einde der periode toe, juist wanneer de aangroei van de bevolking en de nieuwe toestanden zich laten gevoelen.

4. *De gemiddelde leeftijd der pastoors en onderpastoors*

Een onderzoek naar de leeftijd der pastoors en onderpastoors draagt er ook toe bij de beperkingen die door de natuur aan de menselijke vermogens worden opgelegd, beter te belichten. Een aanzienlijke ouderdom kan immers — hoewel niet noodzakelijk — een beletsel vormen om de zware verplichtingen van het ambt goed te vervullen. Men denke bijvoorbeeld aan het jaarlijkse huisbezoek. Is dat het geval dan zal de pastoor moeten voortgaan op de inlichtingen die hij verkreeg van zijn onderpastoor(s) of coadjutor. Elk individueel geval behandelen is niet mogelijk. Daarom werd de gemiddelde leeftijd berekend langs steekproeven. Vier jaren werden uitgekozen, 1840, 1865, 1890 en 1910 (1).

Het volgende beeld tekende zich af :

Gemiddelde leeftijd der pastoors :

1840	: 52,25	jaar
1865	: 59,58	„
1890	: 58,82	„
1910	: 59,33	„

Gemiddelde leeftijd der onderpastoors :

1840	: 36,27	jaar
1865	: 39,70	„
1890	: 38,68	„
1910	: 39,56	„

(1) De gegevens werden geput uit de almanak van het bisdom. Met de habituanten en de geestelijke kosters werd geen rekening gehouden.

De ouderdomspiramides van de parochieclerus werden eveneens opgesteld. (Zie figuur n. 2 en 3). Het leek echter meer aangepast — in het kader van deze studie — na te gaan welke de dominerende groep was in deze piramides. Dit diende nog beter de algemene indruk die men wilde wekken.

Zo bleek het dat in 1840 56 % of 142 pastoors jonger dan of 50 jaar oud waren. En 22 pastoors of 9 % telde nog geen of juist 40 jaar. In 1865 tekende het overwicht van een bepaalde groep zich nog duidelijker af, namelijk 72 % (192), maar zij lag nu tussen 51 en 70 jaar. Dezelfde groep maakte in 1890 65 % der effectieven uit met 181 pastoors. En men mag zeggen dat in 1910 bijna alle pastoors tussen de 51 en 70 jaar telden. Er waren er 249 of 83 %.

Bij de onderpastoors was de belangrijkste groep in 1840 tussen 26 en 45 jaar oud. Men kan bijna zeggen alle; want deze groep maakte 95 % uit van het geheel. In 1865 was dezelfde sectie echter reeds geslonken tot 71 % (214). In 1890 liep ze weer op tot 82 % (270). Maar in 1910 was het ditmaal een groep van 31 tot 50 jaar die het leeuwenaandeel voor zich opeiste, 85 % of 314 onderpastoors.

De gemiddelde leeftijd der pastoors lag dus rond de 50 jaar in 1840 en werd aanzienlijk hoger vanaf 1865 wanneer hij de 60 bereikte. Van dan af bleek deze praktisch ongewijzigd tot 1910. In 1890 was er echter een lichte verjonging van de piramide te bespeuren. Als oorzaken van de „jeugdigheid” van de piramide in 1840 en de veroudering rond 1865 moet men enerzijds aanwijzen de gevolgen van het Franse bewind, dat vele parochies onbezet had gelaten. Toen de zaken zich normaliseerden, moesten er natuurlijk op korte tijd een heel aantal lege plaatsen worden opgevuld. Anderzijds kan men de verlenging van de levensduur in rekening brengen en de uitgroei van het katholieke onderwijs dat een aantal jonge priesters opslopte die eerst op rijpere leeftijd pastoor werden. De veroudering bij de onderpastoors was minder aanzienlijk, van 36 naar 40 jaar. Het verdient de aandacht dat hier ook in 1890 de piramide een lichte verjonging vertoonde.

Men kan zich afvragen of deze parochieherders, waarvan de meerderheid tussen 51 en 70 jaar oud was, vanaf 1865 tenminste, wel in staat was om getrouw alle verplichtingen van het ambt na te komen. Weliswaar konden ze steunen op jongere onderpastoors, maar zou het verschil van 20 jaar — bijna een generatie — niet van tijd tot tijd spanningen hebben verwekt die de verstandhouding tussen de clerici onderling niet ten goede kwamen?

Hoewel de leeftijd dus eerder als een negatieve factor moest worden beschouwd, waren er toch wel enkele gegevens die deze negatieve invloed compenseerden. Vooreerst bleek dat de pastoors der kleinere parochies, die er alleen voor stonden, over 't algemeen tot de jongere groep behoorden. In de grotere parochies konden de onderpastoors de ogen en oren van de pastoor zijn. Vervolgens moet men ook voor ogen houden dat er in de landelijke parochies — zoals uit de verschillende rapporten eenstemmig bleek — weinig paasverzuimers aanwezig waren. Voor de clerus verscheen de parochie dan als bestaande uit een groot aantal „goede” en „betrouwbare” gezinnen en enkele gezinnen of personen die „minder” goed of „slecht” aangeschreven stonden. De clerus kon dus zijn aandacht toespitsen op deze laatsten. De overvloedige getuigenissen over het huisbezoek die men in de rapporten terugvond, zijn een waarborg voor de vitaliteit der pastoors. Voorbehoud diende gemaakt, zoals reeds gezegd voor de steden. Want daar gaven de pastoors meermaals zelf toe dat zij niet op de hoogte waren van de werkelijke toestand der massa „*pauperes*” of later „*operarii*” of de „*population flottante*” der arbeiders in de buurt van de Franse grens.

5. *Geografische herkomst der pastoors en onderpastoors*

Werden de pastoors bij voorkeur benoemd in de eigen streek? Ook dit kan licht werpen op het probleem der bevoegdheid. Priesters die in de heimat ingezet werden, waren immers meer vertrouwd met de aldaar heersende gewoonten en gebruiken en de eigen aard der parochianen.

Voor elk administratief arrondissement werd onderzocht in welke gemeente de pastoors die in deze arrondissementen in het apostolaat stonden, geboren waren. Dit gebeurde door middel van steekproeven, waarvoor de jaren 1840, 1865, 1890 en 1910 werden gekozen. Tevens werd een tegenproef gemaakt door de geografische herkomst van alle pastoors en onderpastoors op te zoeken die gedurende de periode 1840-1911 in het arrondissement Kortrijk werkzaam waren (1).

De verkregen gegevens werden op kaarten uitgezet. Een extensieve behandeling van deze resultaten werd echter overbodig geacht

(1) De gegevens werden geput uit de almanak van het bisdom. Met de habituanten en de geestelijke kosters werd geen rekening gehouden.

daar zij niet voldoende doorslaggevend waren. Kort samengevat kan men het volgende zeggen. Een vergelijking met het aantal priesterroepingen leidt tot het besluit dat de tekorten van de roepingsarme gebieden moesten worden gecompenseerd door de beter voorziene gewesten. De scheidingslijn tussen weinig en veel roepingen loopt ongeveer van Adinkerke over Torhout en Wingene tot Ruiselede. Het noorden levert zowel minder roepingen als pastoors. Brugge stad is echter een uitzondering in dit gebied. Het is dan ook normaal dat men in de arrondissementen Kortrijk en Ieper meer pastoors uit de eigen streek aantreft. Het mag wel even aangestipt worden dat in 1840 te Ieper 12 van de 50 parochies worden bediend door priesters niet afkomstig uit het bisdom. In 1865 echter is dit aantal reeds geslonken tot drie.

De tegenproef verricht op het arrondissement Kortrijk voor de periode 1840-1911 leverde dezelfde resultaten op. De cijfers der onderpastoors vertoonden een zodanige gelijkenis met deze der pastoors dat men wat hoger gezegd is wel mag uitbreiden tot deze categorie.

C. ONDERLINGE AFHANKELIJKHEID, RAPPORTEN VAN DEKENS, CONTROLE VAN HOGERHAND

1. *Onderlinge afhankelijkheid*

Om na te gaan of de pastoors de cijfers van hun voorgangers overnamen en dus oorspronkelijkheid misten, werd het arrondissement Kortrijk nauwkeurig parochie per parochie bestudeerd. Dit arrondissement werd verkozen omdat het een goede variëteit vertoont in de parochies (kleine, middelgrote, grote). Bovendien werden ook in andere arrondissementen enkele steekproeven verricht.

Er werden twee steekkaartenstelsels opgemaakt. Eén per parochie met alle pastoors die deze parochie heeft zien voorbijtrekken voor de periode 1840-1911. Een tweede per priester die in het arrondissement werkzaam is geweest in het parochieapostolaat. Op deze manier kon men nagaan of er een verandering optrad in het cijfer der non-paschanten bij het benoemen van een nieuwe pastoor. Immers een nieuwe pastoor, zo mag men veronderstellen, kan nog kritischer staan tegenover de parochie. Hij begon, om zich op de hoogte te stellen, een visitatie van de parochie. Iets wat misschien verwaarloosd werd door zijn voorganger gedurende diens laatste jaren. Hij voelde zich nog niet

verantwoordelijk voor de toestand der parochie. Hij observeerde en constateerde. Misschien schilderde hij de toestand al te zwart. Dit kon als correctief dienen om de wellicht al te rooskleurige schetsen van zijn voorganger tot juiste proporties terug te brengen. Men kon aldus eveneens onderzoeken of de pastoor gedurende zijn verblijf op de parochie geleidelijk aan betere of minder nauwkeurige rapporten instuurde.

Men stelde vast dat de pastoor gewoonlijk het eerste jaar van zijn benoeming, soms zelf de eerste twee jaren geen rapport instuurde. Zou dit erop wijzen dat de pastoors hun taak ernstig opnamen en eerst een zekere tijd besteedden aan het leren kennen van de parochie? Er werd rekening mee gehouden dat voor sommige periodes de antwoorden vrij onregelmatig bewaard zijn. Deze vaststelling is dan ook gemaakt in en gefundeerd op die periodes waarvan de antwoorden met meer regelmaat bewaard zijn, namelijk de jaren 1840-1850 en 1870-1878. Omtrent de veranderingen van het cijfer der non-paschanten bij het benoemen van een nieuwe pastoor kan men geen conclusies trekken uit de voorhanden zijnde rapporten, die duidelijk in één richting wezen. Immers de gevallen waarin het opgegeven cijfer niet of niet noemenswaardig verschilde zijn legio. Soms stelde men wel een verandering vast. Nochtans was dit niet altijd een vermeerdering, een vermindering kwam net zo goed voor. Vermeerdering kwam echter meer voor dan vermindering. In welke mate de pastoor afhankelijk was van zijn voorganger was moeilijk vast te stellen. Hoger is er reeds op gewezen dat de pastoors het eerste jaar van het verblijf over het algemeen geen rapport instuurden, wat dit niet gemakkelijk maakte. Sommige pastoors verwezen naar wat ze van de onderpastoor hebben gehoord bij hun aankomst.

Het getal der non-paschanten maakte soms eigenaardige sprongen gedurende de tijd dat eenzelfde pastoor op een parochie verbleef. En dit niet alleen gedurende de crisisjaren van de schoolstrijd, waar men plotse stijgingen en daarna plotse dalingen kon verwachten. Ook in periodes waar minder politieke spanning was, veranderde het cijfer van sommige pastoors nogal. Er zijn gevallen waarin men de oorzaak van deze veranderingen kon achterhalen. In een kleine parochie van 300 zielen kon de aankomst van een groep kermislui het cijfer soms naar boven trekken. In andere gevallen, zoals reeds hoger is uitgelegd, vergat de pastoor soms de Stevenisten erbij te voegen. Men mag echter de mogelijkheid niet uitsluiten dat de schommelingen die de verstrekte cijfers vertonen, veroorzaakt worden door een werkelijke toename of vermindering van het aantal verzuimers. Ter staving van deze hypo-

these kunnen hier enkele rapporten van de parochie Beernem worden voorgelegd. Van 1843 tot 1850 bestaat dit rapport uit een uitvoerige namenlijst. Alle verzuimers worden met name vernoemd en volgens sociale klasse gerangschikt. Er is dus alle reden om te veronderstellen dat de pastoor nauwkeurige inlichtingen heeft ingewonnen. Toch vertonen de cijfers niet onaanzienlijke verschillen. In 1843 bijvoorbeeld is het aantal *non paschantes* op de parochie : 33, in 1844 : 34 en in 1845 : 38. In 1846 is het aantal echter gedaald tot 26, in 1847 tot 22, en in 1848 tot 23. In 1849 bedraagt het 29 maar in 1850 is het opgelopen tot 53. Men vindt in dit laatste rapport inderdaad 53 namen vermeld (1).

2. Onderzoek van de rapporten van 38 deken

Men mag veronderstellen dat wie tot deken werd benoemd het vertrouwen genoot van de overheid en beschouwd werd als een man met goede kwaliteiten. Was deze kwaliteit nu ook terug te vinden in de rapporten der pastoors die later deken werden ?

Wanneer men onderzoekt welke functies de priesters die deken werden bekleedden vooraleer ze tot deze nieuwe taak werden geroepen, dan kon men hen onderverdelen in twee groepen. De eerste groep bestaat dan uit deken die hun carrière volledig in het parochiewerk gemaakt hebben. Tot de tweede groep behoren de deken die eerst in het onderwijs werkzaam zijn geweest en dan pastoor of deken werden. Deze tweede groep kan men op haar beurt nog onderverdelen in twee subgroepen. De eerste subgroep : de priesters die aanvankelijk leraar waren op een college, daarna pastoor werden van een aanzienlijke parochie en tenslotte deken. De tweede subgroep zijn priesters die principaal zijn geweest van een college of professor aan het grootseminarie te Brugge en van daaruit onmiddellijk tot deken bevorderd werden.

Voor dit onderzoek waren de priesters die deken zijn geworden langs het apostolaat wel de interessantste. Hun carrière was immers langer dan die van de anderen en zij hadden de meest ervaring van het apostolaat. Er werden zo 23 deken gevolgd. De tweede groep bestaat uit 15 deken, waarvan er 8 eerst pastoor zijn geweest en 7 onmiddellijk deken werden. De opmerkingen die reeds werden gemaakt bij het onderzoek van de parochies van het arrondissement Kortrijk gelden over het algemeen ook voor de rapporten van beide groepen deken.

(1) Beernem, 1843-1850, ABB., B 307-311.

Vermeerdering of vermindering van het aantal non-paschanten bij een nieuwe benoeming. Variaties in het opgegeven cijfer tijdens de verblijfsduur op een parochie.

Kan men dan toch iets speciaals ontdekken in de rapporten van deze dekens? Vooreerst wat betreft de priesters die langs het parochiewerk zijn opgeklommen tot de functie van deken. Wanneer ze nog pastoor waren op een minder belangrijke parochie stuurden deze priesters wel rapporten in die gunstig afstaken tegenover de rapporten van hun voorganger en opvolger. Hun rapporten bevatten dikwijls de namen der non-paschanten. De toekomstige dekens gaven ook meer dan andere pastoors uitleg over de motieven die aanleiding gaven tot het niet vervullen der paasplichten. Naarmate zij echter stegen in de hiërarchie en dus grotere parochies onder zich kregen namen de interessante details af en begonnen deze pastoors, nu deken geworden, zich te houden aan het stereotiepe schema: aantal en sociale klassen. Men zou dit kunnen beschouwen als een teken van de vermindering van hun ijver maar daar staat tegenover dat zij, nu zij een grotere parochie toebedeeld kregen en bovendien nog de dekanale functie moesten vervullen, aan de minimumeis der statuten voldeden. De priesters die vanuit het onderwijs opklommen tot de dekanale functie, grepen onmiddellijk naar dit schema met aantal en klassen. Af en toe trof men bij hen een priester aan, dan vooral op het einde der periode in 1907-1911, die een meer algemeen overzicht gaf van de geestelijke toestand der parochie.

Een evolutie tussen de rapporten der dekens in het begin der bestudeerde periode en het einde werd niet vastgesteld. Behalve dan wat juist hoger werd meegedeeld over de meer algemene overzichten.

3. *Controle vanwege dekens? Bisschop?*

Wanneer men weet dat een document nauwkeurig wordt gecontroleerd, mag men veronderstellen dat de gegevens betrouwbaarder zullen zijn dan deze verstrekt door een document niet onderworpen aan zulke controle. De bemerkingen, kanttekeningen of nota's die men aantreft in de verschillende trappen der controle zijn eveneens nuttig om de gegevens der documenten beter naar waarde te schatten.

Aangezien de rapporten rechtstreeks naar het bisdom moesten gestuurd worden en niet eerst naar de dekens, konden dezen niet hun mening geven hieromtrent. De deken kon wel een zekere controle uitoefenen op de cijfers der non-paschanten door gedurende zijn deka-

nale visitaties inlichtingen in te winnen. In sommige verslagen vond men wel cijfers over het aantal verzuimers. Deze getallen stemden, bij vergelijking, vrij goed overeen met deze opgegeven door de pastoors in hun rapporten. Het ligt dus eerder voor de hand dat de dekens deze cijfers van de pastoors hebben overgenomen. Jammer genoeg trof men geen commentaar aan van de dekens bij deze cijfers of de manier waarop ze werden bekomen. Dat de visitatieverslagen in zeer beknopte of vage bewoordingen spraken over de pastoors zelf is hoger reeds meegedeeld.

Was er dan controle vanwege de bisschop of vanwege het secretariaat waar de briefjes ontvangen werden? Bisschoppelijke visitatieverslagen werden niet teruggevonden. Om te achterhalen wat de bisschoppen bedoelden, was men dus aangewezen op de teksten der statuten en vergaderingen der dekens en andere pastorale documenten. Reeds is erop gewezen dat Mgr. Boussen wenste nauwkeurig geïnformeerd te worden. Men mag ook niet vergeten dat er gedurende het Ancien Régime een traditie van denunciatie gegroeid was, waarbij de Brugse bisschop zich schijnt aan te sluiten. Hoger werd ook aangetoond dat de heruitgave der statuten door Mgr. Malou en Mgr. Faict geen verandering in dit voorschrift had aangebracht. Zelfs de statuten van 1927 van Mgr. Waffelaert eisten nog dat het aantal en de sociale klassen der non-paschanten werden meegedeeld. In een brief aan de clerus, 29 juni 1839 zette Mgr. Boussen nogmaals zijn opvattingen omtrent dit rapport uiteen en bevestigde dat ze stipt moesten worden onderhouden, zoals in het pastorale en de statuten voorgeschreven was (1). Enkele jaren later, 15 februari 1843, stelde Mgr. Boussen met voldoening vast dat bijna alle pastoors voldaan hadden aan het voorschrift om het budget en de rekeningen van de kerkfabriek op te sturen, maar wees erop dat men evenzo het rapport met de non-paschanten moest inzenden, en wel zoals het was voorgeschreven (2). De opvolgers van Mgr. Boussen hebben hierover niets meer geschreven. Men kan vermoeden, en de ingezonden rapporten bewijzen het, dat de gewoonte toen goed ingeburgerd was.

Men moet nog even herinneren aan de teksten waarin de bisschoppen wijzen op de noodzaak van het huisbezoek (4 juni 1867) en op de plicht een *Liber status animarum* op te stellen (15 mei 1866, 4 juni 1867,

(1) 29 juni 1839, *CEPB.*, dl III, p. 36-37.

(2) 15 februari 1843, *CEPB.*, dl IV, p. 126.

11 mei 1869 en 3 juni 1919) (1). Bovendien moet ook nog herinnerd worden aan de raad van de bisschoppen het paasbriefje te gebruiken (30 mei 1854, 11 mei 1869, 25 mei 1909 en de statuten van 1927) (2).

Er zijn echter nog een paar aanwijzingen gevonden die erop duiden dat er toch een zekere controle was van de rapporten. Zo werd bijvoorbeeld voor het jaar 1847 en 1848 het volgende opgemerkt. De briefjes waren alfabetisch geklasseerd. Op de achterkant van het eerste briefje dat een nieuwe letter van het alfabet begon, waren de parochies genoteerd die nog geen rapport hadden ingestuurd. Bij sommige stond tussen haakjes vermeld „*novus pastor*” nieuwe pastoor. Hetzelfde werd gevonden voor 1875. Vanaf 1848 zijn er dan ook een aantal parochies die tot dan toe geen antwoord hadden ingestuurd, die normaal rapporten begonnen te zenden. Voor het jaar 1872 werd een gedrukte lijst van alle parochies weergevonden met naast elke parochie, aangeduid met streepjes, of het getuigenschrift van de koster, de rekening en het budget van de kerkfabriek en het paasrapport reeds binnen waren (3). Men vond notities in de rand als volgt : *deest Paschen* (het paasrapport ontbreekt) en wel zo aangeduid wanneer de andere documenten over koster, kerkfabriek enz. als binnengekomen aangetekend stonden. Kwam het paasrapport dan toch aan op het secretariaat, dan werden de woorden : *deest Paschen*, doorgestreept. Weliswaar geldt de hierboven vermelde controle enkel het feit of het rapport al dan niet werd ingezonden en niet de cijfers zelf. Maar een vorm van controle, hoe gering ook, die reeds aanduidde dat men op het bisdom wenste dat de rapporten opgestuurd werden is reeds belangrijk. Er zijn nog enkele geïsoleerde voorbeelden waaruit blijkt dat de pastoors op de een of andere manier een verwittiging hebben gekregen hun rapporten op te zenden (4).

Men kan echter nog verder gaan. Enkele, jammer genoeg slechts enkele aanduidingen wijzen erop dat men zich ook interesseerde voor

(1) CA., 1866, cap. XI, CEPB., dl XI, p. 141.

CA., 1869, cap. IV, CEPB., dl XI, p. 300.

CA., 1867, cap. III, CEPB., dl XI, p. 178.

CA., 1919, cap. XIII, CEPB., dl XX, p. 145-146.

(2) CA., 1854, cap. XIII, CEPB., dl VIII, p. 49.

CA., 1869, cap. III, CEPB., dl XI, p. 300.

CA., 1909, cap. I, CEPB., dl XIX, p. 34.

Statuta Diocesis Brugensis, 1927, lib. II, tit. II, cap. VI, art. II, (nr. 119), p. 95-96.

(3) ABB., B 324.

(4) Keiem, 1862. Oostkerke (Diksmuide), 1848. Passendale, 1848. Sint-Baafs-Vijve, 1848. Sint-Pieterskapelle, 1848. Stavele, 1848. Woesten, 1848. Waarmaarde, 1870. Wielsbeke, 1862. Zandvoorde (Gistel), 1877. Dikkebus, 1848. Ingoogem, 1848. Kooigem, 1876.

de getallen zelf. Voor het jaar 1883 werd een gedrukte lijst teruggevonden met naast elke parochie het aantal der non-paschanten genoteerd en de totalen per dekenij opgeteld (1). Verder verwees de pastoor van St.-Eloois-Vijve van 13 augustus 1872, uitdrukkelijk naar een brief uitgaande van de bisschop (niet teruggevonden) waarin deze informeerde naar het aantal non-paschanten (2). Op het rapport van Beerst (19 augustus 1875) was een nota aangebracht in dezelfde hand als van degene die de rapporten klasseerde. De pastoor had geschreven : „*omnes paschaverunt*”. De bijgevoegde nota luidt : „*multi communicant Dixmudae etiam non petita licentia parochi*” (3). Op een rapport van Vichte (7 september 1848) was eveneens een nota bijgevoegd in een ander handschrift en ondertekend door de deken. Hier ook had de pastoor „*omnes*” geschreven. De deken had erbij gevoegd dat de pastoor hem op zijn vraag hoeveel er hun pasen niet gehouden hadden, had geantwoord dat allen voldaan hadden (4). Het is niet erg duidelijk hoe de deken op dit rapport een commentaar kon schrijven, aangezien het rechtstreeks naar het bisdom werd gestuurd. Zou men mogen veronderstellen dat men vanuit het bisdom dit rapport naar de deken had gezonden, omdat het opgegeven getal twijfelachtig voorkwam ?

In de *Acta* werd nog een persoonlijk schrijven van Mgr. Faict teruggevonden, 14 augustus 1880, waarin deze aan de pastoor van Waarmaarde schreef, dat hij bezorgd was over het groot aantal parochianen dat in deze parochie zijn paasplichten niet had vervuld (5). Mgr. Faict informeerde dan verder of er onder deze parochianen geen waren die verontschuldigd konden worden, omdat zij onder druk werden gezet. Of sommigen, bijvoorbeeld de leden die genoten van de armentafel, niet door overreding tot betere gevoelens gebracht konden worden. En tenslotte of de prediking van een missie niet noodzakelijk geacht moest worden om zulk groot kwaad te verhelpen.

(1) ABB., B 326.

(2) St.-Eloois-Vijve, 1872, ABB., B 324.

(3) Beerst, 1875, ABB., B 324.

(4) Vichte, 1848, ABB., B 310.

(5) 14 augustus 1880, *Acta Faict*, p. 409.

III. BESLUIT VAN DE KRITIEK

Welke zijn nu de besluiten die men kan trekken uit dit onderzoek van de betrouwbaarheid der bron? Er werd gewezen op de moeilijkheid die het groot aantal rapporten met zich meebracht. Het was praktisch gezien onmogelijk, in deze studie, elke pastoor en elk rapport jaar voor jaar te bespreken of zelfs aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Men poogde een antwoord te vinden op dit probleem door algemene principes te formuleren volgens welke de kritiek op elk document kon worden toegepast. Het leek niet wenselijk de situatie op het platteland en in de steden in twee afzonderlijke delen te behandelen. Men zou dan teveel in herhalingen vallen. De eigen situatie der steden en deze der randgemeenten kon voldoende worden belicht door waar nodig, speciale bemerkingen in te voegen.

Vooreerst werden een aantal vragen geformuleerd waardoor de nauwkeurigheid der inlichtingen kon worden getoetst. Met behulp van het voorhanden zijnde bronnenmateriaal werd getracht deze vragen te beantwoorden door een concreet beeld op te hangen van de manier waarop de clerus dit voorschrift tot inwinnen en verstrekken van inlichtingen in de praktijk omzette. Vervolgens werden een aantal andere aspecten belicht. Onder meer enkele hulpmiddelen bij de pastorale taak, sommige pastorale structuren, de onderlinge afhankelijkheid der rapporten, de kwaliteit der berichten van dekens vergeleken met deze der pastoors en de controle van dekens en hiërarchie op de stiptheid en de betrouwbaarheid der gegevens.

In het eerste gedeelte werden de vragen geconcentreerd rond drie punten. Verschafte de pastoors inlichtingen omtrent de paascommunie of over beide? Hielden zij bij de opgave van het aantal verzuimers rekening met personen behorend tot andere belijdenissen, met vreemdelingen die pas of tijdelijk op de parochie verbleven, met parochianen die elders biechtten of communiceerden of na de voorgeschreven tijd hun verzuim trachtten goed te maken? Welke was de juiste inhoud die werd gedekt door de termen *divites*, *cives mediae classis* en *pauperes* die in de statuten van het bisdom worden voorgeschreven als te gebruiken categorieën?

Het onderzoek toonde aan dat de pastoors in meerderheid inlichtingen verschafte over het vervullen van de paascommunie en enkele onder hen ook over het vervullen der jaarlijkse biecht. Voorbehoud dient gemaakt voor de steden. Gezien de moeilijkheid der controle stelde de pastoor zich daar soms tevreden met het noteren van het

aantal afgenomen biechten. In enkele gevallen werd geconstateerd dat de gelovigen zich minder gemakkelijk schenen te onthouden van de biecht dan van de communie.

Uit de kanttekeningen van de pastoors in hun rapporten kon men besluiten dat zij wel degelijk rekening hielden met personen die tot andere kerkgenootschappen behoorden. Dat zij van de aanwezigheid van nieuw aangekomenen of tijdelijk verblijvenden op de hoogte waren. Hoewel zij soms bekenden de leden van zulke tijdelijk verblijvende groepen niet goed te kennen.

Het feit dat de parochianen elders te biechten gingen — wat toegelaten was onder zekere voorwaarden — of elders communiceerden ontsnapte niet aan hun aandacht. Meestal spraken zij hun oordeel uit over de geloofwaardigheid van hen die beweerden elders hun plichten te hebben vervuld. In de rurale parochies was het aantal lieden dat één of beide plichten elders vervulde trouwens gering en deze personen waren door de pastoors gekend. In de parochies langsheen de Franse grens en in de steden was het veel moeilijker om een doeltreffende controle uit te oefenen. Daar gaven de pastoors dikwijls toe dat zij niet in staat waren tot een juiste kennis van de toestand te komen. De steden oefenden ook aantrekkingskracht uit op de omliggende landelijke parochies en de religieuzen genoten een zekere populariteit als biechtvaders.

De verzuimers werden door de pastoors opgezocht en vermaand. Tengevolge van deze aansporingen biechtten en communiceerden sommigen in de loop van het jaar. Ofwel werden ze aan hun plichten herinnerd op grote feestdagen als Pinksteren en Allerheiligen of door speciale gebeurtenissen als jubilea, missies of de gedurige aanbidding.

De juiste inhoud van de termen *divites*, *cives mediae classis* en *pauperes* achterhalen bleek niet zo gemakkelijk. De statuten van het bisdom verklaren ze niet nader en slechts enkele pastoors lichten ons in aangaande de normen die werden aangewend bij het oordeel of iemand tot één van deze drie klassen behoorde. Een aantal rapporten uit het Brugse verstrekten de meest samenhangende inlichtingen. Onder de *pauperes* werden blijkbaar de behoeftigen verstaan en tot de *middenstand* werd gerekend al wie in het eigen onderhoud kon voorzien. De grens tussen de *middenstand* en de *rijken* werd echter niet getrokken. Een poging om meer klaarheid te scheppen door de klassen te definiëren aan de hand van de beroepen mislukte, omdat het aantal rapporten dat tegelijk de beroepen en de klassen vermeldde te gering was. Naar het einde toe van de bestudeerde periode wordt de term

pauper meer en meer vervangen door *classis operaria*, zodat uit deze nieuwe term reeds duidelijker de betekenis van de inhoud naar voor komt.

In het tweede gedeelte werden een aantal andere aspecten onderzocht. Vooreerst enkele hulpmiddelen die het inwinnen van inlichtingen en de kennis van de parochie moesten bevorderen. De voorname van deze hulpmiddelen waren : het *Liber status animarum*, het huisbezoek en de *testimonia*. Het bleek dat het *Liber status animarum* wel een basis bood voor de kennis der parochianen op familiaal, beroeps- en catechetisch gebied, maar waarschijnlijk geen gegevens bevatte omtrent de paaspraktijk. Er zijn voldoende getuigenissen aanwezig om te veronderstellen dat het huisbezoek inderdaad werd verricht. Hoger werd reeds vermeld dat het herhaaldelijk voorkwam dat de pastoors de verzuimers thuis opzochten, hen vermaanden en aanspoorden en erover waakten dat de gedane beloften werden gehouden. Het *testimonium* dat aanvankelijk bedoeld was als bewijs dat men inderdaad te biechten was geweest, indien men dit bij een vreemde biechtvader gedaan had, schijnt vanaf 1850 geleidelijk aan te zijn vervangen door het gebruik aan elkeen een biechtbriefje te overhandigen. De gewoonte die in sommige parochies bestond, om gedurende de paastijd lijsten aan te leggen met de namen der biechtelingen, schijnt daardoor in onbruik te zijn geraakt.

Voorbehoud dient gemaakt voor de parochies in de steden, deze van de randgemeenten en de parochies langsheen de Franse grens. De regulieren in de steden en de pastoors van Noord-Frankrijk gaven, zo blijkt uit de rapporten, geen *testimonium* noch vroegen zij de namen der biechtelingen. Het voorbehoud ligt dus hierin dat de pastoors van de stadparochies, van de randgemeenten en deze langsheen de Franse grens, het moeilijker hadden om correcte inlichtingen te bekomen.

Ook werd de vraag gesteld of de pastoors in de reële mogelijkheid verkeerden hun parochianen voldoende te kennen. Verschillende punten werden daartoe onderzocht. Men kan deze, al naargelang van de uitslag van het onderzoek, rangschikken in een aantal gunstige, één neutraal, één negatief en één problematisch punt.

Gunstig was de grootte der parochies. Het bisdom Brugge bleek voor de periode 1840-1910, overwegend uit kleine en middelgrote parochies te bestaan. De verblijfsduur der pastoors en onderpastoors op eenzelfde parochie bleek eveneens lang genoeg te zijn om als een gunstige factor beschouwd te kunnen worden. Het aantal inwoners per priester was eveneens niet te groot. Het onderzoek van de geo-

grafische herkomst der pastoors liet niet toe te besluiten dat er door de bisschoppen een bewuste politiek van benoeming in eigen streek werd gevoerd. Eerder werd de armoede aan priesters van bepaalde gebieden gecompenseerd door de rijkdom van andere. De parochies van het zuiden hadden in feite meer eigen pastoors, omdat zij tenslotte meer priesters voortbrachten. De leeftijd der pastoors bleek een ongunstige factor te zijn. Een gemiddelde leeftijd van 52 jaar in 1840 en 60 in 1865, 1890 en 1910, doet de vraag rijzen of deze pastoors in staat waren om de zware verplichtingen van het ambt na te komen. Nochtans mag men ook hier de schakeringen niet verwaarlozen. In de kleinere parochies trof men over 't algemeen jongere priesters aan. Zij stonden er dikwijls alleen voor of beschikten over één onderpastoor, maar konden toch wel geacht worden het werk aan te kunnen. In de grotere parochies moesten de pastoors geholpen worden door de onderpastoors. Hun gemiddelde leeftijd bedroeg 40 jaar. Dit brengt het problematische punt naar voor. In hoeverre hebben de onderpastoors getrouw de inlichtingen verzameld? Dit kon moeilijk gecontroleerd worden. Het hing af van de ijver der onderpastoors en de samenwerking met de pastoor.

Om de verdraaiingen die uit gebrek aan informatie of uit slordigheid konden voortkomen, te ontdekken, werd een nauwkeurige studie gemaakt van het arrondissement Kortrijk en van de rapporten ingezonden door pastoors die het later tot deken brachten. Belangrijk was hier de overname van de parochie door een nieuwe pastoor. De nieuwe pastoor achtte zichzelf immers nog niet verantwoordelijk voor de bestaande toestand en kon dus objectiever oordelen. Nochtans liep hij gevaar de zaken slechter voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren. Dit onderzoek liet echter niet toe algemene conclusies te trekken, aangezien het opgegeven aantal verzuimers soms vermeerderde maar soms ook verminderde bij de overname door een nieuwe pastoor. De rapporten der priesters die later deken werden, wezen uit dat door deze priesters die langs het parochiewerk opklommen tot de dekanale functie, meer aandacht werd besteed aan diepergaande informatie, namen, beroepen, motieven. Naarmate ze verder in de hiërarchie opklommen en grotere parochies onder zich kregen, waren ze blijkbaar verplicht terug te grijpen naar het schema bestemd voor de grote parochies. Om te weten of er al dan niet formalisme ingeslopen was, werd onderzocht of er enige controle bestond op deze rapporten. Er werden enkele tekenen gevonden die erop wijzen dat men erover waakte dat de rapporten werden ingestuurd. Enkele andere aan-

wijzingen lieten veronderstellen dat er ook aandacht werd besteed aan het opgegeven getal der verzuimers. En eenmaal werd zelfs, zij het in bijzondere omstandigheden, de sporen van de persoonlijke bekommernis van de bisschop ontdekt.

Voegt men nu alle elementen uit het onderzoek, bij elkaar dan stelt men het volgende vast. Het staat vast dat de bisschoppen van hun pastoors eisten dat zij een nauwkeurige kennis hadden van de parochie. Heeft de pastoor deze kennis dan is het slechts een kleine moeite om deze ook mee te delen. Daarmee blijkt wel de bedoeling van de bisschoppen om nauwkeurig geïnformeerd te worden. Er zijn tekenen gevonden die erop wijzen dat in het secretariaat de binnenkomst der rapporten werd gadeslagen en in sommige gevallen eveneens de opgegeven cijfers.

Uit de voorschriften der statuten omtrent de paasplichten en uit het netwerk van controlemaatregelen dat de bisschoppen en de clerus poogden te ontwikkelen om het vervullen van deze plichten te kunnen volgen, blijkt dat de vervulling van deze plichten door de bisschoppen en de clerus, en bijgevolg ook door de gelovigen, als iets van groot gewicht werd beschouwd waaraan men zich niet licht onttrok. Daaruit volgt dat degene die dit wel deden moesten afsteken tegen de rest van de gemeenschap, en dus ook gemakkelijk te kennen waren.

Het blijkt verder ook dat de pastoors wel in de reële mogelijkheid verkeerden om hun parochianen voldoende te kennen. Getuigenissen bewijzen dat de pastoors inderdaad deze mensen bezochten en nalatigen aanspoorden tot betere gevoelens te komen. De bronnen wijzen verder op een vertrouwelijke sfeer tussen de clerus en de parochianen. Bovendien blijkt uit de cijfers dat de parochies voor het grootste deel bestonden uit „goede” gezinnen, zodat de pastoor zijn aandacht kon toespitsen op degenen die waarschijnlijk niet aan deze plichten voldeden. Deze laatste bemerkingen echter gelden in mindere mate voor de steden, de randgemeenten en de parochies langsheen de Franse grens. Hier zijn de getuigenissen eerder vol zorg en kommer omwille van het feit dat de pastoor de parochianen niet meer voldoende kan kennen, met de daaruitvolgende vervreemding.

HOOFDSTUK IV

RESULTATEN VAN HET ONDERZOEK

Dit hoofdstuk wordt verdeeld over de volgende punten :

- I. Methodologische nota's bij het opstellen der grafieken, tabellen en kaarten.
- II. Bespreking der grafieken en kaarten.
- III. Gegevens omtrent geslacht, leeftijd, sociale klasse en beroep der verzuimers.
- IV. Gegevens over de motieven der onthouding.

I. METHODOLOGISCHE NOTA'S BIJ DE GRAFIEKEN EN DE KAARTEN

Om de evolutie van het paasverzuim op aanschouwelijke wijze te volgen, beschikt men over twee hulpmiddelen : de grafieken en de kaarten. De grafiek toont aan welke de ontwikkeling is van het aandeel der *non paschantes* in de bevolking. Op de kaarten kan men constateren op welke wijze deze verzuimers gespreid zijn over het territorium van het bisdom. Het onderzoek moet nu uitwijzen door welke oorzaken het aantal *non paschantes* vermeerderd of vermindert en door welke factoren de geografische spreiding der verzuimers wordt bepaald.

Wil men de verschillende parochies en jaren met elkaar vergelijken, dan moeten de absolute cijfers, door de pastoors verstrekt, eerst omgezet worden in procenten. Daarom werd deze paragraaf onderverdeeld in drie punten :

A) De berekening der procenten. B) Het opstellen der grafieken. C) Het opstellen der kaarten.

A. HET BEKOMEN DER PROCENTEN

Om het procent der *non paschantes* te bekomen moet men beschikken over de absolute cijfers door de pastoor verstrekt en de cijfers der bevolking van de parochies.

1. *Het absolute cijfer der non paschantes*

Indien men beschikte over een cijfer uit het jaar zelf waarin de tabel of kaart werd opgesteld, dan heeft men dit cijfer gebruikt.

Indien men niet beschikte over een cijfer uit het jaar zelf, werd een gemiddelde gemaakt van het onmiddellijk voorafgaande en het volgende cijfer. Beschikte men slechts over één van deze beide dan werd gebruikt wat voorhanden was. Voldeed een parochie niet aan de voorafgaande vereisten dan werd voor dat jaar geen cijfer voor de parochie aangegeven in de tabel of op de kaart. Deze methode liet toe voor bijna alle parochies zonder teveel moeilijkheden een cijfer te vormen. Uitzonderingen zijn het jaar 1885 waarvan vele cijfers ontbreken. Het jaar 1885 werd toch op tabel en kaart gebracht, omdat het interessant was voor de evolutie van de paaspraktijk tijdens de schoolstrijd, niettegenstaande het gering aantal gegevens. Een moeilijkheid vormde ook het jaar 1893. Voor dit jaar heeft men vele cijfers moeten ontlenen aan het jaar 1890 zodat men op de tabel en kaart beter zou spreken van 1890-3. Gemakshalve zal men echter slechts de verwijzing 1893 aantreffen.

2. *De cijfers der bevolking*

Het aantal inwoners per parochie kan men vinden in de almanak van het bisdom. Bij nader kritisch onderzoek blijken deze cijfers echter niet erg betrouwbaar te zijn. Gedurende ettelijke jaren immers blijft hetzelfde aantal inwoners aangeduid, terwijl volgens de volkstellingen deze parochie (gemeente) aan het aangroeien of aan het verminderen is. Daarom werden de cijfers der officiële volkstellingen verkozen.

Wil men de cijfers der volkstellingen gebruiken dan rijzen er echter onmiddellijk enkele moeilijkheden op. Bijvoorbeeld, de jaren waarin de volkstellingen werden gehouden, komen niet overeen met de jaren die men — volgens de werkmethode beschreven op p. 20 — moest kiezen, om een overzicht te geven van het verzuim in het bisdom. Verder, de volkstellingen geven de cijfers per gemeente en niet per parochie. Wat te doen met een stad bijvoorbeeld die meerdere parochies telt? Met een nieuwe parochie die wordt opgericht maar geen nieuwe gemeente wordt?

a) Om cijfers te bekomen voor het aantal inwoners per parochie in de jaren die werden uitgekozen voor het opstellen van een overzicht, werd de interpolatie toegepast. Vooreerst werd per gemeente het verschil

gemaakt tussen de voorafgaande en de volgende volkstelling. Bv. 1856 — 1848 = X.

Dit verschil werd gedeeld door het aantal jaren verlopen tussen de twee volkstellingen, dus $X/10$. Hierdoor bekomt men de gemiddelde aangroei van de bevolking in deze gemeente tussen 1846 en 1856. Deze gemiddelde aangroei per jaar werd dan vermenigvuldigd met het cijfer dat de plaats aanduidt die het jaar waarvoor men een overzicht wil geven, inneemt ten opzichte van de eerste volkstelling. Bv., men wil een overzicht geven voor 1848, dan als volgt :

$$1848 - 1846 = 2 \text{ en dus } \frac{X \times 2}{10}.$$

Het aldus bekomen getal werd dan geteld bij de cijfers opgegeven door de eerste volkstelling, dus, (cijfer van 1846 = Y) $Y +$

$$\frac{X \times 2}{10} = \text{het geïnterpoleerde bevolkingscijfer voor 1848. Aldus}$$

werden voor alle gemeenten de geïnterpoleerde bevolkingscijfers gezocht voor de jaren waarvoor men een overzicht wenste te geven. Deze methode heeft natuurlijk een nadeel. Men werkt immers met een gemiddelde groei of afname. Men veronderstelt dus dat de bevolkingsaangroei of -afname rechtlijnig verloopt. Dat is natuurlijk niet zeker. Maar men beschikt nu eenmaal niet over andere cijfers en op deze manier wordt toch enigszins, bij benadering, rekening gehouden met de dynamiek der bevolkingsontwikkeling.

b) Wanneer de parochie en de gemeente geen gemeenschappelijke grenzen hebben, werden de geïnterpoleerde bevolkingscijfers aangepast. Men moet echter een onderscheid maken tussen twee gevallen. Vooreerst de steden. Zij hebben meerdere parochies maar het totaal aantal inwoners van deze parochies komt overeen met het totaal aantal inwoners van de stad. Verder, een nieuwe parochie wordt opgericht waarvoor stukken worden afgenomen van andere parochies. Meestal is deze nieuwe parochie geen nieuwe gemeente. In sommige gevallen wordt ze dat later wel. Het omgekeerde doet zich voor wanneer een gemeente gebieden van andere gemeenten annexeert. Men denke bijvoorbeeld aan de nieuwe gebieden die bij Brugge werden gevoegd bij het tot standkomen van de haven van Zeebrugge. In de volkstellingen moet men de cijfers voor de parochie van Zeebrugge zoeken onder de gemeente Brugge maar er rekening houden dat van de omliggende parochies een deel der bewoners werd afgenomen.

Hoe ging men nu te werk voor een stad met meerdere parochies.

Men rekende eerst uit (op basis van de cijfers van de almanak van het bisdom, die men in dit geval wel moest gebruiken) hoeveel procent der totale bevolking elke parochie voor zich opeiste in het onderzochte jaar. Vervolgens werd het bevolkingscijfer, door interpolatie bekomen, omgeslagen over de verschillende parochies volgens de procenten verschaft door de vorige berekening.

Bij het oprichten van een nieuwe parochie probeerde men eerst uit te maken welke parochies inwoners moesten afstaan aan de nieuwe parochie. Dit kon men doen door bijvoorbeeld in de almanak na te gaan of het cijfer der belendende parochies een merkbare daling onderging. Voor elke der parochies werd dan het procent berekend van het aantal inwoners dat ze afstonden aan de nieuwe parochies. De cijfers door interpolatie bekomen werden dan verminderd volgens het procent bekomen in de vorige berekening. Bij een annexatie ging men op analoge manier te werk.

Wanneer men voor elke parochie het bevolkingscijfer had bekomen voor de vereiste jaren, werd het procent der paasverzuimers berekend.

3. Totale bevolking of bevolking boven de 12 jaar?

In het bisdom Brugge was het gewoonte dat men vanaf 11-12 jaar zijn paasplicht vervulde (1). Normaal gesproken zou het procent der *non paschantes* moeten gevormd worden op de cijfers van de bevolking van 12 jaar en ouder. Dit is hier niet gebeurd. De procenten in de tabellen en op de kaarten werden opgemaakt voor de totale bevolking. Waarom? De volkstellingen verschaffen geen inlichtingen omtrent de leeftijds-categorieën op het niveau der gemeente. De tellingen van 1846 en 1856 geven de verschillende leeftijdsgroepen per jaar maar dit slechts op het niveau van de provincie. De tellingen van 1866, 1880, 1890 en 1910 geven de leeftijdscategorieën op het vlak der arrondissementen maar deze tellingen maken slechts onderscheid tussen de bevolking onder de 15 jaar en de bevolking van 15 jaar en ouder.

(1) De verplichting om in de paastijd jaarlijks de communie te ontvangen wordt opgelegd aan iedere gelovige die tot de jaren der discretie is gekomen. De juiste leeftijdsgrens is volgens Mgr. Boussen moeilijk te bepalen. Zij ligt echter — zo meent hij — tussen tien en twaalf jaar. *Pastorale Brugense*, 1838, tit. XII, *De prima puerorum communione*, nr. 2, CEPB., dl II, p. 217. Op 18 november 1910 werden de voorschriften van het decreet *Quam singulare amore* (8 augustus 1910) door Mgr. Waffelaert aan de clerus medegedeeld. De leeftijd voor de eerste communie werd bepaald op zeven jaar. De ouders en degenen die belast zijn met het godsdienstonderricht, hebben echter het laatste woord in de beslissing of een kind geschikt is of niet. CEPB., dl XIX, p. 128-131. De leeftijd voor de plechtige communie werd vastgesteld op elf jaar. CA., 30 mei 1911, art. 1, CEPB., dl XIX, p. 179.

Wilde men volledig zijn dan zou men eerst per arrondissement moeten uitrekenen hoeveel procent van het totaal de bevolking van 15 jaar en ouder uitmaakte. Met dit procent als richtcijfer zou men dan elk bevolkingscijfer van elke parochie, door interpolatie bekomen, moeten aanpassen, om voor elke parochie de bevolking van 15 jaar en ouder te vinden.

Aangezien dit veel werk zou meebrengen werd eerst een proef gedaan op het vlak van het arrondissement. De bevolking van 15 jaar en ouder werd verdeeld over de verschillende arrondissementen volgens de procenten genomen uit de meest nabijgelegen volkstelling. Voor het overzicht van 1848, 1854 en 1862 werden de procenten genomen van de telling van 1866, aangezien deze van 1846 en 1856 geen inlichtingen verschaffen op het niveau van het arrondissement. Vervolgens werd het absoluut cijfer der *non paschantes* per arrondissement berekend. Met deze beide gegevens werd dan het procent berekend voor de bevolking van 15 jaar en ouder.

Wanneer men deze procenten vergelijkt met deze bekomen door als basis de totale bevolking te nemen, dan constateert men het volgende. (Zie tabel nr. 9 en nr. 17). Natuurlijk liggen de procenten berekend op de bevolking van 15 jaar en ouder hoger dan de andere. Dit is echter niet het belangrijkste. Men ziet dat de beide reeksen eenzelfde ontwikkeling meemaken. Men stelt eveneens vast dat tussen de verschillende arrondissementen geen spectaculaire afwijkingen voorkomen. Dit moet geen verwondering wekken aangezien in West-Vlaanderen gedurende de hele 19^e eeuw en het begin van de 20ste de verhouding tussen de bevolking van 15 jaar en ouder en deze onder de 15 jaar in de verschillende arrondissementen ongeveer dezelfde is. Uit deze vaststellingen volgde dat procenten berekend op het totaal der bevolking wel bruikbaar zijn. Zij liggen natuurlijk lager dan de realiteit maar de verhouding tussen de verschillende arrondissementen en gemeenten blijft dezelfde.

Ter aanvulling werd echter op de tabel de procentenreeks voor de bevolking van 15 jaar en ouder voor de verschillende arrondissementen en voor het bisdom bijgevoegd, zodat men zich een beeld kan vormen van het werkelijk percentage der bevolking dat zich onthoudt van de paasplicht. Om zeer nauwkeurig te zijn zouden deze percentages moeten zijn berekend voor de bevolking van 12 jaar en ouder. Dit was niet mogelijk gezien de meeste tellingen de categorieën niet per jaar aangeven. Voor de overzichten van 1848 en 1854 zou dit wel mogelijk zijn geweest voor het hele bisdom maar omwille van de

eenvormigheid werd daarvan afgezien en werd ook in deze beide overzichten slechts de bevolking van 15 jaar en ouder opgenomen. Men mag bovendien wel veronderstellen dat, zoals in paragraaf III van dit hoofdstuk zal worden aangetoond, er zich weinig verzuimers bevonden tussen de jongelieden van twaalf tot veertien jaar.

B. HET OPSTELLEN VAN DE GRAFIEKEN

In deze studie werd het procent der verzuimers gezocht op het vlak der parochie. De parochie is immers de kleinste steen in het bouwwerk der kerkelijke organisatie. Aldus kan men nauwkeurig de geografische verschillen in het paasverzuim vaststellen. Op de kaarten werd daarom de parochie als kleinste eenheid genomen. De tabellen in de bijvoegsels bevatten de procenten der verscheidene parochies. (Zie tabel nr. 17).

Om zich een beeld te kunnen vormen van de algemene evolutie van het paasverzuim in het bisdom, werd ook telkens het gemiddelde procent van alle parochies berekend. Deze evolutie van het gemiddelde wordt voorgesteld door de grafiek. (Zie fig. nr. 4). Men bekwam dit gemiddelde procent als volgt. De som werd gemaakt van het aantal inwoners van alle parochies waarvan men over gegevens beschikte omtrent het aantal *non paschantes*. Het aantal verzuimers werd eveneens samengeteld. Voortgaande op deze beide gegevens werd het procent berekend.

Deze methode is niet volmaakt. Indien voor een bepaald jaar de gegevens van een parochie met een groot aantal verzuimers ontbreken, wordt het percentage kunstmatig omlaag gedrukt. Daardoor vertoont de grafiek schommelingen die niet te wijten zijn aan het vermeederen of verminderen van het aantal verzuimers maar wel aan het ontbreken van gegevens. Door de rurale parochies uit het geheel af te zonderen kon men deze methode reeds heel wat verbeteren. Immers het bleek dat grote aantallen verzuimers vooral in de stadsparochies te vinden waren en dat bovendien de rapporten der stadsparochies niet zo regelmatig aanwezig waren als deze der rurale parochies. Naast het gemiddelde voor het ganse bisdom werd dus telkens een gemiddelde voor de rurale parochies afzonderlijk berekend. Men kan dan ook constateren dat de grafiek der landelijke parochies een meer gelijkmatig verloop kent. Zij vertoont geen hoogte- of laagtepunten die louter moeten toegeschreven worden aan het ontbreken van inlichtingen. Dit afzonderlijk groeperen van de rurale parochies brengt nog twee voordelen met zich mee. Zoals bleek uit de kritiek, schenen

de pastoors in de steden niet zo goed op de hoogte te zijn van de toestand als hun collega's der rurale parochies. Een afzonderlijke weergave der landelijke parochies geeft dus een nauwkeuriger beeld van de toestand in de rurale gedeelten en laat toe na te gaan in hoeverre het ontbreken van de gegevens van één of meerdere stadsparochies het totaalbeeld overdreven beïnvloedt.

Het gemiddelde der stadsparochies werd ook afzonderlijk berekend en in grafiek gebracht. Zoals reeds kon verwacht worden, vertoont de grafiek meer onregelmatigheden ten gevolge van het ontbreken van sommige gegevens. Om dit euvel een weinig te verhelpen werden voor de stadsparochies twee grafieken vervaardigd. De eerste is opgesteld volgens de gewone methode : totaal aantal verzuimers gedeeld door de bevolking der stadsparochies waarvan men over een antwoord beschikt. De tweede zou men een „gecorrigeerde" grafiek kunnen noemen. Ontbraken voor bepaalde stadsparochies de inlichtingen dan werden deze ontleend aan verder afgelegene jaren. Bijvoorbeeld om het gemiddelde van 1848 te berekenen werden zo nodig ook cijfers uit 1840, 1844, 1852 of 1854 enzv. gebruikt. Deze ontleningen zullen steeds in voetnoot worden aangegeven. Het voordeel dat deze „gecorrigeerde" grafiek biedt, is dat men zo praktisch voor alle berekeningen van gemiddelden over een cijfer beschikt van alle stadsparochies. Hierdoor verkrijgt de grafiek reeds onmiddellijk een meer regelmatig uitzicht.

Het onderscheid tussen de steden en de rurale gemeenten werd gemaakt volgens de klassering van Heuschling uit 1841. Deze is een aanpassing van een oudere klassering uit 1815. Heuschling heeft de klassering van 1815 herzien, rekening houdend met het bevolkingscijfer, de industriële activiteit en de handel (1). Het is immers niet louter het verschil in bevolkingscijfer of grotere concentratie der bevolking die een stad tot stad maakt maar de bundeling van het aantal functies waarin zij voorziet en voor haarzelf en voor de omliggende landelijke gemeenten.

De lijst der steden is de volgende : Brugge, Kortrijk, Oostende, Poperinge, Roeselare, Tielt en Ieper. Alle met meer dan tienduizend inwoners in 1846. Vervolgens : Diksmuide, Menen, Nieuwpoort, Torhout, Waasten, Wervik en Veurne, met minder dan tienduizend inwoners in 1846. Hierbij werden nog gevoegd : Gistel en Avelgem, beide hoofdplaats van een dekenij. Moeskroon werd eveneens bij de lijst der steden gevoegd, omdat deze gemeente in de laatste jaren der

(1) B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, dl II, p. 9.

negentiende en de eerste twintigste eeuw zodanig is aangegroeid en wat het paasverzuim betreft beslist een urbaan karakter vertoont.

Natuurlijk blijft er het probleem der randgemeenten. Verscheidene onder hen kennen een snelle aangroei gedurende het laatste deel der bestudeerde periode, terwijl ze bij de aanvang typisch landelijk zijn. Gemakshalve heeft men deze randgemeenten bij de landelijke gemeenten geplaatst en ze daar ook laten staan. Hetzelfde gebeurde met de snel groeiende centra aan de kust. Bij de bespreking van de grafiek zal de aandacht erop worden gevestigd, wanneer de invloed van de randgemeenten of de centra aan de kust zich laat gevoelen in het totaal. Eén uitzondering werd gemaakt, namelijk voor Mariakerke (Oostende). Deze parochie is reeds vanaf het begin der bestudeerde periode van de andere rurale parochies onderscheiden door haar in verhouding groot aantal verzuimers. De parochie werd dus bij de Oostendse stadsparochies gerekend om het cijfer der landelijke parochies niet buiten alle verhouding te doen aanzwellen. De gemeente Mariakerke werd trouwens in 1899 opgeheven en haar grondgebied werd geannexeerd door Oostende en Stene (1).

Om volledig te zijn werd ook telkens het gemiddelde procent van elk arrondissement berekend. Men gaf er de voorkeur aan de parochies per arrondissement en niet per dekenij te groeperen, om de volgende redenen. De kaarten tonen aan dat de grenzen die de zones met een hoger paasverzuim afbakenen niet overeenstemmen met de grenzen der dekenijen. De zonering in de praktijk wordt niet bepaald door de grenzen van de dekenij. Hier spelen andere factoren een rol. Bovendien veranderen de omschrijvingen der dekenijen in het bisdom Brugge grondig in de loop van de 19^e eeuw. Zo worden bijvoorbeeld in 1872 de dekenijen Oostende en Roeselare opgericht. Hierdoor wordt het moeilijk de dekenijen onderling te vergelijken. De arrondissementen daarentegen blijven gedurende de ganse periode dezelfde. Enkele minieme grenswijzigingen niet te na gesproken. Men kan hier nog aan toevoegen dat de grenzen van sommige arrondissementen tamelijk goed overeenkomen met de grenzen van een dekenij of van groepen dekenijen. Bijvoorbeeld : de dekenij Veurne en het arrondissement Veurne. De dekenijen Brugge Stad, Brugge Zuid en Brugge Noord en het arrondissement Brugge. De dekenijen Oostende en Gistel en het arrondissement Oostende. De dekenij Tielt en het arrondissement Tielt. De dekenij Roeselare en het arrondissement Roeselare. De

(1) *Volkstelling*. 1961, p. 265.

dekenijen Poperinge en Ieper en het arrondissement Ieper. De dekenijen Avelgem en Kortrijk en het arrondissement Kortrijk. De dekenij Diksmuide en het arrondissement Diksmuide in mindere mate. Kortom van 1872 af is de overeenkomst tamelijk groot en het zijn enkel de dekenijen Menen en Torhout die worden opgedeeld tussen de verschillende arrondissementen (1).

C. HET OPSTELLEN DER KAARTEN

Zoals hoger reeds gezegd, werd bij het opstellen der kaarten als kleinste geografische eenheid de parochie verkozen en niet de dekenij of het arrondissement.

Dit om het paasverzuim zo nauwkeurig mogelijk te localiseren en de reële grenzen der zones met hoger of lager verzuim af te bakenen. De keuze der gebruikte arceringen verdient daarom wel enige aandacht. Er werd getracht zo getrouw mogelijk de schakeringen in de rurale delen van het bisdom weer te geven en tevens de rol van de steden te laten uitkomen. Daarom werden op de kaarten de volgende arceringen gebezigd : 0,01-0,2 % : gestippeld, 0,21-0,4 % : horizontaal gestreept, 0,41-0,6 % : schuin gestreept, 0,61-0,8 % : verticaal gestreept, 0,81-1, % raster en + 1 % : zwart.

Bij de dertien kaarten die aldus werden opgemaakt werden er nog drie gevoegd met de volgende arceringen : + 1 % : gestippeld, + 3 % : horizontaal gestreept, + 5 % : raster en + 10 % : zwart.

Wil men het procent van een bepaalde parochie terugvinden dan kan men altijd terecht bij tabel nr. 17.

Aldus werd een serie van 17 kaarten opgesteld. Hierbij werden nog enkele andere kaarten gevoegd. Gemakshalve werden de kaarten van nummers voorzien.

Kaart nr. 1 : kan best een algemene overzichtskaart worden genoemd. Zij toont : 1) de territoriale begrenzing van het bisdom sedert zijn oprichting in 1834; 2) de verdeling in administratieve arrondissementen; 3) de hoofdplaats van het bisdom en der provincie; 4) de hoofdplaatsen der administratieve arrondissementen; 5) de

(1) Normaal gesproken zal men bij het bestuderen van religieuze toestanden de volgende geografische eenheden gebruiken : de parochie, de dekenij, het bisdom. De dekenij is immers de kerkelijke omschrijving, die voor het bisdom ongeveer is wat het arrondissement betekent voor de provincie. De grenzen der dekenijen kunnen worden gewijzigd onafhankelijk van de burgerlijke staatsoverheid. Daarom zijn de grenzen der dekenijen gemakkelijker aan de pastorale noden aan te passen dan die der parochies of bisdommen. In deze studie werd echter de parochie als basiseenheid genomen.

hoofdplaatsen der dekenijen, volgens de verdeling zoals deze bestond in 1910; 6) de steden die in deze studie werden afgezonderd van de landelijke parochies.

Kaart nr. 2 : toont de spreiding van de bewoning en de natuurlijke streken.

Kaart nr. 3 : toont : 1) de grenzen der administratieve arrondissementen; 2) de grenzen der parochies volgens de toestand op 31 december 1910. Daar het weergeven van de namen van elke parochie technisch onmogelijk bleek, werden de namen vervangen door nummers. De numerering geschiedde per arrondissement, eveneens om technische redenen. De steden werden telkens voorop geplaatst en hebben dus de laagste nummers. De lijst waarop de nummers en de namen der parochies worden weergegeven kan men vinden in de bijlagen. Dezelfde volgorde werd gebezigd bij het opstellen der tabellen waarin voor elke parochie het procent der *non paschantes* wordt aangegeven.

De kaarten nr. 4 tot en met 16 : geven een overzicht per parochie van het procent der *non paschantes* op de totale bevolking. Dit voor de jaren 1848, 1854, 1862, 1869, 1871, 1878, 1881, 1883, 1885, 1887, 1893, 1907 en 1910. Om technische redenen werd de gebruikte schaalverdeling slechts aangegeven op de eerste kaart van deze serie, d.w.z. kaart nr. 4.

Kaart nr. 17, 18, en 19 : geven een samenvattend overzicht voor de periodes 1848-1878, 1881-1887 en 1893-1910. Deze kaarten werden er bijgevoegd, omdat zij beter de rol van de steden laten uitkomen.

Zij werden samengesteld als volgt. Voor elke parochie werd het hoogste cijfer behouden uit elk der drie periodes. Enkel de parochies die meer dan 1 % verzuimers telden werden op de kaart weergegeven.

Kaart nr. 20 : geeft de politieke kleur weer der gemeentebesturen, zoals deze kan worden opgemaakt uit hun houding tegenover het officieel en vrij onderwijs. Deze kaart werd opgesteld aan de hand van twee registers uit het bisschoppelijk archief te Brugge (ABB., B 365 bis). Hierin wordt per parochie een korte beschrijving gegeven van het verloop van de schoolstrijd (1). Er werden drie houdingen onderscheiden :

- 1) gemeentebesturen die het vrij onderwijs actief tegenwerkten;
- 2) gemeentebesturen die een neutraal standpunt innamen;

(1) Zie hoofdstuk I : Beschrijving der bronnen.

3) gemeentebesturen die het vrij onderwijs actief verdedigden en begunstigden.

Kaart nr. 21 en 22 : geven weer het aantal *non dominicantes* in procenten per dekenij voor de jaren 1939 en 1952 (1).

II. BESPREKING VAN DE GRAFIEKEN EN DE KAARTEN

Het beschouwen van de kaarten toont aan dat men in de evolutie van het paasverzuim drie periodes kan onderscheiden :

- 1) van 1848 tot 1878;
- 2) van 1881 tot 1887;
- 3) van 1893 tot 1910.

De grens tussen de eerste periode (1848-1878) en de tweede (1881-1887) is duidelijk afgetekend. Het volstaat de kaart van 1878 te leggen naast die van 1881 om dit verschil onmiddellijk te merken. In 1881 breidt het paasverzuim zich in veel sterkere mate uit over de rurale gedeelten van het bisdom. Dit in tegenstelling tot de voorgaande periode. Vandaar deze onderverdeling.

Het is moeilijker uit te maken wanneer de tweede periode (1881-1887) eindigt en de derde (1893-1910) begint. Toch kan men zeggen dat de kaart van 1887 of 1893 meer gelijkennis vertoont met die van 1878 dan met die van 1881 of 1883. Terwijl de kaarten van 1907 en 1910 weer een aantal kenmerken vertonen die ze wezenlijk doen verschillen van de kaart van 1848 en 1878 en in mindere mate van die van 1887 en 1893. De grens tussen de tweede en de derde periode is dus misschien enigszins kunstmatig. De kaarten die liggen in de drie periodes, vertonen echter duidelijk andere kenmerken.

De grafiek die de evolutie van het gemiddelde procent beschrijft, laat deze drieledigheid niet zo goed uitkomen. Het gemiddelde procent geeft immers aan welk het aandeel der *non paschantes* is in de bevolking. De kaarten daarentegen tonen aan op welke manier dit aandeel over het bisdom is gespreid. Welnu, het gemiddelde procent kan gelijk blijven terwijl de spreiding van de verzuimers grondig ver-

(1) De gegevens voor de kaart van 1952 werden ontleend aan : E.A. COLLARD, *Carte de la pratique dominicale en Belgique par commune*.

De gegevens voor de kaart van 1939 werden ontleend aan het boek van A. VAN ROY, waarin een enquête wordt vermeld, gehouden in de loop van 1938 en 1939 in het bisdom Brugge onder leiding van kanunnik K. DUBOIS, p. 31-33.

andert. De grafiek die de ontwikkeling van het gemiddelde der landelijke parochies afzonderlijk beschrijft, geeft beter deze drieledige onderverdeling aan.

Om in de bespreking der kaarten en van de grafieken een zekere orde en systematiek te brengen, worden de drie periodes afzonderlijk behandeld. Dezelfde reden zette er toe aan een afzonderlijke bespreking te wijden aan de rurale en de stadsparochies. Gezien de methode, waarmee het gemiddelde procent werd berekend, bepaalde onvolmaaktheden vertoont, zal de bespreking telkens worden ingeleid door een kritische nota betreffende de grafiek.

A. RURALE PAROCHIES

1^e Periode 1848-1878.

De gemiddelden der landelijke parochies vertonen tussen 1848 en 1878 geen onregelmatigheden te wijten aan het ontbreken van gegevens.

De kaarten vertonen van 1848 tot 1878 ongeveer hetzelfde beeld. In de rurale gedeelten van het bisdom is het aantal *non paschantes* zeer gering. Slechts enkele parochies tellen meer dan 1 % verzuimers. Degenen die zich onthouden van de paascommunie moeten vooral gezocht worden in de steden.

In 1848 bedraagt het gemiddelde procent der landelijke parochies : 0,29. In 1854 daalt het tot 0,20 en in 1878 bereikt het 0,16 % (1). Tussen 1848 en 1878 is er dus een lichte verbetering merkbaar. Deze vermindering van het aantal verzuimers is waar te nemen op de kaarten. Tussen 1848 en 1878 neemt het aantal parochies waar geen verzuimers geteld worden toe. Een zone van zulke parochies tekent zich af in het gebied tussen Veurne, Oostende, Ieper en Poperinge. Deze zone is reeds enigszins zichtbaar in 1848. Haar grootste uitgestrektheid bereikt zij in 1871. Er mag hier wel worden bijgevoegd dat de parochies in deze gebieden zeer weinig inwoners tellen. De pastoors konden zich dus goed rekenschap geven van de toestand. Het aantal parochies met „*omnes paschaverunt*” neemt ook toe — zij het in mindere mate — tussen Oostende, Brugge en Knokke en tussen Roeselare, Tielt en Kortrijk. Kortom er doet zich een nivellering voor over de landelijke delen van het bisdom. De oneffenheden worden

(1) Betreft men enkel de bevolking van 15 jaar en ouder in de berekening dan worden de gemiddelden :

1848 : 0,43 %, 1854 : 0,29 % en 1878 : 0,24 %.

weggewerkt. Met als gevolg dat in 1878 220 van de 229 rurale parochies, waarover men gegevens bezit, ofwel geen ofwel minder dan 0,5 % verzuimers tellen. Slechts drie landelijke parochies hebben in 1878 meer dan 1 % *non paschantes*.

Enkele rurale parochies tellen gedurende de periode 1848-1878 meer dan 1% verzuimers. In het arrondissement Brugge de parochies : Aartrijke, Assebroek en Koolkerke in 1848. Hoeke in 1862 en 1869 en Blankenberge in 1878. In het arrondissement Ieper : Passendale van 1848 tot 1869. Mesen en Wulvergem in 1848. Ten Brielen van 1854 tot 1871. En Westnieuwkerke in 1869. In het arrondissement Kortrijk : Gijzelbrechtegem in 1848. Rollegem van 1848 tot 1854. Harelbeke in 1862. Luingne in 1871 en Dottenijs in 1878. In het arrondissement Oostende : Molendorp in 1862 en 1878. Stene en Lombardzijde in 1862. Tenslotte in het arrondissement Roeselare : Gits in 1848 en 1854.

Te Passendale en te Gits zijn een aantal Stevenisten voor dit hoge cijfer verantwoordelijk. Te Rollegem eveneens Stevenisten maar ook een aantal Calvinisten. Te Luingne en Dottenijs protestanten. Molendorp, waar het cijfer in 1862 : 3,45 % en in 1878 : 5,28 % bedraagt, telt zijn verzuimers vooral onder de „*nautae et navigantes*”. In Aartrijke treft men een aantal personen aan die het gebrek aan klederen als voorwendsel aanwenden om hun pasen niet te moeten houden. Te Gijzelbrechtegem is het een troep bedelaars die het cijfer tijdelijk omhoog jaagt. En te Hoeke zijn de doeaniers er niet toe te bewegen hun paasplichten te volbrengen. Voor de andere parochies kon niet uitgemaakt worden waarom het cijfer zoveel verschilde van dit der overige rurale parochies.

2^e Periode 1881-1887

Voor 1881, 1883 en 1887 beschikt men over voldoende gegevens om tot een betrouwbaar gemiddelde te komen. Dit is niet het geval voor 1885. Een blik op de kaart zal dit onmiddellijk verduidelijken. Voor het arrondissement Veurne, bijvoorbeeld, beschikt men slechts over inlichtingen betreffende twee parochies. Het arrondissement Veurne had in 1881 en 1883 een groot aantal parochies met meer dan 1 % verzuimers. Hetzelfde moet worden gezegd van het arrondissement Ieper. En er zijn eveneens minder gegevens voorhanden over het arrondissement Kortrijk in 1885 dan in 1881 en 1883.

Daaruit moet men besluiten dat het berekende gemiddelde der rurale parochies voor 1885 waarschijnlijk te laag is. Dit is echter niet zo belangrijk want voor 1887 beschikte men over voldoende inlichtingen

om een behoorlijke vergelijking te maken met 1881 en 1883. De daling van het gemiddelde in 1887 moet niet worden toegeschreven aan het ontbreken van gegevens.

In 1881 is er een gevoelige vermeerdering merkbaar van het getal der *non paschantes* in de rurale parochies. Het gemiddelde bedroeg in 1878 : 0,16 %. In 1881 daarentegen 0,79 en in 1883 : 0,82 %. Vanaf 1885 neemt het weer af tot 0,54 % en de vermindering zet zich door in 1887 : 0,41 % en in 1893 : 0,35 % (1). Toch is het gemiddelde in 1887 en 1893 nog ruim dubbel zo groot als in 1878.

De uitbreiding van het verzuim over de rurale gebieden van het bisdom laat zich het best voorstellen door een vergelijking te maken tussen het jaar 1878 en het jaar 1883. Voor 1878 beschikt men over de gegevens van 229 der 238 landelijke parochies. Voor 1883 over de cijfers van 232 der 238 rurale parochies. In 1878 zijn er 93 parochies waar iedereen zijn pasen houdt en 127 parochies hebben een procent verzuimers dat minder is dan 0,5. Of, zoals reeds gezegd, 220 van de 229 parochies hebben ofwel geen ofwel — 0,5 % *non paschantes*. In 1883 is het aantal parochies waar iedereen zijn paasplichten vervult geslonken tot 13 van de 232. Terwijl 84 van de 232 een cijfer hebben met + 1 %. De verschuiving is het meest opvallend in de arrondissementen Oostende, Diksmuide, Veurne, Ieper en Brugge. In mindere mate in Kortrijk en in nog mindere mate in Roeselare en Tielt. De volgende tabel geeft dit weer :

Arrond.	RURALE PAROCHIES			
	1878		1883	
	omnes	+ 1 %	omnes	+ 1 %
Brugge	10	1	2	15
Diksmuide	16	0	2	12
Ieper	14	0	0	19
Kortrijk	18	1	2	7
Oostende	12	1	0	18
Roeselare	5	0	3	1
Tielt	9	0	4	1
Veurne	9	0	0	11

(1) Bevolking 15 jaar en ouder : gemiddelden : 1881 : 1,18 %, 1883 : 1,22 %, 1885 : 0,78 %, 1887 : 0,62 % en 1893 : 0,53 %.

Op de kaarten kan men inderdaad constateren dat het verzuim toeneemt in een gebied dat ongeveer overeenkomt met de Polderstreek. Daarbij nog het Ieperse en de streek rond Kortrijk. Het verdient wel te worden aangestipt dat deze parochies in de Polderstreek en rond Ieper in de periode 1848-1878 uitblonken door het bijna totaal ontbreken van verzuimers.

Enkele landelijke parochies vallen op door hun hoge cijfers. In het arrondissement Oostende treft men 5 parochies aan die in de periode 1881-1887 minstens eenmaal meer dan 5 % halen. (Zie kaart nr. 18). Naast Molendorp, dat in de voorgaande periode reeds hoge cijfers vertoonde, zijn dit Moere, Slijpe, Leffinge en Wilskerke. In 4 andere arrondissementen telt men telkens één landelijke parochie met + 5 %. In Brugge : Blankenberge. In Diksmuide : Lo. In Ieper : Oostvleteren en in Veurne Houtem. Geen enkele der rurale parochies van de drie overige arrondissementen, Kortrijk, Roeselare en Tielt, raakt boven 5 % in de periode 1881-1887.

Rond 1887 schijnt de rust te zijn weergekeerd. De kaart van 1887 lijkt althans meer op die van 1878 dan op die van 1881 of 1883. Toch daalt het gemiddelde procent niet terug tot het peil van 1878. Zowel in 1887 als in 1893 bedraagt het nog ruim het dubbele van 1878. Het verzuim schijnt zich nu definitief te hebben vastgezet in bepaalde zones. De randgemeenten van Oostende en Brugge vormen op de kaart een zwarte vlek die niet meer zal verdwijnen. Rond Blankenberge kan men eveneens een aantal parochies opmerken die meer dan 1 % verzuimers tellen. Verder ontwikkelt zich een zone langsheen de grens met Frankrijk en de provincie Henegouwen, van Dranouter over Menen en Moeskroen naar Avelgem toe.

3^e Periode 1893-1910

De gemiddelden van 1893 en 1907 mogen als voldoende betrouwbaar beschouwd worden. Het procent van 1910 is te laag, omdat de gegevens ontbreken voor een aantal parochies gelegen in bepaalde zones waar het verzuim tussen 1893 en 1910 sterk is toegenomen.

Zoals reeds gezegd, is de grens tussen 1887 en 1893 enigszins kunstmatig. In 1893 zijn de laatste gevolgen van de schoolstrijd blijkbaar uitgewoed. Het laagste gemiddelde wordt bereikt sedert 1883, namelijk 0,35 %. Er is reeds op gewezen dat dit gemiddelde echter nog het dubbele bedraagt van dit in 1878 (1).

(1) Bevolking 15 jaar en ouder : gemiddelden : 1893 : 0,53 %, 1907 : 1,43 % en 1910 : 1,10 %.

De zones met een hoger verzuim, die reeds merkbaar waren op de kaart van 1887, blijven bestaan. In deze zones neemt het aantal verzuimers toe tussen 1893 en 1910. Dit heeft voor gevolg dat het gemiddelde procent der landelijke parochies van 0,35 in 1893 weer stijgt tot 0,94 in 1907 en 0,72 % in 1910. Op het einde der bestudeerde periode worden dus de hoogste cijfers van 1881-1887 weerom geëvenaard.

Een vergelijking van de kaart van 1893 met die van 1907 en 1910 levert het volgende op.

Het verzuim in de parochies rond Oostende, Brugge en Kortrijk heeft zich gehandhaafd of is toegenomen. De volgende cijfers geven hiervan een beeld.

Rond Brugge :

Assebroek	: 1893 : 0,27 %	1910 : 1,82 %
St.-Kruis	: 1893 : 2,06	1910 : 1,08
St.-Michiels	: 1893 : 1,73	1907 : 1,74
St.-Pieter	: 1893 : 0,74	1907 : 1,41
Koolkerke	: 1887 : 1,54	1907 : 5,43

Rond Oostende :

Molendorp	: 1887 : 7,19 %	1907 : 6,66 %
Stene	: 1893 : 1,20	1907 : 12,20
Snaaskerke	: 1893 : 1,20	1910 : 1,27
Oudenburg	: 1893 : 0,70	1910 : 1,31

Rond Kortrijk :

Harelbeke	: 1887 : 2,07 %	1893 : 4,13 % en 1907 : 5,06 %
Heule	: 1893 : 0,08	1907 : 2,06
Bissegem	: 1887 : 0,08	1910 : 1,42
Zwevegem	: 1893 : 0,57	1907 : 1,41

Verder breidt het verzuim zich uit langsheen de kust, vooral rond Blankenberge en Zeebrugge.

Bijvoorbeeld :

Blankenberge	: 1887 : 3,96 %	1907 : 10,43 %
Zeebrugge	:	1907 : 14,29
Heist	: 1893 : 0,86	1907 : 4,45
Uitkerke	: 1893 : 1,30	1910 : 4,38
Wenduine	: 1887 : 0,31	1907 : 1,09
Lissewege	: 1893 : 0,62	1910 : 2,26

Eveneens tussen Nieuwpoort en Oostende :

Middelkerke : 1887 : 0,65 % 1910 : 3,29 %

Westende : 1887 : 0,13 1910 : 1,39

En verder naar Frankrijk toe :

St.-Pieters-Panne : 1907 : 3,90 %

Adinkerke : 1893 : 0,45 1910 : 1,80

In de zone langsheen de grens met Frankrijk en Henegouwen neemt het verzuim eveneens aanzienlijk toe.

Bijvoorbeeld :

Herzeeuw : 1887 : 0,20 % 1907 : 13,66 %

Rekkem : 1893 : 2,59 1907 : 5,59

Dottenijs : 1893 : 1,20 1907 : 4,01

Spiere : 1893 : 0,96 1910 : 7,12

Luigne : 1893 : 0,58 1910 : 2,27

Helkijn : 1893 : 0,77 1907 : 2,34

Komen : 1893 : 1,12 1907 : 7,43

Mesen : 1883 : 1,65 1907 : 3,54

Ploegsteert : 1893 : 0,93 1910 : 2,01

Westnieuwkerke : 1887 : 2,67 1910 : 2,32

Hoe onvolmaakt deze cijfers ook mogen zijn, zij tonen toch klaar aan dat er in deze gebieden beweging gekomen is.

B. STADSPAROCHIES

1^e Periode 1848-1878

Zoals hoger reeds is gezegd verloopt de grafiek die de evolutie van het gemiddelde der stadsparochies beschrijft, niet zo gelijkmatig als die der landelijke parochies afzonderlijk. Dit ligt aan twee oorzaken. De meeste verzuimers zijn te vinden in de steden. Ontbreken de gegevens van één of meer stadsparochies met een groot aantal verzuimers dan wordt het gemiddelde hierdoor kunstmatig beïnvloed. Een andere oorzaak is dat de pastoors der grote stadsparochies zich dikwijls moeten vergenoegen met een schatting. Indien de schatting gevoelig verschilt van de vorige jaren wordt de kans op onregelmatigheid groter.

Om het eerste euvel te verhelpen werd een „gecorrigeerde” grafiek opgesteld, die een regelmatiger verloop kent. Zo is het lage cijfer van 1854 op de niet-gecorrigeerde grafiek te wijten aan het ontbreken van gegevens uit de stadsparochies van Brugge, Kortrijk en Menen. Het lage gemiddelde van 1862 daarentegen is te wijten aan de opgave

van een geringer aantal verzuimers in de Sint-Pieter en Paulusparochie te Oostende. De piek van 1869, die ook nog op de gecorrigeerde grafiek merkbaar is, komt voort uit de plotse verhoging van het cijfer der O.-L.-Vrouwparochie te Oostende en de St.-Annaparochie te Brugge.

Volgens de gecorrigeerde grafiek bedraagt het gemiddelde in 1848 : 3,63 %, in 1854 : 3,64 % in 1862 : 3,33 %, in 1869 : 4,13 % in 1871 : 3,51 % en in 1878 : 4,68 % (1). Tussen 1848 en 1878 doen er zich blijkbaar geen spectaculaire veranderingen voor. Men kan veronderstellen dat in de steden reeds van \pm 1870 een toename van het aantal verzuimers is waar te nemen. Rond 1878 is deze stijging in een meerderheid van stadsparochies merkbaar.

Het overwicht van de steden op de rurale parochies is duidelijk. Het gemiddelde procent van alle parochies van het bisdom (rurale en stadsparochies samen) bedraagt in 1848 : 1,06 %. Tegenover 0,29 % voor de rurale parochies afzonderlijk. In 1869 : 1,42 % tegenover : 0,14 % en in 1878 : 1,07 % tegenover 0,16 % (2). Kaart nr. 17 geeft een goed beeld van dit stedelijke overwicht.

Onder de steden zijn vooral van belang Brugge, Ieper, Kortrijk, Menen, Moeskroen, Nieuwpoort en Oostende. Te Brugge bijvoorbeeld liggen de cijfers der verschillende parochies voor de periode 1848-1878 als volgt (2). Deze van de St.-Annaparochie schommelen tussen 10 en 20 %. De zes overige parochies hebben cijfers die

(1) Vijftien jaar en ouder : 1848 : 5,28 %, 1854 : 5,16 %, 1862 : 4,76 %, 1869 : 5,91 %, 1871 : 5,02 % en 1878 : 6,99 %.

In de gecorrigeerde grafiek bezit men voor 1848 gegevens voor alle stadsparochies. Ontleningen werden gedaan voor Brugge St.-Salvator aan 1840, Brugge St.-Anna : 1862. Ieper St.-Martinus : 1845, St.-Pieter : 1842, St.-Niklaas : 1854. Waasten : 1854. Menen, St.-Vedastus : 1840. Nieuwpoort : 1854.

Voor 1854 gegevens uit alle stadsparochies. Ontleningen : Brugge St.-Salv. : 1840, O.-L.-V. : 1848, St.-Anna : 1862. Ieper, St.-Pieter : 1862. Kortrijk, St.-Martinus : 1848. Menen, St.-Ved. : 1862.

Voor 1862 gegevens voor alle stadsparochies. Ontleningen : Brugge, St.-Salv. : 1840, O.-L.-V. : 1848, Maria-Magdalena : 1869. Ieper, St.-Martinus : 1855. Kortrijk, St.-Mart. : 1869. Nieuwpoort : 1854.

Voor 1869 gegevens voor alle stadsparochies. Ontleningen : Brugge, St.-Salv. : 1871, O.-L.-V. : 1871, St.-Walb. : 1871. Torhout : 1871. Ieper, St.-Mart. : 1871. Wervik, 1862. Kortrijk, O.-L.-V. : 1871. Veurne, St.-Walb. : 1871. Nieuwpoort : 1871.

Voor 1871 gegevens voor alle stadsparochies. Ontleningen : Brugge St.-Jacob : 1869. Wervik : 1862. Menen St.-Ved. : 1869. Moeskroen : 1869. Tielt : 1869.

Voor 1878 gegevens uit alle stadsparochies, behalve : Wervik en Kortrijk St.-Elooi. Ontleningen : Brugge St.-Anna : 1874. Kortrijk St.-Mart. : 1871., O.-L.-V. : 1871.

(2) Bevolking 15 jaar en ouder : 1848 : 1,55 %, 1869 : 2,01 % en 1878 : 1,60 %.

(3) Met de Begijnhofparochie (90 zielen) der stad Brugge, waarvan men maar twee rapporten heeft teruggevonden, beide met „*omnes paschaverunt*”, werd in de bespreking geen rekening gehouden.

variëren tussen 1 en 8 %. Te Ieper hebben drie van de vier parochies een cijfer dat schommelt tussen 1 en 7 %. De St.-Jakobsparochie vormt een uitzondering, daar zij van 1848 tot 1871 minder dan 1 % telt. De parochies St.-Martinus en O.-L.-Vrouw te Kortrijk tellen van 2 tot 9 % verzuimers. De St.-Rochusparochie die vanaf 1862 mee op de kaart verschijnt telt rond 1 % *non paschantes*. Te Oostende schommelen de cijfers der parochies tussen 4 en 13 %. De parochie van O.-L.-Vrouw vertoont in 1869 een uitzonderlijk hoog procent : 32 %. Mariakerke eveneens in 1878 : 24 %. Te Menen ligt het procent tussen 4 en 8. In Moeskroen tussen 1 en 3. Nieuwpoort varieert tussen 1 en 6 %, met een uitzonderlijk laag cijfer in 1878 : 0,16 %.

In de andere steden is het aantal verzuimers minder groot. Nochtans liggen de procenten in sommige gevallen hoger dan die der omringende rurale parochies. Diksmuide is hiervan een goed voorbeeld. Het procent schommelt voor de periode 1848-1878 tussen 0,80 en 1,7 %. De stad steekt echter duidelijk af tegenover de omringende parochies die geen of zeer weinig verzuimers tellen. Hetzelfde geldt in mindere mate voor Veurne. Waasten onderscheidt zich eveneens van de omliggende parochies. Voor Wervik beschikt men over minder gegevens. Deze wijzen echter in dezelfde richting. Poperinge en Roeselare onderscheiden zich vanaf 1878 eveneens van de omliggende parochies. Torhout en Tielt sporadisch. Avelgem, Gistel en Izegem daarentegen verschillen niet noemenswaardig.

2^e Periode 1881-1887

In deze periode geven de gemiddelden van 1881, 1883 en 1887 vrij goed de werkelijkheid weer. Men merkt dit aan het geringe verschil tussen de niet-gecorrigeerde en de gecorrigeerde grafiek. Het cijfer van 1885 op de niet gecorrigeerde grafiek is enigszins overdreven, omdat de gegevens van 15 der 40 stadsparochies ontbreken. Vult men de ontbrekende gegevens aan met inlichtingen uit 1883 dan bekomt men in plaats van 9,05 % 8,05 %. Vult men ze aan met cijfers uit 1887 dan bekomt men 8,24 %. Men mag aannemen dat deze gecorrigeerde cijfers een beter beeld geven van de toestand. Voor 1893 was het niet mogelijk een verbeterd cijfer te berekenen wegens het weinige materiaal uit deze periode.

Tussen 1881 en 1887 is er in de stadsparochies eveneens een duidelijke toename van het aantal verzuimers te noteren. De gecorrigeerde gemiddelden zijn voor 1871 : 3,51 %, 1878 : 4,68 %.

1881 : 5,31 %, 1883 : 6,84 %, 1885 : 8,24 % en 1887 : 7,75 % (1). In vergelijking met de evolutie der rurale parochies kan men voorstellen dat de toename voor de periode 1881-7 reeds iets vroeger begint maar geleidelijker aangroeit en langer aanhoudt.

In 1869 bedraagt het gemiddelde procent voor het bisdom (rurale en stadsparochies samen) 1,42 %, in 1878 : 1,07 %. In 1881 is het daarentegen gestegen tot 2,30 % en in 1883 tot 2,79 % (2). Ook in deze periode behouden de steden hun overwicht op de landelijke parochies. Dit illustreert kaart nr. 18, die een overzicht geeft van de hoogste cijfers bereikt in de periode 1881-1887. Toch moet men in 1881 en 1883 een vermindering bespeuren van het verschil tussen de gemiddelden van het ganse bisdom en die der landelijke parochies afzonderlijk. In 1869 maakt het gemiddelde der rurale parochies slechts 1/10 uit van het gemiddelde van het hele bisdom, en in 1878 slechts 1/7. Het aandeel der landelijke parochies neemt in 1881 en 1883 toe tot $\pm 1/3$. Dat wil zeggen dat de relatieve toename van het aantal verzuimers in de rurale parochies groter is dan in de stadsparochies in de jaren 1881 en 1883.

Men kan zeggen dat de toename in de steden, die in de vorige periode opvielen door hun relatief groot aantal verzuimers, niet zo spectaculair is. De meeste parochies van Brugge, Kortrijk, Menen, Ieper en Moeskroen, vertonen in 1881 en 1883 cijfers, die wanneer men ze globaal vergelijkt met die uit de voorgaande periode, niet zo erg de hoogte ingaan. De parochie van St.-Franciscus te Menen misschien uitgezonderd. In 1878 telt deze 4,72 %. In 1881 : 5,93 en in 1883 : 13,55 %.

De stad Oostende vormt eveneens een uitzondering op deze regel. Alle parochies vertonen hier, zij het in 1881 of in 1883, een gevoelige

(1) Bevolking 15 jaar en ouder : 1871 : 5,02 %, 1878 : 6,99 %, 1881 : 7,94 %, 1883 : 10,23 %, 1885 : 12,04 of 12,33 %, (1893 : 12,75 %).

Bij de gecorrigeerde gemiddelden beschikt men in 1881 over gegevens voor alle stadsparochies behalve voor Kortrijk O.-L.-V. Ontleningen : Moeskroen Risquons-Tout : 1883. Voor 1883 gegevens voor alle stadsparochies behalve Kortrijk O.-L.-V. Ontleningen : Wervik : 1881.

Voor 1885. Aangevuld met de cijfers van 1883. Gegevens voor alle stadsparochies behalve voor Wervik en Kortrijk O.-L.-V. Aangevuld met de cijfers van 1887. Gegevens voor alle stadsparochies behalve voor Torhout, Ieper St.-Martinus, St.-Niklaas, Menen St.-Franc. en Moeskroen Risquons-Tout. Voor Kortrijk St.-Martinus werd het cijfer van 1890 genomen. Voor 1887. Gegevens voor alle parochies behalve voor Torhout, Ieper St.-Mart., St.-Nikl., Menen St.-Franc. Moeskroen Risq.-Tout. Ontleningen : Kortrijk St.-Mart. : 1890. Moeskroen Montaleux : 1885. Gistel : 1885.

(2) Bevolking 15 jaar en ouder : gemiddelden : 1881 : 3,43 %, 1883 : 4,17 %, 1885 : 4,82 %, 1887 : 3,83 % en 1893 : 4,21 %.

toename van het percentage. Zo bijvoorbeeld St.-Petrus en Paulus telt in 1883 : 22,55 % tegenover 9,12 % in 1878 en 8,24 % in 1881. De parochie van O.-L.-Vrouw bereikt in 1881 : 45,10 % en Mariakerke in 1883 : 40,83 %.

Een aantal kleinere steden kennen een gevoelige vermeerdering van het aantal verzuimers. Deze steden zijn gelegen in gebieden waar het verzuim ook in de rurale parochies toeneemt. Bijvoorbeeld : Diksmuide, Gistel, Veurne, Avelgem en Waasten. Diksmuide telt in 1878 : 0,93 % en in 1881 : 3,88 %. Gistel : 1878 : 0,22 %, in 1881 : 2,25 %. Veurne, St.-Walburga : 1878 : 0,34 % en in 1881 : 1,24 %. Veurne, St.-Niklaas loopt van 1,15 % in 1871 op tot 8,15 % in 1878 en 16,28 % in 1881. Avelgem : 1878 : 0,64 en 1881 : 5,25 %. En Waasten, 0,85 % in 1878 en 2,83 % in 1881.

In Roeselare, Izegem, Tielt en Torhout is daarentegen geen aanzienlijke vermeerdering te bespeuren. Uitzondering dient gemaakt voor de St.-Amandsparochie te Roeselare. Waar zij in 1878 nog 0,57 % aangeeft, loopt dit cijfer in 1881 op tot 1,23 %.

In tegenstelling tot het gemiddelde der rurale parochies dat van 0,82 % in 1883 daalt tot 0,41 % in 1887 en tot 0,35 % in 1893, blijft het gemiddelde der stadsparochies in 1887 hoger dan in 1881 en 1883. Het ongecorrigeerde cijfer van 1893 ligt zelfs nog hoger, 8,52 %. Het algemeen gemiddelde van het ganse bisdom blijft dan ook in 1887 en 1893 ongeveer hetzelfde peil behouden als in 1881 en 1883. In 1881 bedraagt het 2,30 %, in 1883 : 2,79 % in 1887 : 2,56 % en in 1893 : 2,82 %. Het aandeel der rurale parochies in het algemeen gemiddelde loopt terug van $\pm 1/3$ in 1881 en 1883 tot $1/6$ in 1887 en $1/8$ in 1893. Het aantal verzuimers in de steden is dus in 1887 en 1893 minstens hetzelfde gebleven en zelfs hier en daar toegenomen.

3^e Periode 1893-1910

Zoals hoger reeds is vermeld, werd voor 1893 ook geput uit de gegevens van 1890. Niettegenstaande deze aanvullingen blijft men toch in het duister tasten omtrent 14 der 41 stadsparochies. Een verdere correctie van het gemiddelde was niet mogelijk wegens het karige materiaal in de periode 1890-9. Het cijfer — 8,52 % — is slechts bij benadering juist. De cijfers van 1907 : 6,03 % ; en 1910 : 7,73 % ; zelfs het gecorrigeerde cijfer van 1907 : 7,36 ; en van 1910 : 7,53 % ; zijn beslist te laag. Immers in 1907 en 1910 beschikt men over te weinig gegevens der Oostendse stadsparochies, wat het gemiddelde gevoelig vermindert. Daarom werd de volgende verbetering door-

gevoerd. Berekent men het gemiddelde van 1907 met de cijfers die in 1893 in Oostende worden verstrekt over het aantal verzuimers, dan bekomt men een gemiddelde van 9,72 %. Men kan vermoeden dat dit cijfer de werkelijkheid dichter benadert. Voor 1910 wordt het gemiddelde dan 8,95 %.

Met deze gecorrigeerde gemiddelden ziet de evolutie er dan uit als volgt 1883 : 6,84 %, 1885 : 8,24 %, 1887 : 7,75 % en 1907 : 7,36 % en 1910 : 7,53 %. Met Oostende inbegrepen 1907 : 9,72 % en 1910 : 8,95 % (1). Sinds de schoolstrijd is het aantal verzuimers in de stadsparochies niet meer verminderd. Er is integendeel een toename waar te nemen in de periode 1887-1910.

Voor het ganse bisdom blijft het gemiddelde ongeveer constant, 1893 : 2,82 %, 1907 : 2,45 % en 1910 : 2,77 %. De cijfers van 1907 en 1910 zijn echter te laag. Betreft men de gegevens van Oostende voor 1893 in de berekening van het gemiddelde van 1907 en 1910 dan bekomt men de volgende cijfers : 1907 : 3,37 %, 1910 : 3,47 % (2) (3). Kaart nr. 19 (1893-1910) toont het duidelijk het blijvend overwicht der steden in deze periode aan.

Te Brugge tonen 6 van de 7 parochies een vermeerdering van het cijfer tussen 1887-1910. Voor de zevende parochie is in 1907 en 1910 geen cijfer beschikbaar. Twee parochies vallen op door een aanzienlijke toename. St.-Gillis : 1887 : 1,11 % en 7,39 in 1907. En de parochie St.-Maria-Magdalena : 1893 : 1,96 % en 8,57 % in 1910.

Te Kortrijk vertonen verscheidene parochies eveneens een status-quo of een toename. Vooral dient te worden opgemerkt het cijfer van de parochie St.-Elooi en dit reeds vanaf 1887. Aldus : 1885 : 3,24 %, 1887 : 9,34 % en 1907 : 15,11 %. Het begincijfer van de parochie St.-Jan-Baptist, die voor het eerst in 1907 op de kaart verschijnt is eveneens hoog : 7,25 %.

Te Menen blijven de St.-Vedastus- en St.-Franciscus-parochie

(1) Bevolking 15 jaar en ouder : 1883 : 10,23 %, 1885 : 12,33 %, 1887 : 11,60 %, 1907 : 11,11 en 1910 : 11,48. Met Oostende : 1907 : 14,82 % en 1910 : 13,63 %. In de gecorrigeerde grafiek van 1907 beschikt men over een cijfer voor alle stadsparochies behalve voor : Waasten en Oostende St.-Piet. en Paul., Mariakerke ; O.-L.-V. en St.-Jozef. Ontleningen : Brugge St.-Walb. : 1893. Kortr. St.-Mart. : 1910. Menen St.-Jozef : 1910. Ontleent men voor Oostende de cijfers van 1893, dan beschikt men voor alle stadsparochies van Oostende over een cijfer.

(2) In het *Rapport présenté par M. le Chanoine STROOM : Le culte eucharistique au diocèse de Bruges* op het XIe Congrès eucharistique international, Bruxelles, 13-17 juillet 1898, Brussel, 1899, p. 131, worden voor 1898 opgegeven 22.000 *non paschantes* op een christelijke bevolking van 750.000, d.w.z. : 2,93 %. Dit procent bevestigt de hierboven geschetste ontwikkeling (zie fig. nr. 4).

(3) Bevolking 15 jaar en ouder : gemiddelden : 1893 : 4,21 %, 1907 : 3,74 % en 1910 : 4,22 %. Met Oostende : 1907 : 5,13 %, 1910 : 5,29 %.

eveneens hun peil uit de jaren 1881-1887 bewaren. Hier ook moet het hoge cijfer van de St.-Jozefsparochie opgemerkt worden. Deze parochie telt vanaf 1907 mee op de kaart. Men beschikt voor dat jaar echter over geen gegevens. In 1910 bedraagt het procent van deze parochie : 33,82 %.

Oostende is een enigszins speciaal geval. Voor 1893 beschikt men slechts over een schatting gemaakt door de deken van Oostende. Deze schatting, omgerekend over de verschillende parochies, benadert tamelijk goed de gegevens van 1887 en zelfs 1885. In 1907 kent men slechts het cijfer van één parochie, namelijk deze van St.-Antonius van Padua. Deze parochie verschijnt voor de eerste maal in 1907 en toont zowel in 1907 (3,18 %) als in 1910 (3,12 %) een laag cijfer dat afsteekt tegen de procenten die men in Oostende gewoon is.

In 1910 beschikt men slechts over inlichtingen betreffende twee parochies. Het cijfer van die van St.-Antonius van Padua, zoals reeds werd gezegd, en het procent van de St.-Jozefsparochie. Dit bedraagt 33,10 % en toont dus grote overeenkomst met het procent van 1893 en met dit van de overige parochies van Oostende.

In Ieper vermeederen sommige parochies in 1907 en 1910 tegenover 1881-1887 terwijl andere verminderen. Diksmuide en Nieuwpoort kennen cijfers in 1907 en 1910 die hoger liggen dan in de periode 1881-1887. Poperinge en Roeselare behouden ongeveer het status-quo. Terwijl in Veurne het procent der St.-Niklaas-parochie, dat het uitzonderlijke cijfer van 16,28 % bereikte in 1883, geleidelijk daalt tot 5,05 in 1887 en 3,04 % in 1910. In de St.-Walburgaparochie kan men een omgekeerde beweging waarnemen. 1881 : 1,24 % en 1907 : 4,03 %.

Te Tielt worden in 1907 en 1910 procenten gehaald die weerom het peil van 1883 overtreffen. En in 1907 en 1910 heeft Izegem zich eveneens een plaats onder de steden verworven door van 0,47 % in 1893 over te stappen naar 2,62 % en 1,24 % in de twee parochies in 1907. Wervik vertoont eveneens tussen 1887 en 1910 een flinke stijging : 1887 : 1,70 % en 1910 : 5,01 %.

Opmerkelijk is echter wel de aanzienlijke toename van alle parochies van Moeskroen tussen 1885 en 1910. De parochie van Moeskroen zelf (St.-Bartholomeus) telt in 1885 : 2,93 % en in 1910 : 11,71 %. Deze van Risquons-Tout : 1,23 % in 1878 en 6,64 % in 1910. Deze van Montaleux telde in 1885 reeds 18,84 % en blijft op 18,18 % staan in 1910. De nieuwe parochie van Le Tuquet verschijnt in 1907 met 17,49 % op de kaart en in 1910 : 17,75 %.

De aangroei van het aantal verzuimers in Moeskroen en het hoge cijfer dat de nieuwe parochies van Menen en Kortrijk, die opgericht zijn tussen 1893 en 1910, voorleggen, mag dus wel het meest treffende verschijnsel van deze laatste periode worden genoemd. Zoals hierboven reeds werd aangetoond, is deze toename van het aantal verzuimers in Moeskroen en Menen een beweging die tezamen verloopt met de aangroei van het verzuim in de belendende parochies langsheen de Franse grens.

III. GESLACHT, LEEFTIJD, SOCIALE KLASSEN EN BEROEPEN

A. GESLACHT EN LEEFTIJD

1. *Geslacht*

Om een overzicht te kunnen geven van de manier waarop het paasverzuim is verdeeld over de mannelijke en vrouwelijke bevolking moet men beschikken over twee basisgegevens. Vooreerst het juist aantal mannen en vrouwen in het bisdom. Vervolgens het juist aantal mannen en vrouwen dat de paasplichten niet onderhield.

De volkstellingen verschaffen inlichtingen over het aantal mannen en vrouwen in de provincie West-Vlaanderen (1). Het is echter niet nodig gedetailleerde cijfers mee te delen. Het is voldoende te weten dat de totale bevolking praktisch in twee gelijke delen wordt verdeeld door het onderscheid in geslacht. Weliswaar is er een licht overwicht van de vrouwelijke bevolking in West-Vlaanderen. Dit overwicht is echter zeer gering en mag verwaarloosd worden (2).

Het juiste aantal mannen en vrouwen dat de paasplicht verzuimde, is echter niet gekend. Men mag niet vergeten dat de pastoors door geen enkel voorschrift der statuten verplicht werden om het geslacht der verzuimers mee te delen. De gegevens omtrent het

(1) De verdeling van mannen en vrouwen over de totale bevolking in West-Vlaanderen is als volgt :

	Mannen	Vrouwen
1846 :	315.695	327.309
1866 :	319.188	323.029
1890 :	367.093	371.349
1910 :	432.462	441.673

B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, dl II, p. 8, 68, 122 en 182.

(2) In 1846, wanneer het overwicht van het aantal vrouwen het grootst is, bedraagt het aantal vrouwen in het totaal niet meer dan 50,9 %.

geslacht der verzuimers werden verzameld langs indirecte aanduidingen als namen, beroepen en dergelijke.

Het bleek alras dat men in de tabellen alleen de landelijke parochies kon opnemen, omdat de meeste rapporten uit de steden opgemaakt zijn volgens het schema der sociale klassen en dus geen aanduidingen omtrent het geslacht der verzuimers bevatten. Toch heeft men in de rapporten der stadsparochies, vanaf \pm 1880, een aantal gegevens gevonden betreffende het geslacht der verzuimers. Het gaat hier echter meestal om schattingen of opinies der pastoors en niet om exacte cijfergegevens.

De tabel der landelijke parochies, waarin de verdeling van het verzuim over de beide geslachten wordt voorgesteld, werd opgemaakt als volgt (zie tabel nr. 10). Alle gegevens omtrent het geslacht der verzuimers werden gegroepeerd in periodes van tien jaar (1). Dit werd gedaan om twee redenen. Vooreerst, omdat men door het groeperen van de spaarzame gegevens over bredere periodes, een betere benadering van de verhouding meende te kunnen bekomen. De fouten die in een bepaalde periode inslopen, zouden dan ook gecompenseerd worden door de fouten in de overige periodes. Vervolgens, omdat een tabel die loopt over een periode van tweeenzeventig jaar weinig overzichtelijk is.

Wegens het karige materiaal is het echter goed de aandacht te trekken op de volgende punten. Zij beperken de draagwijdte van de conclusies die men uit deze tabel kan trekken. Deze beperking vloeit voort zoals reeds is gezegd, uit het ontbreken, of liever het gedeeltelijk ontbreken van één der twee basisgegevens.

De tabel bevat dus alleen inlichtingen over de landelijke parochies. De tabel geeft geen overzicht van het juist aantal mannen en vrouwen dat de paasplicht verzuimde. Er waren er zeker meer. De tabel geeft echter wel een algemene idee van de verhouding tussen mannen en vrouwen. Wegens het karige materiaal zal men echter slechts een tamelijk vaag omschreven besluit kunnen trekken en men zal zich niet mogen blindstaren op kleine cijfersverschillen. De mogelijkheid om de evolutie van de verhouding mannen-vrouwen te bestuderen wordt hiermee ook zo goed als uitgesloten.

Men beschikt wel over een controlemiddel. Verscheidene rapporten bestaan uit naamlijsten der verzuimers. De pastoors die deze rapporten instuurden hielden zich dus aan de letterlijke be-

(1) Behalve de periode 1900-1911 die twaalf jaren telt.

bepalingen van de statuten. Deze naamlijsten doen een middel aan de hand om in bepaalde parochies de juiste verhouding tussen mannen en vrouwen te kennen. Om de zuiverheid van het controlemiddel te vergroten werden enkel deze rapporten gebruikt die volledig uit naamlijsten bestonden. Er komen immers rapporten voor waarin enkel de namen van de rijken of van personen uit de middenklasse worden opgenomen, terwijl voor de armen een getal of een schatting blijkt te volstaan. (Zie tabel nr. 11).

Beschouwt men nu de tabel met de gegevens per tienjaarlijkse periode, dan komt één feit tamelijk overtuigend naar voor. Het aantal mannen dat de paasplichten verzuimt is groter dan het aantal vrouwen. Gedurende alle periodes schommelt de verhouding tussen het aantal vrouwen en mannen ongeveer tussen $\pm 1/7$ en $1/3$, behalve dan voor de periode 1880-9, waar de verhouding ongeveer $1/2$ is. Dit laatste is verklaarbaar, omdat gedurende deze periode een aanzienlijk aantal onderwijzeressen het vrouwenaantal verhoogt en ook het aantal ouders (*patres et matres*) wier kinderen de officiële scholen bezoeken, het getal mannen-vrouwen meer evenwichtig verdeelt. Vermits men weet dat in de totale bevolking het aantal mannen en vrouwen praktisch even groot is, zelfs met een licht overwicht voor de vrouwen, krijgt dit overwicht van de mannelijke verzuimers op de vrouwelijke zijn volle reliëf.

De tabel die de verhouding tussen de mannelijke en de vrouwelijke verzuimers geeft op basis van de naamlijsten, vertoont hetzelfde beeld. De mannen zijn, op enkele uitzonderingen na, steeds in de meerderheid. Wat ook opvallend is, naarmate het totaal aantal verzuimers groter is, wordt het aandeel van de vrouwen in het totaal kleiner. Voor de periode 1880-9 neemt het aantal vrouwen eveneens toe. Na 1900 beschikt men jammer genoeg praktisch over geen naamlijsten meer.

Wat de steden betreft beschikt men over gegevens vooral uit Oostende voor de periode 1881 tot 1893. Verder over gegevens uit Ieper voor het jaar 1907. Daarbij komen nog enkele meer disparate inlichtingen voor Brugge over 1840 en 1911, en Poperinge voor 1907-10.

Vooreerst de meer losse gegevens. De pastoor van St.-Salvator te Brugge maakt in 1840 de volgende schatting : tussen de verzuimers van de *media classis* zijn er 500 mannen en 150 vrouwen (1). De pastoor

(1) ABB., B 306.

van St.-Jan te Poperinge noteert in 1907, 1908 en 1910, dat de verzuimers *praesertim viri* of *fere omnes viri* zijn (1). De pastoor van O.-L.-Vrouw te Brugge schat dat er in zijn parochie in 1911 390 mannen en 160 vrouwen hun paasplicht niet hebben vervuld (2).

De inlichtingen over Oostende vertonen meer continuïteit. De pastoor van de O.-L.-Vrouwparochie schat dat er in 1881, 1883 en 1885, van alle parochianen boven de 16 jaar slechts 1/10 van de mannen en 1/2 van de vrouwen de paasplicht vervullen (3). De verhouding vrouwen-mannen zou hier dus 1/5 bedragen. De pastoor van St.-Petrus en Paulus noteert in 1885 en 1887 dat de verhouding tussen de vrouwen en de mannen 1/2 is, zodat de mannelijke verzuimers 2/3 van het totaal uitmaken, de vreemdelingen niet meegeteld (4).

Voor Oostende beschikt men ook nog over ander materiaal. In 1887, 1888 en 1893 werden in de rapporten het aantal biechten meegegeeld. Bij de opgave maakten de pastoors een onderscheid tussen de biechten van mannen en vrouwen. Voor 1887 en 1888 betreft het alleen de parochie van St.-Petrus en Paulus, voor 1893 alle parochies van Oostende, de kerken van de religieuzen inbegrepen. Als volgt :

Biechten van :	mannen	vrouwen.
1887	: 2871	5442.
1888	: 3194	5415.
1893	: 3603	6478. (5).

In 1907 werd in alle parochies van Ieper een poging gedaan om nauwkeurig de mannen te tellen die hun paasplicht niet vervulden. Daartoe werden in elke parochie de mannen geteld die de communie ontvingen. De deken van Ieper schrijft in zijn rapport dat de mannen die meer dan één keer te communie gingen gedurende de paastijd, alle aan de clerus bekend waren, zodat vergissingen voortkomend uit dubbeltellingen, onmogelijk werden. Elke pastoor rekende het aantal communies uitgedeeld aan mannen gedurende de paastijd om over het aantal mannen dat verplicht was te communiceren. Aldus kon men voor de ganse stad het aantal mannelijke verzuimers goed benaderen. De pastoors hebben er dan een schatting bijgevoegd van het aantal vrouwelijke verzuimers (6).

(1) ABB., B 327.
 (2) ABB., B 327.
 (3) ABB., B 326.
 (4) ABB., B 326.
 (5) ABB., B 326.
 (6) ABB., B 327.

Dit geeft het volgende beeld :

Ieper 1907	: mannen	vrouwen
St.-Martinus	: 193	90-100
St.-Pieter	: 400	175
St.-Niklaas	: 130	30 (1).

Het rapport van de St.-Jakobsparochie is verloren gegaan.

Men zal wel hebben gemerkt dat deze gegevens uit de stadsparochies slechts schattingen zijn. De biechten die te Oostende in 1887, 1888 en 1893 geteld werden en het aantal mannen dat in 1907 te Ieper gedurende de paastijd niet heeft gecommuniceerd (misschien) uitgezonderd. Toch treedt in deze tellingen en schattingen dezelfde gedachte naar voor : het aantal mannelijke verzuimers is aanzienlijk groter dan het aantal vrouwelijke. Alles wijst erop dat in de opinie van de pastoors de mannen minder getrouw hun plichten vervulden dan de vrouwen. Welke nu de juiste grootte van dit verschil is geweest kan men moeilijk uitmaken.

2. Leeftijd

Omtrent de leeftijd van de verzuimers zijn de bronnen nog minder mededeelzaam. Ook dit waren de pastoors niet verplicht mee te delen.

In de rapporten der landelijke parochies wordt praktisch nooit iets gezegd over de leeftijd der verzuimers. Soms vindt men wel naast een naam de aanduiding *iuvenis*. Bij nadere beschouwing lijkt deze term echter meer aan te geven dat de persoon in kwestie ongehuwd is. Het is dus geen inlichting omtrent de leeftijd maar wel omtrent de burgerlijke stand. Soms verneemt men wel iets over de leeftijd wanneer de pastoors de hoge ouderdom van bepaalde personen inroepen als verzachtende omstandigheid. Dit alles gebeurt echter zeer uitzonderlijk, te uitzonderlijk om een algemeen besluit te kunnen trekken.

Enkele pastoors uit de steden hebben een poging gedaan om iets mee te delen over de leeftijd. Het blijkt echter wel duidelijk dat het hier om schattingen gaat. De inlichtingen die de pastoor van O.-L.-Vrouwparochie van Oostende verstrekt werden reeds aangehaald. Hij schrijft in 1881, 1883 en 1885, dat tot 16 jaar de parochianen regelmatig hun Pasen houden. Eenmaal 16 jaar geworden is er nog slechts

(1) ABB., B 327.

1/10 van de mannen en 1/2 van de vrouwen die deze plichten nakomen (1). De pastoor van St.-Jozef te Menen spreekt in dezelfde zin. Volgens hem, zo noteert hij in 1911, moeten de verzuimers gezocht worden *maxime inter iuniores*, en dat zijn dan de lieden tussen 18 en 35 jaar (2). De pastoor van Tielt preciseert nog meer. In 1907, 1908, 1910 en 1911 schrijft hij dat de verzuimers komen *ex omni statu et aetate sed praesertim ex iuuenibus ab aetate 16 annorum ad 24* (3).

Jammer genoeg beperkt hetgeen we over de leeftijd van de verzuimers konden te weten komen zich tot deze enkele punten.

B. SOCIALE KLASSEN

Wil men een verantwoord overzicht geven betreffende de manier waarop de verzuimers verdeeld zijn over de verschillende sociale klassen dan zal men moeten beschikken over de volgende gegevens. Vooreerst zal men de getalsterkte van elke klasse in het bisdom moeten kennen voor elk jaar van het overzicht. Vervolgens zal men de juiste getallen der verzuimers van elke klasse moeten kennen, eveneens voor elk jaar waarvoor men een overzicht wil geven. Beschikt men over deze twee basisgegevens dan kan men onderzoeken in welke klasse het aantal verzuimers, in verhouding tot de getalsterkte van deze klasse, het grootst is. Heeft men eenmaal de situatie en evolutie zo nauwkeurig mogelijk beschreven dan zal men de volgende stap kunnen zetten, de interpretatie, het zoeken naar de oorzaken van het gebeuren.

Welnu, men beschikt niet over deze beide basisgegevens. De getalsterkte van elke klasse gedurende de bestudeerde periode kent men niet, omdat het onderzoek op dit punt nog niet ver genoeg gevorderd is. Het juiste aantal verzuimers per klasse kent men ook niet, omdat de voorschriften der statuten de nadruk leggen op het geven van de namen, omdat sommige pastoors zich tevreden stellen met het meedelen van een getal zonder meer en omdat van sommige parochies de gegevens ontbreken.

Daar komt nog bij dat men er in de interpretatiekritiek niet in geslaagd is het begrip *klasse* op scherpe wijze te definiëren. Er moet nochtans worden aangestipt dat gedurende de laatste jaren der bestudeerde periode er geleidelijk meer eenstemmigheid schijnt te

(1) ABB., B 326.

(2) ABB., B 327.

(3) ABB., B 327.

groeien, vooral in de stadsparochies, omtrent de *operaria classis* die meer en meer de *pauperes* begint te vervangen (1).

Is het dan totaal onmogelijk iets te zeggen omtrent de verhouding der verschillende klassen in het geheel aantal der verzuimers? Men heeft toch een poging gedaan om met het beschikbare bronnenmateriaal enkele besluiten te trekken. Men heeft besloten het vage klassebegrip te hanteren. Niettegenstaande het ontbreken van een aantal basisgegevens heeft men toch een tabel opgesteld. Gezien het gebrekkig materiaal moet men de nodige beperkingen aanduiden, om de juiste interpretatie van deze tabel te laten blijken. (Zie tabel nr. 12) (Zie fig. nr. 5 en 6).

Alle beschikbare gegevens over de klasse waartoe de verzuimers behoorden werden samengevoegd in periodes van tien jaar (2). Men ging hierbij uit van de veronderstelling dat de fouten gemaakt in de ene periode werden gecompenseerd door de fouten gemaakt in de andere. Daarom is van belang de verhouding der klassen in elke periode en niet zozeer de evolutie van de cijfers doorheen de tweenzeventig jaar die werden bestudeerd.

De beperkingen die door het gebrekkige materiaal aan de interpretatie worden opgelegd, moeten nog verder worden gepreciseerd. De cijfers die men vindt in de tabellen, geven geen voorstelling van het juist aantal personen uit de arme klasse, de middenklasse en de rijke klasse die hun paasplicht verzuimden. De cijfers geven ook geen voorstelling van de juiste spreiding van het verzuim over de drie klassen. Wanneer echter in een bepaalde periode de cijfers van één der klassen op zodanige wijze zijn aangegroeid, dat in die periode de verhouding tussen de klassen totaal verschilt van deze uit andere periodes, dan kan men dit wel als zinvol beschouwen. Wordt deze aangroei van één der klassen nog bevestigd door de opmerkingen der pastoors in hun rapporten, dan verkrijgt dit feit wel een redelijke marge van zekerheid.

In de tabellen werden de landelijke parochies afzonderlijk behandeld. Daardoor kan men vaststellen dat ook hier het aandeel van de steden van doorslaggevende aard is voor het geheel van het bisdom. Dit moet toegeschreven worden aan twee oorzaken. De eerste is te vinden in het feit dat de stadsparochies doorgaans volkrijker zijn dan de rurale parochies, waaruit dan weer volgt dat de pastoors in de steden vlugger het antwoordschema met de klassen hanteerden dan de

(1) Zie pagina 183 en 189.

(2) Behalve de periode 1900-11, die 12 jaren telt.

pastoors op het land. Nochtans moet erop worden gewezen dat in de periode 1900-1911, 70 % der rapporten — de rapporten die *omnes* opgeven niet meegerekend — opgemaakt zijn volgens het schema der klassen, zodat men voor deze periode over tamelijk veel materiaal beschikt, ook wat het rurale gedeelte van het bisdom betreft (1). De tweede oorzaak is het feit dat de verzuimers in de steden talrijker zijn dan op het platteland, zoals reeds werd aangetoond (2).

Verder moet nog worden aangestipt dat men voor de periode 1890-1899 over zeer weinig materiaal beschikt, zodat de cijfers voor deze periode, in vergelijking met de andere periodes, minder betrouwbaar zijn (3).

De tabellen met de cijfers der landelijke parochies laten toe vast te stellen dat voor de periode 1840-1859 het aantal der *pauperes* groter is dan voor de periode 1860-1879. De periode 1880-1889 toont aan dat de middenklasse hier een groter deel voor zich opeist. De periode 1900-1911 kent een aanzienlijke stijging van het aantal *pauperes*, of misschien beter gezegd van de *classis operaria* die stilaan in de gedachten der pastoors de plaats inneemt van de *pauperes*.

Het groot aantal *pauperes* gedurende de periode 1840-1859 is te wijten aan de hoge cijfers in alle arrondissementen. Alle arrondissementen geven voor deze periode meer *pauperes* op dan voor de periode 1860-1879. Een bijzondere oorzaak hiervoor kan niet worden gegeven (4).

De stijging van de cijfers der *media classis* gedurende de periode 1880-1889 kan men wel verklaren. Deze periode wordt immers gedomineerd door de schoolstrijd en het aantal onderwijzers, bedienden en notabelen dat zijn paasplicht niet vervult, is groter dan gedurende de andere periodes. De stijging is het grootst in het arrondissement Brugge, geringer in het arrondissement Kortrijk en Ieper en nog minder in de overige arrondissementen. De toename van de cijfers der arme klasse of beter van de *operaria classis* gedurende de periode 1900-1911 is het grootst in het arrondissement Kortrijk, in mindere mate in de arrondissementen Brugge, Ieper, Oostende en Roeselare. Deze toename kan zeker voor een deel worden toegeschreven louter aan het aangroeien van het aantal arbeiders gedurende deze periode

(1) Zie pagina 149.

(2) Zie pagina 263-271.

(3) Zie pagina 143.

(4) De pastoors spreken slechts uiterst zelden in hun rapporten over de crisis die van 1845 tot 1848 West-Vlaanderen teisterde.

maar volgens de rapporten van de pastoors zijn er toch ook andere factoren die een rol spelen, namelijk het bijeenhokken van de arbeiders in bepaalde wijken waarin de clerus moeilijk kan doordringen, de vervreemding die er ontstaat tussen de clerus en de arbeiders door de grote mobiliteit en de pendelarbeid van deze laatsten, en tenslotte het inwerken van politieke overtuigingen die de godsdienst vijandig gezind zijn. Daarover echter meer later.

Beschouwt men de landelijke en de stadsparochies tezamen dan bekomt men een enigszins ander beeld. De verhouding tussen de klassen blijft ongeveer dezelfde voor alle periodes, behalve de laatste. Dat voor de periode 1850-1859 de middenklasse minder talrijk is wordt gemakkelijk verklaard door het feit dat men voor deze periode over zeer weinig gegevens van Brugge stad beschikt, waar de middenstand altijd zeer talrijk was volgens de rapporten der pastoors (1). Er is ook reeds op gewezen dat de cijfers voor de periode 1890-1899 niet betrouwbaar zijn doordat men voor deze periode over veel minder gegevens beschikt dan voor de andere periodes. Opvallend is wel voor de periode 1900-1911 de sterke stijging van de laagste klasse, een fenomeen dat ook reeds was waargenomen voor de landelijke parochies afzonderlijk.

De toename van het aantal verzuimers uit de *classis operaria* is vooral merkwaardig in het arrondissement Kortrijk. Hier moet echter worden aan toegevoegd dat het aantal van deze klasse groter zou moeten zijn, omdat de pastoors van Oostende stad vanaf 1880 slechts een schatting geven van het aantal verzuimers en niet meer de spreiding van de verzuimers over de verschillende klassen. Hetzelfde geldt voor de pastoors van Brugge stad voor de periode 1900-1911. Deze bemerking geldt natuurlijk ook voor de andere klassen hoewel niet in dezelfde mate. Immers zowel Oostende als Brugge tellen veel verzuimers onder de *pauperes*, de middenklasse en de rijken treft men daarentegen in overwegend aantal aan in Brugge stad. Indien men dus over normale inlichtingen zou beschikken zou vermoedelijk het aantal personen uit de middenklasse en de rijke klasse groter zijn dan op de tabellen is aangeduid, maar door toevoeging van de cijfers uit Oostende zou het aantal *pauperes* nog veel meer toenemen dan de andere klassen (2).

(1) In 1866 schrijft de pastoor van de St.-Gillisparochie te Brugge het volgende over de middenklasse: *Licet ordinariae illa classis habeatur ut bona, plures tamen debito paschali non satisfaciunt, ad minus puto 200 esse.* ABB., B 318.

(2) Omwille van de eenvormigheid werden de *vissers*, die in de rapporten van de

Arrondissementen die gedurende de hele bestudeerde periode veel verzuimers tellen onder de *pauperes* zijn Brugge, Oostende en Kortrijk. Ieper in mindere mate en Roeselare vanaf 1900-1911. Wat de middenklasse en de rijke klasse betreft is het arrondissement Brugge en vooral dan Brugge stad verreweg het belangrijkste meer dan alle andere. Behalve dan voor de periode 1850-1859, waarvoor men over te weinig gegevens uit Brugge stad beschikt; voor de periode 1890-1899, waarvoor men over te weinig gegevens beschikt voor het geheel van het bisdom en voor de periode 1900-1911, omwille van de reeds hierboven aangehaalde reden.

Het belangrijkste feit schijnt ook hier de toename van het aantal verzuimers in de *operaria classis* te zijn, een toename die ook werd vastgesteld bij de landelijke parochies afzonderlijk beschouwd, een toename die vooral aanzienlijk is in het arrondissement Kortrijk.

C. BEROEPEN

Om een juist overzicht te kunnen geven van de manier waarop het paasverzuim is verdeeld over de verschillende beroepen, moet men de getalsterkte van elk beroep in het geheel kennen en tevens weten welk het juist aantal verzuimers in elke beroepsgroep is.

Hier ook beschikt men niet over deze beide basisgegevens. Weliswaar bestaan er volkstellingen waarin de gerecenseerde personen ook hun beroep hebben aangeduid, maar het zou in het kader van deze studie een onbegonnen werk zijn deze gegevens uit de volkstellingen af te zonderen en bruikbaar te maken. Men beschikt wel over de studie van B. VERHAEGEN die de beroepsstructuur van de provincies Oost- en West-Vlaanderen analyseert aan de hand van de volkstellingen van 1846, 1866, 1890 en 1910 (1). Doch de cijfers van deze studie dienen — zoals hoger reeds is gezegd — met de nodige omzichtigheid worden bejegend. Daarbij maakt het geringe aantal gegevens die men in de rapporten kan vinden over de beroepen, een vergelijking met de cijfers der beroepsgroepen van B. VERHAEGEN moeilijk. Daarbij komt nog dat de categorieën van B. VERHAEGEN niet altijd volledig overeenstemmen met de categorieën die naar voor traden uit de rapporten der

Oostendse stadsparochies meestal als een aparte klasse worden voorgesteld (*Classis piscatoria*), bij de *pauperes* geteld. De beschrijvingen van de toestand der vissers, zoals men deze in de literatuur kan vinden, laten toe te veronderstellen dat deze gelijkenschakeling gerechtvaardigd is.

(1) B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*.

pastoors. Daarom zal slechts in voetnoot en als proef een korte vergelijking worden gemaakt tussen het aantal verzuimers der beroepsgroep en de relatieve sterkte van deze groep in het geheel der productieve bevolking.

Men mag immers niet vergeten dat de pastoors niet verplicht waren het beroep der verzuimers mee te delen. Deden zij dit toch dan handelden zij uitsluitend op eigen initiatief. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat de inlichtingen schaars zijn.

Toch stelde men ook in dit geval zich de vraag of met dit materiaal, hoe gebrekkig en karig het ook was, niet enkele inlichtingen konden worden verkregen die opgenomen in het geheel der studie, toch verhelderend kunnen werken.

Om nauwkeurig te kunnen nagaan van wanneer af een beroep ofwel voor de eerste maal de aandacht van de pastoors trok of aanzienlijk in aantal toenam, werd zoveel mogelijk empirisch tewerk gegaan. Telkens als men in een rapport de vermelding van een beroep aantrof, werd het genoteerd met een verwijzing naar het jaar en de parochie waarin het werd gevonden. Men beschikte dan over cijfers van een vijftigtal beroepen gespreid over een periode van tweeëntwintig jaar.

Vermits het aantal verzuimers per beroep — op enkele uitzonderingen na — zeer gering was, leek het niet de moeite een zo gedetailleerd overzicht te geven in deze studie. Daarom werden voor eerst de totalen gemaakt van de arrondissementen. Deze bleken nog te weinig aanzienlijk. Het totaal werd opgemaakt per jaar voor het ganse bisdom, nadat was vastgesteld dat geen enkel arrondissement een groot getal van eenzelfde beroep voor zich monopoliseerde (1).

Vermits de getallen altijd nog zeer klein bleven, werden de afzonderlijke beroepen gegroepeerd in grotere groepen, waarbij er nota van werd genomen als één der beroepen in aantal talrijker was dan de andere.

Toch leek het ook dan nog niet nodig een gedetailleerde tabel, waarin de tweeëntwintig jaren afzonderlijk werden voorgesteld, weer te geven, aangezien de bekomen totalen niet aanzienlijk genoeg waren om de onoverzichtelijkheid van zulk een tabel te compenseren. Daarom werden de cijfers der beroepsgroepen nogmaals samengevoegd per tienjaarlijkse periodes, nadat werd vastgesteld dat geen enkel

(1) Een uitzondering dient gemaakt voor de *vissers* die praktisch allen in het arrondissement Oostende te vinden zijn.

beroep in een bepaalde periode een groot aantal voor zich opeiste in verhouding tot de andere jaren uit dezelfde periode. Deze onderverdeling heeft het voordeel dat zij aansluit bij de vroeger toegepaste voorstellingswijze (zie tabel nr. 13 en tabel nr. 14).

Om de beroepen samen te brengen in grotere groepen werd gebruik gemaakt van het schema uitgewerkt door B. VERHAEGEN voor de telling van 1910. Het schema werd nochtans op een paar punten aangepast, omwille van de geringe totalen die men bekam in sommige groepen door het schema strikt te volgen (1).

De volgende groepen werden opgesteld :

Groep 1: *Arbeiders (operarii).*

Groep 2: *Visserij.*

Groep 3: *Landbouw.*

Groep 4: *Personele diensten en diversen.*

Badopzichters, boswachters, jachtwachters, jockeys, kermislui, *knechten, meiden* (2), tuiniers.

Groep 5: *Vrije beroepen, eigenaars en renteniers.*

Apothekers, architecten, deurwaarders, dokters, ingenieurs, kunstschilders, *notarissen, veeartsen.*

Groep 6: *Openbare administratie.*

Doeaniers, gendarmes, onderwijzers (3), ontvangers (4),

(1) Het schema van de telling van 1910 werd verkozen, omdat deze telling volgens B. VERHAEGEN, de beste categorieën hanteert van alle volkstellingen gehouden voor Wereldoorlog I. B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 195-8.

De volgende veranderingen werden aangebracht aan het schema : Er werd een nieuwe groep ingevoerd : arbeiders. Bij B. VERHAEGEN zijn de arbeiders verdeeld over de verschillende groepen, behalve de arbeiders zonder bepaald beroep (dagloners in de tellingen van 1846, 1866, 1890). De meiden en de knechten werden geteld bij de groep : persoonlijke diensten (groep 5 bij B. VERHAEGEN), omdat het niet duidelijk was of zij al dan niet bij de groep der landbouwers moesten geteld. De eigenaars en de renteniers werden geteld bij de vrije beroepen (groep 6 bij B. VERHAEGEN). De groepen kleinhandel, handel en artisanat werden samengeteld (groep 9, 10 en 11 bij B. VERHAEGEN). De criteria die deze groepen onderscheiden variëren nogal in de verschillende tellingen (B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 47-48, 94-96, 149-152 en 205-210). Uit de rapporten der pastoors kan men ook niet altijd goed het onderscheid opmaken. Door deze groepen samen te tellen bekam men een goed compact geheel. De groepen kleine en middelgrote industrie werden samengevoegd (groep 12 en 13 bij B. VERHAEGEN).

Vergelijk B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 265-280.

(2) Wanneer een bepaald beroep aanzienlijk talrijker is dan de andere van zijn groep, is het *onderlijnd*.

(3) Omwille van de eenvormigheid zijn de onderwijzers van de vrije scholen ook in deze groep geteld.

(4) Dit beroep „ontvangers” bevat een vrij groot aantal personen waarvan het juiste beroep moeilijk is vast te stellen maar die zeker afhangen van de staats-, provincie- of gemeenteadministratie. Hun beroep heeft te maken met de fiscale administratie.

openbaar ambt (1), politie, rechters, veldwachters.

Groep 7: *Privé administratie.*

Bedienden.

Groep 8: *Kleinhandel en artisanaat.*

Ambachtlieden, bakkers, bezembinders, bloemenverkopers, *herbergiers*, houtbewerkers, ijzerbewerkers, kleermakers, metsers, molenaars, schilders, schoenmakers, strodekkers, typografen (2), wagenmakers, kooplieden.

Groep 9: *Kleine en middelgrote industrie.*

Brouwers.

Groep 10: *Grote industrie.*

Fabrikanten.

Groep 11: *Transport.*

Kanaalwachters, *matrozen*, postbedienden, schippers, sluiswachters, *spoorwegen* (bedienden en *operarii*), voerlieden.

Welke waarde moet men nu hechten aan deze verzamelde cijfers? Er is reeds op gewezen dat men niet de juiste getalsterkte van de verzuimers in elk beroep kent. Reeds is aangestipt dat de categorie der arbeiders (*operarii*) door de pastoors tamelijk vaag omschreven wordt. Er moet ook nogmaals aan herinnerd worden dat men ook hier voor de periode 1890-99 over aanzienlijk minder gegevens beschikt dan voor de overige periodes, zodat deze cijfers minder betrouwbaar zijn. Toch kan men enkele punten verduidelijken. Misschien kan na onderzoek toch iets gezegd worden over de belangrijkheid van een bepaalde groep in het geheel der verzuimers. Een andere vraag bijvoorbeeld is of er een nieuwe beroepsgroep ontstaat waarin het verzuim toeneemt? Verder, zijn er beroepsgroepen die meer dan andere onderhevig zijn aan de politieke conjunctuur.

Bekijkt men de tabel dan merkt men alras dat er twee groepen apart staan van de andere door hun groot aantal, namelijk de groep der arbeiders (*operarii*) en deze der vissers. De term *operarius* schijnt vanaf het einde der jaren zeventig voorgoed te zijn ingeburgerd in de rapporten der pastoors uit de stadsparochies. De ontwikkeling van deze

(1) Eveneens moeilijk definieerbaar. Zijn echter weinig talrijk. Worden door de pastoors aldus genoemd: *qui munere publico funguntur*. Bij deze categorie zijn echter ook de burgemeesters, schepenen en leden van het schoolkomiteit geteld, die gedurende de schoolstrijd wel vrij talrijk zijn.

(2) Door B. VERHAEGEN worden de typografen bij de kleine industrie gerangschikt.

groep is echter moeilijk te volgen, omdat andere pastoors de term *pauper* blijven gebruiken. In deze tabel zijn dan ook alleen deze verzuimers opgenomen waar de pastoors uitdrukkelijk hebben bijgevoegd dat ze *operarii* waren. Wil men *pauperes* en *operarii* gelijkstellen, wat niet onwaarschijnlijk is, dan kan men de evolutie beter volgen op de tabel waar de sociale klassen worden aangeduid. Karakteristiek is wel de aanzienlijke toename van het aantal *operarii* onder de verzuimers en vooral de toename in de periode 1900-11. Dit werd ook vastgesteld voor de *pauperes* in het algemeen (1).

Een tweede groep die apart staat door haar hoge cijfers, is deze der vissers (2). Dit is des te merkwaardiger daar men met recht kan veronderstellen dat het aantal vissers in het geheel der bevolking gering is (3). Het gaat hier dus blijkbaar om een vrij compacte groep waarin de paaspraktijk op een laag niveau staat. De plotse vermindering van het aantal vanaf 1880-90 is gemakkelijk te verklaren. De inlichtingen omtrent de vissers zijn praktisch uitsluitend van de Oostendse stadsparochies afkomstig. Er is reeds op gewezen dat vanaf ± 1880 de pastoors der Oostendse parochies geen inlichtingen meer meedelen omtrent de klassen der verzuimers. Vandaar de vermindering en tenslotte de verdwijning van het cijfer.

De gegevens die men bezit over groep 3 tot 11 vertonen meer overeenkomst. De derde groep, de landbouwsector, vertoont in vergelijking met de andere groepen tamelijk hoge cijfers (4). Er is de typische vermeerdering in de jaren 1880-9 ten gevolge van de school-

(1) Zie pagina 284-6.

Een vergelijking met de cijfers van B. VERHAEGEN is moeilijk, omdat in de tabellen van B. VERHAEGEN de arbeiders verdeeld blijven over de verschillende beroepsgroepen. B. VERHAEGEN geeft de volgende cijfers: Dagloners in de industrie werkzaam: 1846: 11,55 %, 1866: 10,60 %, 1890: 12,24 %, 1910: geen apart cijfer, der totale productieve bevolking. Volgens B. VERHAEGEN zijn tussen 1890 en 1910, in vergelijking met vroeger, de effectieven van de grote, middelgrote en kleine industrie in West-Vlaanderen aanzienlijk toegenomen. Hier kan waarschijnlijk de oorzaak gevonden worden voor het meer veelvuldig aanwenden van de term *operarius*.

(2) De vissers worden door de Oostendse pastoors in een aparte klasse gerangschikt (*classis piscatoria*). Vandaar dat men over deze vissers tamelijk goede cijfers bezit.

(3) Aandeel der vissers in de productieve bevolking: 1846: 0,37 %, 1866: 0,45 %, 1890: 0,04 %, 1910: 0,65 %.

Zie B. VERHAEGEN, o.c., p. dl II, p. 56, 106, 164 en 224. Het aantal vissers dat tot de verzuimers behoort is dus groot in verhouding tot de sterkte van de groep in het geheel der productieve bevolking.

(4) Sterkte der groep landbouw in het geheel der productieve bevolking: 1846: 22,98 %, 1866: 32,90 %, 1890: 32,32 %, 1910: 23,62 %. Zie B. VERHAEGEN, o.c., dl II, Ibidem. In deze procenten zijn de dagloners begrepen die tot de landbouwsector behoren. B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 31. De landbouw blijft een groot gedeelte der productieve bevolking voor zich opeisen. In verhouding zou dus het aantal verzuimers in deze groep niet zo groot zijn.

strijd. Dit politiek engagement in het cijnskiessstelsel laat een zekere welstand vermoeden. De meesten dezer landbouwers-verzuimers zijn volgens de rapporten in de arrondissementen Oostende, Veurne en Ieper te vinden. De kaart die een overzicht geeft van de politieke opties ten tijde van de schoolstrijd, toont trouwens aan dat ook in de rurale gedeelten van deze arrondissementen, actieve haarden van liberalisme aanwezig waren (1).

De vierde groep, persoonlijke diensten, heeft eveneens een tamelijk hoog cijfer. De reden waarom deze groep geen vermeerdering kent gedurende de schoolstrijd is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat meiden en knechten het leeuwenaandeel van deze groep vormen. Bij deze verzuimers is het motief der onthouding vooral van morele aard, namelijk het concubinaat (2).

Groep 5, deze der vrije beroepen, heeft in vergelijking met de andere groepen nog een relatief hoog cijfer. Men mag bovendien wel aannemen dat in het rurale 19^e eeuwse West-Vlaanderen het aantal personen dat een vrij beroep uitoefende tamelijk gering was (3). De oorzaak van de geringe vermeerdering tijdens de schoolstrijd ligt waarschijnlijk in het eigen karakter van deze verzuimers. Men heeft hier vooral te doen met een aantal dokters, veeartsen, en notarissen. Men kan veronderstellen dat het verzuimen van de paasplicht bij hen een principiële kwestie was en dus niet gebonden aan een politieke conjunctuur. Er is ook de mogelijkheid dat zij gedurende de schoolstrijd door de pastoors eerder werden beschreven als deel uitmakend van de gemeenteraad of het schoolkomitee en aldus vallen ze in groep zes. Bij

(1) Zie kaart nr. 20.

(2) Percentage der groep persoonlijke diensten in het geheel der productieve bevolking : 1846 : 4,49 %, 1866 : 4,35 %, 1890 : 6,35 %, 1910 : 7,55 %. B. VERHAEGEN, dl II, *Ibidem*. De knechten en de meiden die tot de landbouwsector behoren zijn door B. VERHAEGEN bij de groep landbouw geteld. Zie B. VERHAEGEN, *o.c.*, dl II, p. 33-34. In de telling van 1846 zijn de knechten en de meiden, zowel uit de landbouwsector als uit de andere sectoren samengeteld. Hun aantal in de productieve bevolking is dan : 11,92 %. B. VERHAEGEN, *o.c.*, p. 56. Een vergelijking maken met de tabellen van B. VERHAEGEN is moeilijk, omdat men niet kon uitmaken of de meiden en de knechten, die het leeuwenaandeel uitmaken van deze groep, bij de landbouwsector moesten worden gerekend of niet. B. VERHAEGEN heeft dit onderscheid wel ingevoerd.

(3) Vrije beroepen in de productieve bevolking : 1846 : 0,54 %, 1866 : 0,86 %, 1890 : 0,68 %, 1910 : 0,55 %. B. VERHAEGEN, *Ibidem*. Renteniers en eigenaars : 1846 : 0,36 %, 1866 : 0,93 %, 1890 : 1,28 %, 1910 : 1,02 % der totale bevolking. B. VERHAEGEN, *o.c.*, dl II, p. 23, 80, 134 en 192. Vergeleken met dit klein aandeel in de productieve bevolking zijn de cijfers der verzuimers tamelijk hoog, en zou deze groep in verhouding met de andere meer verzuimers tellen.

deze groep der vrije beroepen zijn ook een aantal renteniers en eigenaars geteld, feitelijk mensen zonder beroep. Ze zijn echter zeer weinig in aantal.

Het aantal verzuimers in de zesde groep, openbare administratie, is eveneens tamelijk hoog (1). Kenmerkend is hier wel de zeer aanzienlijke vermeerdering van het cijfer gedurende de schoolstrijd. De oorzaken van deze vrij hoge cijfers zijn vermoedelijk de volgende. De verzuimers van de groep openbare administratie bestaan gedurende de hele periode uit een contingent doeaniers en bedienden van de fiscus. Voor zover men uit de rapporten der pastoors kan opmaken waren deze mensen meestal lieden niet uit de parochie zelf afkomstig. De pastoors beschouwden hen als vreemde eenden in de bijt en waarschijnlijk waren deze ambtenaren niet geïntegreerd in de traditionele parochiegemeenschap, waarvan zij de normen, die ze misschien als achterlijk beschouwden, niet overnamen. Gedurende de schoolstrijd wordt dit contingent versterkt door een niet onaanzienlijk deel onderwijzers en onderwijzeressen, die eveneens vanuit andere gemeenten of zelfs provincies kwamen, om de gemeentescholen te verzorgen. In de gespannen politieke sfeer van die tijd is het volkomen begrijpelijk dat deze lieden er niet toe kwamen de paasplichten te vervullen. Er zijn hier dus blijkbaar twee factoren te onderscheiden, ten eerste een gebrek aan integratie in de parochiegemeenschap en ten tweede een politieke factor die zich op de eerste ent gedurende een bepaalde periode.

Het aandeel van de groep privé administratie, nr. 7, in het verzuim is moeilijk te bepalen. De cijfers betreffende degenen die de paasplichten niet vervullen zijn weinig betrouwbaar, omdat de termen die de pastoors gebruiken om over deze personen te schrijven zeer vaag zijn. Men is hier in de meeste gevallen moeten voortgaan op het „vermoeden” dat deze personen tot de privé sector behoorden (2).

In vergelijking met de andere groepen zijn er in groep 8, handel en artisanat, tamelijk veel verzuimers te vinden (3). Voor zover men uit

(1) Openbare administratie : 1846 : 1,12 %, 1866 : 1 %, 1890 : 1,90 %, 1910 : 2,56 %. B. VERHAEGEN, *ibidem*. In vergelijking met dit geringe aandeel in de productieve bevolking staat men dus voor een relatief hoge graad van onthouding.

(2) Privé administratie : 1846 : —, 1866 : 0,48 %, 1890 : 0,59 %, 1910 : 0,53 %. B. VERHAEGEN, *ibidem*. Het aandeel is dus miniem in de productieve bevolking.

(3) Groep handel en artisanat : 1846 : 33,06 %, 1866 : 28,04 %, 1890 : 17,74 %, 1910 : 25,32 %. B. VERHAEGEN, *ibidem*. Rekening houdend met de verhouding patroons arbeiders in de artisanale ondernemingen zou men deze procenten met $\frac{1}{2}$ tot $\frac{1}{2}$ mogen

de rapporten kan opmaken gaat het hier meer om echte zelfstandigen en niet zozeer om arbeiders werkzaam in een artisanale of handelsonderneming. Gedurende de hele periode vormen de herbergiers wel het voornaamste deel van deze groep. Benamingen als : smeden, bakkers, molenaars wijzen ook eerder zelfstandigen aan. De vermeerdering van het cijfer gedurende de schoolstrijd is weer kenmerkend voor deze groep (1).

De verzuimers van groep 9, kleine en middelgrote industrie, bestaan alleen uit brouwers. De verzuimers van groep 10, grote industrie, uit „fabrikanten”, een term die tamelijk vaag is. Het lijkt er hier dus ook op dat men eerder met begoeden te doen heeft. Het geringe aantal der verzuimers, vooral dan in groep 10, maakt het echter moeilijk iets meer te zeggen (2).

In het geheel blijft de groep transport klein, alhoewel zij tussen 1890 en 1910 aan belangrijkheid wint (3). De cijfers der verzuimers nemen ook toe in de laatste perioden. Het gaat hier voornamelijk om bedienden of arbeiders van de spoorwegen. Hierbij komt dan nog voor de periode 1860-9 en 1880-9 een groep „*nautae*” uit de parochie van St.-Petrus en Paulus van Oostende (4). Bij het spoorwegpersoneel blijven de bedienden de meerderheid der verzuimers vormen en niet de

verminderen. In 1910 — wegens gewijzigde criteria in de telling — zelfs met $\frac{1}{2}$. B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 205-10. Hierdoor zou het hoge cijfer der verzuimers in deze groep, in vergelijking met andere groepen, meer reliëf krijgen.

(1) De vermeerdering van de groep handel en artisanat in de periode 1880-9 is ook te wijten aan een plotse toename van het aantal kooplieden (*mercatores*). Het rapport van de St.-Vedastusparochie te Menen geeft voor 1881 : ± 150 *mercatores* (*divites*). De rapporten van St.-Bertinus van Poperinge voor 1887 : ± 30 , 1888 : ± 40 en 1893 : ± 50 *mercatores* (*pauperes*). ABB., B 326.

Zonder de kooplieden zijn de cijfers van de groep handel en artisanat als volgt : 126 - 62 - 70 - 127 - 255 - 45 - 41. Zelfs zonder deze eerder plotse stijging van het aantal kooplieden is er nog een aanzienlijke toename in de periode 1880-9.

(2) Kleine en gemiddelde industrie : 1846 : 1,37 %, 1866 : 13,80 %, 1890 : 19,31 %, 1910 : 24,84 %. Grote industrie : 1846 : 24,12 %, 1866 : 6,42 %, 1890 : 7,78 %, 1910 : 11,17 %. B. VERHAEGEN, *ibidem*. De abnormale procenten van 1846 zijn te wijten aan de categorieën gebruikt in de telling. B. VERHAEGEN, o.c., dl I, p. 186.

Deze procenten bevatten zowel de arbeiders als patroons. Een vergelijking met de cijfers der verzuimers is dus niet aangewezen. In 1910 vormde het aantal patroons der kleine en middelgrote industrie 1,4 % en dit der grote industrie 0,08 % der productieve bevolking.

(3) Groep transport : 1846 : 0,42 %, 1866 : 1,10 %, 1890 : 0,84 %, 1910 : 3,19 %. B. VERHAEGEN, *ibidem*.

In het geheel der productieve bevolking blijft de groep transport klein, alhoewel zij tussen 1890 en 1910 aan belangrijkheid wint. Men zou dus kunnen aannemen dat deze groep tamelijk veel verzuimers telt.

(4) ABB., B 318 en B 326.

Zonder deze *nautae* zien de cijfers van de groep transport eruit als volgt : 14 - 11 - 31 - 19 - 135 - 7 - 122.

operarii (1). Men kan hier dus wijzen op wat reeds is gezegd aangaande het personeel der openbare administratie, om de cijfers van deze groep te verklaren.

Belangrijke groepen zijn dus : de vissers, de openbare administratie, het transport en in mindere mate handel en artisanat, indien men voor ogen houdt dat de verzuimers uit deze groep eerder tot de patroons dan tot de arbeiders behoren. De juiste plaats van de arbeiders bepalen is moeilijker, omdat men de juiste verdeling over de verschillende sectoren niet goed kent. Rekent men echter ook de *pauperes* als arbeiders, dan is het onmiskenbaar dat zij gedurende de periode 1900-1911 een zeer aanzienlijk deel der verzuimers voor zich opeisen.

Het is ook interessant vast te stellen dat, indien men de som maakt van de cijfers van groep 3 tot 11, de cijfers dezelfde verhoudingen tonen als de cijfers van de *media classis* en deze der *divites* (2). Kenmerkend is wel voor deze groepen de toename van hun aantal tijdens de schoolstrijd, wat eveneens kenmerkend was voor de cijfers van de *media classis* en de *divites*. Weliswaar moet men er rekening mee houden dat voor de periode 1880-9 de pastoors ons meer inlichtingen verschaffen over de beroepen dan in de andere periodes (3). Beschouwt men echter enerzijds de politieke bewogenheid van deze periode en anderzijds het feit dat in deze periode praktisch de helft van de verzuimers — indien men de vissers en arbeiders buiten beschouwing laat — behoort tot de openbare administratie, dan kan men toch wel zeggen dat de toename van deze beroepen in die periode een beeld geeft van de werkelijke toestand.

Kan men aan de hand van deze resultaten iets zeggen omtrent de factoren die een invloed uitoefenen op de handelwijze van bepaalde beroepsgroepen? Wat de vissers betreft kan men veronderstellen dat hier het milieu van doorslaggevende betekenis is geweest. Vermoedelijk vormden de vissers een op zichzelf staande groep mensen die zich min of meer aan de rand van het sociale leven bewoog en een eigen leven leidde. Dit op zichzelf gesloten milieu zou het eerder massale karakter van de onthouding kunnen verklaren.

(1) De cijfers van de groep transport zonder de *operarii* van het spoorwegpersoneel en zonder de *nautae* zien eruit als volgt : 12 - 11 - 21 - 18 - 118 - 7 - 62.

(2) Zie pagina 284.

Zonder de *nautae* en de *operarii* van het spoorwegpersoneel ziet de som van de groepen 3-11 eruit als volgt : 490 - 268 - 307 - 316 - 1774 - 193 - 447.

(3) Zie pagina 150.

Voor de herbergiers, die de grote meerderheid vormen van de groep handel en artisanat, kan men de natuurlijke belangentegenstelling tussen herbergier en clerus voorop stellen. Er waren gelegenheden genoeg waarop zij met de clerus bijna in conflict moesten komen, bijvoorbeeld wat het dansen betreft. De toename van hun aantal tijdens de schoolstrijd, zou dan kunnen verklaard worden door deze vroeger reeds bestaande, sluimerende anti-clericale gevoelens.

Voor de leden van de openbare administratie, de bedienden en arbeiders van het transport zou men het gebrek aan integratie in het parochieverband kunnen vooropstellen. Daarnaast speelt het feit dat deze lieden een staatsfunctie bekleden zeker een rol, die wel tot uiting komt tijdens de schoolstrijd.

IV. MOTIEVEN

Ook wat de motieven betreft zijn de gegevens waarover men beschikt, niet volledig. Een ideale bron zou ons inlichtingen verschaffen over de motieven die aan de basis lagen van de onthouding van elke persoon. Met deze gegevens in de steekkaarten zou men nauwkeurig kunnen onderzoeken welke motieven het meest voorkwamen en welke de eventuele evolutie was in de redenen van het paasverzuim. Over zulke ideale bron beschikt men natuurlijk niet. De statuten schreven de pastoors ook op dit punt niets voor. Daarom beschikt men enkel over datgene wat de pastoors uit eigen beweging aan commentaar in de rapporten hebben neergeschreven.

Toch leek het de moeite waard deze inlichtingen waarover men beschikte, te gebruiken om te onderzoeken welke motieven het meest werden aangegeven door de pastoors, of er in de loop van de bestudeerde periode nieuwe motieven hun aandacht trokken en de vroeger veel voorkomende stilaan verdwenen.

Om dit gebeuren van stap tot stap te kunnen volgen werd een gedetailleerde tabel opgesteld die loopt over tweeënzeventig jaar, en waarin alles wat men aan inlichtingen vond omtrent dit punt, verzameld werd. (Zie tabel nr. 15). Om de tabel overzichtelijker te maken werden de motieven gegroepeerd in zes groepen. Groep I : De personen die tot andere kerkgemeenschappen behoren. Groep II : De personen die de paasplichten niet onderhouden wegens het gebrek aan verstandelijke vermogens of de slechte toestand van hun gezondheid. Groep III : De personen die de paasplichten niet kunnen vervullen

omwille van beletselen die voortvloeien uit hun moreel gedrag. Groep IV : de personen die zich onthouden omwille van politieke motieven. Groep V : De personen die zich onthouden, omwille van hun overtuiging in godsdienstsaken. En tenslotte groep VI die men niet als een verzameling van motieven in de strikte zin van het woord kan beschouwen, maar waarin aandacht wordt geschonken aan het gebrek aan integratie in het parochieverband.

Groep I en II werden niet opgenomen in de tabel om deze niet op een overbodige wijze uit te breiden. De personen die behoren tot andere kerkgenootschappen en degenen die de paasplichten niet onderhouden omwille van de zwakte der verstandelijke vermogens of gezondheid, kunnen immers verontschuldigd worden.

De personen die behoren tot andere kerkgenootschappen zijn verdeeld als volgt (1) :

1840 : 2, 14 Anglicanen, 1 Ketter; 1841 : 4, 12 Anglicanen, 1 Ketter, 2 Bijbellezers; 1842 : 3 Kettters, 13 Anglicanen; 1843 : 2 Lutheranen, 13 Anglicanen, 22 Calvinisten, 12; 1844 : 2 Lutheranen, 10 Anglicanen, 22, 4 Kettters; 1845 : 2 Lutheranen, 10 Anglicanen, 36; 1846 : 10 Anglicanen, 20, 1 Ketter; 1847 : 1 Calvinist, 11 Anglicanen, 21 2 families, 1 *Lector Sacrarum Scripturarum prohibitarum*; 1848 : 19, ? Anglicanen, 2 families (12 personen); 1849 : 18; 1850 : 7 Anglicanen, 17, 2 families, 1 *Lector Bibla Haeretica*; 1851 : 1 Bijbellezer, 1 Calvinist; 1853 : 7 Anglicanen, 2 families, ± 600 *A catholici*; 1854 : 6 Anglicanen; 1855 : 2 Kettters; 1856 : 1 Anglicaan; 1857 : 1 Anglicaan; 1859 : 1 Anglicaan; 1862 : 12 Anglicanen, 5; 1863 : 9, 11 Anglicanen; 1868 : 2, 1 Calvinist, 1 Jood; 1869 : 1 familie Anglicanen, 1 Jood; 1870 : 1 Jood; 1871 : 3 families, 4 Lutheranen of Calvinisten, 1 Jood; 1872 : 2 Lutheranen of Calvinisten, 1 Jood, 4 families; 1873 : 3 families; 1874 : 5, 3 families; 1876 : 3 families; 1877 : 4, 3 families; 1878 : 5, 2 families; 1880 : 2 families Anglicanen; 1881 : 2 families Anglicanen; 1887 : 2; 1888 : 3 *familia acatholicorum*; 1893 : 3 *familia acatholicorum*; 1907 : 5, 7 Lutheranen, 7 Calvinisten, 1 Jood; 1910 : 3, 2 *Evangelistae*.

Verder zijn er nog een aantal Stevenisten of anticoncordatisten, zoals ze ook door de pastoors worden genoemd :

1840 : 6, 1 familie; 1841 : 2, 2 families; 1842 : 20, 1 familie; 1843 : 29, 1 familie; 1844 : 16, 1 familie; 1845 : 24, 1846 : 23, 1 familie; 1847 : 21,

(1) De terminologie van de pastoors is zoveel mogelijk bewaard.

1 familie; 1848 : 15, 1 familie; 1849 : 74; 1850 : 13, 1 familie; 1851 : 19;
 1852 : 3; 1853 : 69; 1854 : 6; 1855 : 6; 1857 : 57; 1859 : 53; 1860 : 72;
 1862 : 4, 1 familie; 1863 : 4; 1868 : 40; 1869 : 77; 1871 : 54, 1874 : 64;
 1875 : 24; 1876 : 17; 1877 : 5; 1878 : 31; 1883 : 27; 1885 : 26; 1887 :
 23; 1888 : 22; 1890 : 21; 1893 : 20; 1907 : 1; 1908 : 14; 1910 : 11.

Degenen die de paasplichten niet onderhielden omwille van het gebrek aan verstandelijke vermogens zijn als volgt verdeeld :

1840 : 5	1850 : 9	1860 : 4
1 : 2	1 : 3	2 : 7
2 : 3	2 : 1	3 : 8
3 : 17	3 : 3	6 : 2
4 : 21	4 : 5	8 : 10
5 : 12	5 : 16	9 : 9
6 : 6	6 : 3	1870 : 2
7 : 6	7 : 4	1 : 7
8 : 8	9 : 6	2 : 7
9 : 5		

1873 : 7	1890 : 10
4 : 3	3 : 13
5 : 10	1907 : 6
6 : 1	8 : 8
7 : 5	10 : 5
8 : 5	11 : 2
1881 : 3	
3 : 9	
5 : 7	
7 : 9	
8 : 3	

Degenen die ontslagen waren of zich ontslagen achtten omwille van hun hoge ouderdom, waren als volgt verdeeld :

1869 : 2	1887 : 1
1870 : 2	8 : 1
4 : 1	1907 : 4
5 : 1	10 : 3.
6 : 2	
7 : 2	

In de groepen III tot VI zijn de volgende onderverdelingen aangebracht :

Groep III : GA = Gedrag in het algemeen. De pastoors verstrekken geen verdere uitleg.

DA = Dansen. Meestal gaat het om herbergiers die dansgelegenheid verschaffen.

DR = Dronkenschap.

Hierbij moeten nog enkele personen worden geteld — die niet in de tabel zijn opgenomen — omwille van „onenigheid” (*ira, discordia*) en enkele „*blasphematores*” (1).

Verder : CO = Concubinaat en overspel. Er moet hier worden aangestipt dat de pastoors niet altijd nauwkeurig het onderscheid maken tussen personen die in concubinaat leven en zij die burgerlijk gehuwd zijn.

GE = Huwelijkspartners die zonder toelating gescheiden leven. Ook hier moet worden gezegd dat de pastoors niet altijd het onderscheid maken tussen de personen die zonder kerkelijke toelating gescheiden leven en zij die een burgerlijke echtscheiding verkregen hebben.

BU = Burgerlijk gehuwden.

De echtscheidingen, die weinig talrijk zijn, werden niet in de tabel opgenomen (2).

Groep IV : KR = De personen die verboden kranten lezen.

LI = De personen die zich omwille van hun liberale politieke overtuiging onthielden van de paascommunie.

SO = De personen die zich omwille van hun socialistische politieke overtuiging onthielden van de paascommunie.

(1) *Ira* of *discordia* : 1846 : 7 ; 1847 : 1 ; 1849 : 3 ; 1853 : 1 ; 1857 : 1 ; 1878 : 1 ; 1910 : 1.
Blasphematores : 1843 : 1 ; 1853 : 1 ; 1862 : 1 ; 1878 : 1.

(2) Personen die burgerlijk gescheiden zijn : 1866 : 1 ; 1868 : 1 ; 1870 : 1 ; 1872 : 4 ; 1878 : 1 ; 1911 : 1.

Omtrent de echtscheidingen kan men ook inlichtingen vinden in de volkstellingen.

In deze groep werden enkel diegenen opgenomen die door de pastoors uitdrukkelijk als liberaal, socialist of als krantenlezer werden beschreven. Dit om de cijfers niet te vervormen gedurende de periode van de schoolstrijd. Voor allen die zich onthielden van de paasplichten omwille van de schoolstrijd, werd een afzonderlijke tabel opgesteld.

(Zie tabel nr. 16).

- Groep V : NM = Degenen die door de pastoors beschreven worden als „*negligentes non ex mala voluntate*”. Volgens meerdere pastoors schijnt dit bij een niet onaanzienlijk aantal *pauperes* het geval te zijn.
- MV = Zij die zich onthouden „*ex mala voluntate*” volgens de pastoors.
- IR = In deze categorie werden een aantal personen gegroepeerd die door de pastoors beschreven worden als : „*impii*”, „*irreligiosi*” en „*indifferentes*”
- DF = Een aantal personen die zich onthouden van de paascommunie uit „*defectus fidei*” volgens de pastoors.
- PR = Een aantal personen die zich volgens de pastoors onthouden omwille van principiële redenen, d.w.z. filosofische overtuigingen als „*deistae*”, „*philosophi*”, „*materialistae*” en „*doctrinariii*”.

Er zijn nog een klein aantal personen niet opgenomen in deze tabel die door de pastoors beschreven worden als „*habitualiter non communicantes*” (1).

(1) *Habitualiter non communicantes* of *consuetudinarii* : 1851 : 2; 1853 : 2; 1854 : 2; 1857 : ?; 1868 : 3; 1875 : 1; 1876 : 1.
Verder worden niet in 1910 2 personen gemeld die aan een niet katholieke universiteit hebben gestudeerd.
Verder nog een aantal *scrupulosi* of *timorati* : 1849 : 2; 1850 : 1; 1853 : 1; 1854 : 2; 1859 : 1; 1860 : 1; 1862 : 1; 1863 : 3; 1869 : 1; 1872 : 2; 1873 : 1; 1877 : 1; 1878 : 2; 1890 : 1; 1907 : 1.
Het motief : „gebrek aan klederen” komt eveneens een paar maal voor. 1840 : 20; 1842 : 30; 1843 : 30; 1846 : 30; 1857 : 50; 1848 : 50; 1850 : 31; 1851 : 30; 1853 : 12; 1881 : ± 200
(Het cijfer van 1881 is afkomstig uit de parochie van St.-Franciscus te Menen. ABB., B 326).

- Groep VI : AP = Personen die uit andere gemeenten in de parochie zijn komen wonen.
- TV = Personen die tijdelijk op het grondgebied van de parochie verblijven.
- EP = Personen die zich onthouden van de paasplicht, tegenover wie de pastoor zich voelt als een vreemde en met wie hij niet van mens tot mens in contact kan treden.

De soldaten zijn niet opgenomen in deze groep, omdat men over te weinig inlichtingen beschikt. Hun groot aantal zou de cijfers van de tabel in sommige jaren onnodig doen aanzwellen.

Kan men nu uit deze verzamelde gegevens — hoe karig ze ook zijn — toch enkele besluiten trekken? Tot 1879-1881 blijft de groep III (moreel gedrag) goed gestoffeerd. Daarna verdwijnen sommige motieven geheel, het dansen bijvoorbeeld, terwijl de frequentie van andere vermindert, dronkenschap bijvoorbeeld. Hiermee zal wel niet bewezen zijn dat de dronkenschap in West-Vlaanderen totaal verdwenen was bij het begin der 20^e eeuw maar misschien werd door de clerus dit motief minder belangrijk geacht daar er nieuwe en belangrijkere oorzaken waren ontstaan. De beletselen die voortvloeien uit een onregelmatig huwelijksleven, schijnen te blijven voortduren en aan belangrijkheid te winnen.

De onthouding omwille van politieke motieven (groep IV) schijnt in aantal toe te nemen vanaf ongeveer \pm 1875. Zijn de cijfers van de periode 1880-9 misschien beïnvloed door de schoolstrijd — zie tabel nr. 16 — deze van het begin der 20^e eeuw schijnen in het teken te staan van een opkomend socialisme.

In groep V keert het motief „degenen die zich onthouden „*non ex mala voluntate*” tamelijk dikwijls terug. Het aantal personen dat als *irreligiosi* of *impii* beschreven wordt — het moet gezegd, een nogal vage benaming — blijft matig belangrijk. Het aantal personen daarentegen dat zich onthoudt omwille van *defectus fidei* of om principiële redenen, is in het begin der 20^e eeuw talrijker geworden.

Het aantal personen komend uit andere parochies en het aantal tijdelijk verblijvenden dat zich onthoudt, is eveneens talrijker geworden na 1900.

Misschien is het voorbarig besluiten te trekken maar het lijkt wel alsof het aantal personen dat zich om politieke of filosofische overtuigingen onthoudt van het vervullen der kerkelijke plichten, groter is

geworden in de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Blijkbaar hebben de wederzijdse verharding van de politieke standpunten het hunne daartoe bijgedragen. Voor de arbeiders komen er misschien nog enkele andere factoren bij. Het socialisme betekende voor hen immers niet alleen het stemmen op een bepaalde politieke partij maar tevens de uitdrukking van hun behoren tot een bepaalde klasse die op al te geringe manier genoot van de welvaart in België.

HOOFDSTUK V

ALGEMEEN BESLUIT

Aan de uitwerking van dit algemeen besluit moeten enkele opmerkingen voorafgaan. Het bronnenmateriaal waarmee deze studie werd opgebouwd, biedt rijkdom en armoede tegelijkertijd. Het maakt het mogelijk een idee te geven van de numerieke evolutie van het paasverzuim. Het heeft echter ook een beperkt karakter. De documenten spreken slechts over de verzuimers. Alleen bij gelegenheid verneemt men iets meer over de gelovigen die getrouw hun paasplichten vervullen. Dit feit beperkt natuurlijk de gezichtshoek van deze studie. Een verder doorgezet onderzoek, met nieuw bronnenmateriaal dat vooral in de parochiearchieven zal moeten worden gezocht, kan vermoedelijk meer licht werpen op de betekenis en het gehalte der godsdienstbeleving in het dagelijkse leven van de verschillende groepen gelovigen. Men denke hier bijvoorbeeld aan een studie der verscheidene devoties zoals deze in parochieverband werden beleefd in de broederschappen, of andere geestelijke en liefdadige werken die op de parochie tot stand kwamen.

Deze verhandeling is dan ook in de eerste plaats een studie van het paasverzuim en slechts indirect een studie van de paaspraktijk. En wel met als eerste doel te pogen een schets te brengen van de evolutie van dit verzuim en vervolgens reeds een aanvang te maken met het onderzoek der oorzaken die voor verandering en evolutie verantwoordelijk zijn. Zoals in de inleiding reeds vermeld werd, is er voor West-Vlaanderen nog niet genoeg materiaal aanwezig om een verantwoorde synthese te bieden van de sociaal-economische en politieke ontwikkeling. Waar dit echter nodig lijkt zal men in dit besluit trachten een mogelijk verband aan te wijzen tussen de evolutie der praktijk en bepaalde sociaal-economische en politieke factoren die de mentaliteit scheppen. Tegelijkertijd zullen ook enkele vergelijkingen worden gemaakt met de situatie in het bisdom Orléans in de 19e eeuw en de toestand der zondagsmispraktijk in het diocees Brugge in 1938-9 en 1952. De eigen situatie der rurale gebieden en stedelijke kernen zal afzonderlijk worden belicht. Daar het politieke klimaat tijdens de schoolstrijd, 1879-1884, door het wisselspel van regeringspolitiek en maatregelen

der kerkelijke hiërarchie, een speciale invloed uitoefent op de paaspraktijk zal hieraan een aparte bespreking worden gewijd.

Bij de aanvang der bestudeerde periode, rond 1850, vertoont het bisdom Brugge een sterk agrarisch karakter. De bevolking is verspreid over het platteland, de steden zijn klein, er is geen grote industrie. De huisnijverheid in Binnen-Vlaanderen, die reeds gedurende eeuwen wordt beoefend, is een gevolg en onderdeel van het rurale levenspatroon. Zij heeft dus geen nieuw mensentype in het leven geroepen, noch een nieuwe mentaliteit aangekweekt. Het landelijke en afgesloten karakter wordt nog versterkt door het slecht en onvoldoende wegnen van deze provincie in het begin der 19^e eeuw (1).

In dit overwegend landelijke bisdom vervullen omstreeks 1850 praktisch alle gelovigen hun paasplichten. Volgens de procenten die in de loop van deze studie werden berekend, bedraagt het aandeel der verzuimers slechts 1,06 % van de ganse bevolking. In de bevolkingsgroep van 15 jaar en ouder 1,55 %. Zondert men de rurale parochies af van de stadsparochies dan loopt het procent terug tot 0,29 % der totale bevolking en tot 0,43 % voor de bevolking van 15 jaar en ouder. Of deze algemene trouw aan de paaspraktijk de uitdrukking is van een persoonlijke inzet ofwel het resultaat van gewoonte en sociale dwang kan voorlopig moeilijk worden uitgemaakt. De redenen hiervoor zijn hoger reeds gegeven. Toch mag men niet vergeten dat men in 1850 reeds staat op de drempel van de tweede helft der 19e eeuw en het Ancien Régime met zijn eenheid van Kerk en Staat en al wat het inhield aan gunstige voorwaarden om een automatische praktijk te verzekeren, reeds aan de horizon verdwenen is.

Een vergelijking met het diocees Orléans is daarom zeer instructief. Beide bisdommen, Brugge en Orléans, vertonen een overwegend landelijk karakter. Toch is rond 1850 de situatie in beide bisdommen zeer verschillend. In Brugge onderhoudt in de rurale parochies ruim 99 % der bevolking van 15 jaar en ouder zijn pasen. In het bisdom Orléans is op hetzelfde ogenblik het aantal *paschantes* in de rurale gedeelten teruggelopen tot 11 % van de bevolking van 13 jaar en ouder. In sommige kantons houdt slechts 1 % der volwassen mannen, d.w.z. ouder dan 20 jaar, zijn pasen (2). Het is nu de taak van de historici die

(1) Zie: R. BLANCHARD, *La Flandre*, M.A. LEFEVRE, *L'Habitat rural en Belgique*, G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*, B. VERHAEGEN *Contribution à l'Histoire économique des Flandres*.

(2) C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, p. 488-493.

de periode vóór 1850 zullen bestuderen, om aan te tonen welke factoren in de historische evolutie van deze beide bisdommen tot een dergelijk verschillende situatie hebben geleid. Wellicht zullen bij dit onderzoek gegevens aan het licht komen die de bestendigheid van de paaspraktijk in West-Vlaanderen kunnen verklaren.

Verder aansluitend bij de studie van C. MARCILHACY kan men nog een aantal punten releveren. C. MARCILHACY constateert dat in de rurale gebieden het verschil in welvaartspeil, instructieniveau en politieke kleur geen invloed heeft op het peil der paaspraktijk (1). Om de regionale verschillen te verklaren, wijst zij op de historische invloeden (*la part de l'histoire*) die in de verscheidene delen van het diocees werkzaam zijn geweest. Onder meer de immoraliteit van de hogere clerus in het vroegere bisdom Orléans en de steriele twisten over het Jansenisme. Dit heeft het aanzien van de hiërarchie en clerus verminderd en verwarring gesticht bij de gelovigen. Met als gevolg dat de christelijke traditie haar gaaf karakter niet kon behouden (2).

In West-Vlaanderen bestaat er rond 1850 een duidelijk verschil in welvaartspeil tussen de Polderstreek en Binnen-Vlaanderen. De welstand die de Polderstreek geniet is bijna spreekwoordelijk, terwijl Binnen-Vlaanderen in 1850 pas uit een ware hongersnood komt (3). Bovendien heeft het arrondissement Veurne, dat praktisch volledig in de Polderstreek gelegen is, tot aan de eerste wereldoorlog een percentage geletterden dat het gemiddelde van het Rijk met een goed stuk overtreft. De overige arrondissementen, die van Binnen-Vlaanderen in het bijzonder, tellen gemiddeld meer analfabeten dan het Rijk (4). In beide gebieden is echter geen verschil te merken qua trouw aan de praktijk. Verschil in welvaartspeil en graad van instructie schijnen dus evenmin invloed uit te oefenen op de paaspraktijk in de landelijke gebieden van het bisdom Brugge. Over de politieke factor zal worden gesproken bij de behandeling van de schoolstrijd.

Tot aan de herstructurering der kerkelijke indelingen in het kader van het Concordaat (1801) behoorden verscheidene delen van het diocees Brugge tot andere bisdommen. Grosso modo kan men zeggen dat de arrondissementen Veurne, Ieper en de westelijke helft van

(1) C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, p. 412-413.

(2) C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, p. 415-476.

(3) G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-1850.*, en R. BLANCHARD, *La Flandre*, p. 305-310 en 318-322.

(4) Zie de Volkstellingen, en R. PEETERS, *Volksleven en Volkscultuur*, in: *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, dl I, p. 85-86.

Diksmuide delen waren van het bisdom Ieper. Het arrondissement Tielt behoorde tot het diocees Gent en het arrondissement Kortrijk met daarbij Menen en Wervik tot het bisdom Doornik. De arrondissementen Brugge, Oostende, Roeselare en de oostelijke helft van Diksmuide vormden het preconcordataire bisdom Brugge (1). Het feit dat bepaalde delen vroeger tot verscheidene bisdommen behoorden heeft echter blijkbaar geen verschil in trouw aan de praktijk doen ontstaan (2). Er is echter wel een factor van historische aard die onderscheid aanbrengt tussen de rurale parochies. De enige parochies in de rurale gebieden die gedurende een periode van ongeveer dertig jaar min of meer ononderbroken een hoger verzuim hebben dan de andere, zijn deze parochies waar Stevenisten wonen. Een aantal Stevenistische kernen zijn blijven voortbestaan, vooral te Gits en te Passendale. Zij nemen echter tussen 1848 en 1878 sterk in aantal af.

Vervolgens dient men te wijzen op het stabiele karakter der paaspraktijk in de rurale gedeelten. Weliswaar is in 1910 het verzuim enigszins toegenomen in de rurale parochies. Van 0,29 % in 1848 tot 0,72 % (van 0,43 % tot 1,10 % voor de bevolking van 15 jaar en ouder). Dit is echter te wijten aan de invloed op het gemiddelde van een aantal parochies die hun strikt ruraal karakter verloren hebben. In typisch landelijk gebleven arrondissementen als Diksmuide en Tielt bedraagt het paasverzuim in 1910 niet meer dan 0,57 % en 0,69 % (bevolking 15 jaar en ouder 0,86 % en 1,06 %). Rekent men de stadsparochies van Diksmuide en Tielt niet mee dan bedraagt het verzuim in 1910 slechts 0,09 % en 0,10 % (bevolking van 15 jaar en ouder : 0,13 % en 0,15 %).

Deze stabiliteit is niet alleen kenmerkend voor de 19^e eeuw en het begin der 20^e. Betreft men in het overzicht de tellingen der zondagspraktijk verricht in 1938-1939 en 1952 dan constateert men dat tot ver in de 20^e eeuw de overgrote meerderheid der gelovigen getrouw de zondagsplichten vervult en dus ook — indien men de typologie van G. LE BRAS volgt — de paasplichten. In 1939 bedraagt het aantal personen dat zich onthoudt van de zondagsmis slechts 4,8 % in de dekenij Tielt en slechts 9,05 % in de dekenij Diksmuide. In 1952 is de situatie praktisch dezelfde gebleven, zoals men kan merken door kaart

(1) St. d'YDEWALLE : *De decanale indeling van het bisdom Brugge in 1839*, in : Hand. v.h. Gen. „Soc. d'Em. Brugge”, 1969, dl CVI, p. 140-171.

(2) Weliswaar komt tijdens de schoolstrijd, 1879-1884, een zeker verschil in politieke, sensibiliteit tot uiting. Men moet echter de vraag stellen of dit verschil een erfenis is van de vroegere kerkelijke indeling ofwel door regionale tegenstellingen van andere aard te verklaren is.

nr. 21 en 22 met elkaar te vergelijken. Het verzuim der zondagsmis in beide dekenijen ligt tussen 0 en 10 %. Het bisdom Brugge is in 1952 een der gebieden met de hoogste zondagsmispraktijk in België. Dit samen met de Antwerpse Kempen, de provincies Limburg en Luxemburg. Het diocees behoort tevens tot een zone die — gezien in het kader van het rurale Frankrijk — een hoge getrouwheidsgraad aan de praktijk kent. Naar het zuiden toe wordt deze zone begrensd door de lijn Boulogne, Saint-Pol, Arras (1).

De paasverzuimers vormen in de rurale gedeelten van het bisdom dus slechts een minderheid. Naast een aantal niet nader omschreven „*pauperes*” treft men in de landelijke parochies meiden en knechten, een paar ambachtslieden, een aantal herbergiers, staats- en spoorwegbedienden aan. Samen met een enkele dokter, veearts of notaris onderscheiden zij zich van het gewone gedragspatroon der parochiegemeenschap.

De motieven die in deze landelijke parochies de onthouding veroorzaken, zijn overwegend van morele aard. Ongeregeldheden in het huwelijksleven komen veel voor bij de armen. Dronkenschap schijnt eveneens een aanleiding te zijn om sommigen van de paascommunie uit te sluiten. Na 1880 wordt dit laatste motief echter praktisch niet meer aangehaald door de pastoors. Het inrichten van danspartijen wordt door herbergiers en pastoors op verschillende wijze bekeken. Dit vormt een voortdurende bron van conflicten. De belangentegenstelling die er normaal gesproken heerst tussen herbergiers en clerus is trouwens reeds meermaals aangetoond (2).

Men mag aannemen dat deze herbergiers de afwijzende houding van de clerus beantwoorden met een min of meer openlijk anticlericalisme. Dit anticlericalisme verklaart dan de toename van het aantal verzuimers onder de herbergiers gedurende de schoolstrijd. Bij de dokters, veeartsen en notarissen kan men een bewuste breuk met de Kerk of de godsdienst vooropstellen. Bij de staats- en spoorwegbedienden is dit vermoedelijk ook het geval, alhoewel bij de staatsambtenaren ook het politieke motief een rol kan hebben gespeeld.

Rond 1850 moet men in het bisdom Brugge de verzuimers hoofdzakelijk zoeken in de steden. Het verzuim bedraagt in 1848 in het ganse bisdom slechts 1,06 %. (Bevolking 15 jaar en ouder 1,55 %). In

(1) Zie hiervoor de kaart van F. BOULARD, 2e uitgave, jan. 1952, opgenomen in G. LE BRAS, *Études de sociologie religieuse*, p. 302-324.

(2) G. LE BRAS, *Études de sociologie religieuse*, p. 46-47 en p. 609.

de stadsparochies afzonderlijk genomen is het procent daarentegen 3,63 % (Bevolking 15 jaar en ouder 5,28 %) (1). Sommige stadsparochies liggen echter reeds ver boven dit gemiddelde. Bijvoorbeeld : Brugge, O.-L.-Vrouw, 1848 : 6 % en St.-Anna, 1862 : 10 %. Oostende, St.-Pieter en Paul, 1848 : 13 %. Kortrijk, O.-L.-Vrouw, 1848 : 9 %. Menen, St.-Vedastus, 1862 : 5 % en Ieper, St.-Martinus, 1854 : 6 %. In West-Vlaanderen zijn in 1850 de steden talrijk maar klein. De belangrijkste, Brugge, heeft met haar 49.308 inwoners nog een zekere allure die echter niet in overeenstemming is met haar economische betekenis. De Westvlaamse steden vertonen meer de kenmerken van het stadsfenomeen der 18^e eeuw, waarin de steden een knooppunt en verlengstuk der plattelandskernen waren (2). Het onderscheid in verzuim tussen stad en land in het bisdom Brugge dateert reeds van vóór 1850. Rapporten uit 1840 verstrekken aanwijzingen in dezelfde zin. Men kan zich dus afvragen of men hier niet staat voor een verschijnsel waarvan de oorsprong reeds voor de 19^e eeuw moet worden gezocht (3). De sociale structuur der Westvlaamse steden in de eerste helft der 19^e eeuw is nog praktisch onbekend. Wel moet het pauperisme er in aanzienlijke mate verspreid zijn geweest (4). Het aantal verzuimers onder de armen is dan ook in alle steden — vooral de belangrijkste — tamelijk groot. Toch is er een zekere differentiatie. Deze differentiatie is het best merkbaar voor Oostende, Brugge, Kortrijk en Menen. Te Oostende treft men de verzuimers aan onder de hoogste en de laagste klasse. Te Brugge wekt de middenstand de ontevredenheid der pastoors. Te Kortrijk en te Menen zijn het vooral de armen die zich onthouden van de paasplichten.

Van 1850 tot 1910 neemt het paasverzuim in de steden toe. Het gemiddelde van het ganse bisdom is in 1910 2,77 % en voor de

(1) De procenten die hier worden aangehaald voor de stadsparochies zijn berekend volgens de methode beschreven in hoofdstuk IV, p. 80

(2) B. VERHAEGEN, *Contribution à l'Histoire économique des Flandres*, dl I, p. 85.
R. BLANCHARD, *La Flandre*, p. 242-262, 313-328, 427-443.

(3) C. MARCILHACY beschikt niet over cijfers voor Orléans, de enige stad met een zeker formaat in het bisdom. Voor de kleinere steden stelt zij intengendeel vast dat rond 1852 de paaspraktijk over het algemeen beter is dan in de rurale gedeelten. Daar echter in 1852 de situatie der paaspraktijk in het bisdom Orléans vrij slecht te noemen is, rijst de vraag op of het antagonisme stad-land in dit geval niet in de tegenovergestelde richting werkt. C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle*, p. 303-414.

(4) In 1843 waren in 15 steden van West-Vlaanderen op een totale bevolking van 174.028 inwoners er 54.232 ingeschreven bij de verscheidene instellingen van weldadigheid, d.w.z. 1 op 3,20 personen. Brugge telt het grootste aantal : 1 op 2,38 en Diksmuide het kleinste : 1 op 8,62 personen. De andere steden houden het midden tussen deze beide. G. JACQUEMYS, o.c., p. 302-303.

bevolking van 15 jaar en ouder 4,22 % (1). In de stadsparochies afzonderlijk genomen, 1910 : 7,53 % (Bevolking 15 jaar en ouder : 11,48 %). Sommige stadsparochies liggen echter ver boven dit gemiddelde. Bijvoorbeeld te Oostende. Daar tellen de parochies St.-Pieter en Paulus, O.-L.-Vrouw en St.-Jozef in 1893 reeds ongeveer 30 % verzuimers onder de totale bevolking. De parochie St.-Jozef telt er in 1910 33 %. Te Menen was het aantal verzuimers in de St.-Vedastusparochie 5 % in 1862. In 1907 is het opgelopen tot 11 %. St.-Franciscus telt in 1910 12 % en St.-Jozef 34 %. Te Moeskroen is het aantal in de St.-Bartholomeusparochie gestegen van 2 % in 1848 tot 12 % in 1910. De parochie in het gehucht Montaleux telt in 1910 19 % verzuimers en deze te Le Tuquet 18 %. Verder moet nog worden vermeld dat tussen 1880 en 1910 het verzuim ook vaste voet heeft gekregen in de randgemeenten van Brugge, Oostende en Kortrijk.

Niet zonder reden werden Oostende en Moeskroen daareven als voorbeelden aangehaald. Niet alleen is de toename van het verzuim in deze steden het belangrijkste, zij liggen tevens in gebieden die tussen 1870 en 1910 een aantal ingrijpende veranderingen ondergaan. Zowel de kuststreek als de zone langsheen de Franse grens kennen een sterke demografische expansie, veroorzaakt door een grote inwijking. Jammer genoeg beschikt men voor Oostende stad over bijna geen inlichtingen van na 1893. Reeds dan echter wordt de toevloed der nieuwe inwoners door de pastoors van Oostende als een der belangrijkste oorzaken van de toename van het paasverzuim beschouwd. Hetzelfde geldt voor de rest van de kuststreek. Treffende voorbeelden zijn Blankenberge waar het verzuim is gestegen van 0,53 % in 1848 tot 3,96 % in 1887 en 10,43 % in 1907, en Zeebrugge dat in 1907 14,29 % verzuimers telt (1).

Ook in de zone langsheen de Franse grens is een toename van het verzuim waar te nemen. Naast de cijfers van Moeskroen die reeds werden aangehaald, mag hier nog even worden herin-

(1) Hoger werd aangetoond dat het berekende gemiddelde voor 1907 en 1910 te laag is wegens het ontbreken van gegevens over de stadsparochies van Oostende. Neemt men bij de berekening van het gemiddelde van 1907 en 1910 de cijfers in aanmerking die in 1893 voor Oostende worden opgegeven, dan bekomt men : voor het bisdom : 1907 : 3,37 % en 1910 : 3,47 % (Bevolking 15 jaar en ouder : 1907 : 5,13 % en 1910 : 5,29 %). Voor de stadsparochies : 1907 : 9,72 % en 1910 : 8,95 % (Bev. 15 jaar en ouder : 1907 : 14,82 % en 1910 : 13,63 %).

(1) Oostende (St.-Antonius), 1907, 1908 en 1910, ABB., B 327.

Zeebrugge, 1907, ABB., B 327.

Oostende (St.-Petrus en Paulus), 1881, ABB., B 326.

nerd aan de cijfers van enkele parochies. Bijvoorbeeld, Herzeeuw 13,66 % in 1907, Spiere 7,12 % in 1910, Rekkem 5,59 % in 1907 en Komen 7,43 % in 1907. De immigratie te Moeskroen en in de parochies langsheen de Franse grens draagt echter een eigen karakter. De parochies krijgen een toevloed van immigranten te verwerken die zich daar metterwoon vestigen maar gaan arbeiden in het groeiende Noordfranse industriegebied (1). Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat in het arrondissement Kortrijk en in mindere mate in Ieper, het aantal verzuimers betekenisvol toeneemt onder de *pauperes*, of onder de *classis operaria*, zoals men nu meer en meer schrijft.

De pastoors trekken de aandacht op de nefaste invloed van dit werk in Frankrijk dat de arbeiders in contact brengt met de felle politieke agitatie in de Noordfranse industriekernen (2). Zij wijzen telkens opnieuw op de groeiende invloed van het socialisme om de toename van het verzuim te kunnen verklaren (3). Hoezeer deze pendelarbeiders een gereede bodem vormden voor de socialistische propaganda bewijst wel het feit dat voor de eerste wereldoorlog het socialisme in West-Vlaanderen nergens vaste voet heeft gekregen tenzij juist in deze grensstreek (4).

(1) R. BLANCHARD, *o.c.*, 396-8. B. VERHAEGEN, *o.c.*, dl I, p. 316-7. Zie ook A. SIMOENS, *Na den storm*, Ronse, 1913.

(2) Moeskroen (St.-Bartholomeus), 1910 : „Iuventus nostra operaria ad socialismum et impietatem quotannis magis magisque vergit, cuius causa maior est vicinia civitatum Robaci et Turcundii, ad quas quotidie tendunt milli ex nostris operariis, qui in fabricis fere alios socios laboris non inveniunt quam socialistas. Attende ad numerum votantium Guesde et (onleesbaar) in recentioribus electionibus Robaci et Turcundii habitis, et intelliges pericula ad quae iuventus nostra ibi exponitur.” ABB., B 327.

(3) In zijn mededeling op het Colloquium te Cambridge — *La déchristianisation ouvrière en France dans le Nord, à la fin du XIXe et au début du XXe siècles* — bespreekt P. DROULERS een rapport dat in 1925 werd opgesteld door P. Ach. DANSET s.j., onder-directeur der Action populaire te Vanves (Parijs), in opdracht van de Congregatie van het Concilie. Dit naar aanleiding van een aanklacht van de president van het Consortium der Textielindustrie van Roubaix en Tourcoing tegen de katholieke syndicaten en hun kerkelijke raadgevers. Dit rapport beschrijft de religieuze en sociale ontwikkeling van de arbeiderswereld van Roubaix-Tourcoing vanaf ongeveer 1870. A. DANSET legt hierin sterk de nadruk op het belang van de politiek-syndikale actie der socialisten als ontkerstenende factor. *Miscell. Hist. Eccl. III, Bibl. d. l. Rev. d'Hist. Eccl.*, dl 50, p. 329-339.

(4) De eerste sporen van socialistische werking dateren uit 1877-79. De socialisten intensiverden hun actie bij de strijd voor het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging. Toch veroverden ze eerst in 1906 een parlamentszetel in het arrondissement Kortrijk. De christen-democraten hebben geageerd in Brugge, Kortrijk en Oostende, maar hun activiteiten hebben slechts enkele jaren geduurd en van de partij is er na de eerste wereldoorlog geen sprake meer. Zie S.H. SCHOLL, *Bijdrage tot de geschiedenis van de arbeidersbeweging in West-Vlaanderen (1875-1914)*, R. VAN EENOO, *Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge*, K. VAN ISACKER, *Het Daensisme*, L. WILS, *Het Daensisme en A. SIMOENS, Na den storm*.

De tellingen der zondagsmispraktijk van 1938-9 en 1952 bewijzen dat de situatie van 1910 een blijvend karakter vertoont. De zones met een hoger aantal paasverzuimers in 1910 handhaven zich tot in de helft der 20^e eeuw. In de kuststreek telt de dekenij Oostende 58 % zondagsmisverzuimers en de dekenij Brugge Noord 33 %. Langsheen de Franse grens behoren de dekenijen Moeskroen met 49,3 % misverzuimers en de dekenijen Menen en Avelgem, beide met 32,7 %, eveneens tot de gebieden met het hoogste zondagsmisverzuim in het bisdom. De kaart die de toestand in 1952 aangeeft, toont aan dat er zich niet veel veranderingen meer hebben voorgedaan (1). Vermits de resultaten van deze laatste tellingen gegroepeerd zijn per dekenij, is het onmogelijk de positie der steden af te zonderen van de rurale parochies. De dekenij Brugge stad, die slechts bestaat uit de parochies van Brugge stad zelf laat echter toe zich een idee te vormen van de toestand in de steden in 1939 en 1952. Deze dekenij telt in 1939 45,5 % zondagsmisverzuimers, en in 1952 tussen 40 en 60 %. Men kan nu wel veronderstellen dat in de overige dekenijen de steden hun leidende positie zullen hebben behouden. (2)

Hiermee is, naar onze mening althans, de belangrijkste evolutielijn van het paasverzuim tussen 1840 en 1911 getrokken. Door toevoeging van de cijfers der zondagsmispraktijk van 1938-9 en 1952, kan men zelfs vooropstellen dat deze lijn mag doorgetrokken worden tot 1952. Immers in 1952 zijn het nog dezelfde zones als in 1910 waarin de onthouding van de godsdienstpraktijk het hoogst is. Tegenover deze evolutie op langere termijn staat de meer conjuncturele invloed van de schoolstrijd. Jammer genoeg is het bronnenmateriaal voor de periode 1893-1906 zeer schaars, zodat het moeilijk wordt de blijvende gevolgen van de schoolstrijd te stellen tegenover de nieuwe oorzaken die vanaf 1890 hun aanloop schijnen te nemen. Samen met de

(1) De evolutie der verkiezingsuitslagen voor de Kamers van 1919 tot 1954 bevestigt de presentie van het socialisme in het Kortrijkse. Vooral dan in de kantons Menen en Moeskroen, waar het procent socialistische stemmen in 1919 praktisch het dubbel van en in 1954 nog beduidend meer dan het gemiddeld procent der stemmen voor de socialisten in de provincie bedraagt. Zie : *Atlas des élections belges 1919-1954*, par R. DE SMET, R. EVALENKO en W. FRAEYS, Brussel, 2dln, 1958.

(2) Kanunnik STROOM schat rond 1898 het aantal zondagsmisverzuimers op 22.000 op een bevolking van 750.000, d.w.z. 2,93 %. Op 288 parochies zijn er 115 waarin iedereen zijn zondagsplicht vervult, 98 met 1 tot 10 zondagsmisverzuimers, 70 met meer dan 10. Maar behalve in steden als Brugge, Oostende, Kortrijk, Ieper, Menen, Diksmuide, Roesselare en enkele Waalse parochies aan de rand van Frankrijk als bv. de 4 parochies van Moeskroen, Dottenijs, Waasten en enkele andere, gaat het getal in de overige der 70 parochies nooit boven de 100. *Rapport présenté par M. le Chan. STROOM*, in *XIe Congrès eucharist. intern.*, Brussel, 1899, p. 130.

behandeling van de schoolstrijd zal iets worden gezegd over de voorafgaande politieke ontwikkeling. Over het socialisme is reeds gesproken, omdat de opkomst hiervan nauw samenhangt met wijzigingen in de socio-economische structuren in de laatste twintig jaar voor de Eerste Wereldoorlog.

Wil men de invloed van de politieke factor op de paaspraktijk bepalen, dan komt dit in deze studie in hoofdzaak neer op het beantwoorden van de vraag van welk ogenblik af en ten gevolge van welke oorzaak het behoren tot een bepaalde politieke overtuiging en het vervullen der paasplichten onverenigbaar wordt. Het scherper worden der politieke tegenstellingen door het ideologisch uit elkaar groeien van liberalen en katholieken en de opkomst van een nieuwe ideologie als het socialisme, zijn verschijnselen waarvan de betekenis slechts geleidelijk duidelijk wordt en de werking zich eerst op langere termijn laat voelen. Daarnaast zijn er crisismomenten waardoor een bepaalde evolutie wordt versneld of een tendens geradicaliseerd. De schoolstrijd is hiervan een eminent voorbeeld.

De politieke evolutie op regionaal en plaatselijk vlak in West-Vlaanderen is nog onvoldoende gekend. Een aantal studies over Brugge, Kortrijk, Roeselare en Oostende tonen aan dat in de gemeenteraden tot ongeveer 1848 een unionisme heeft geheerst. Van dat ogenblik af begint een liberaal getij dat rond 1857 voor goed aan kracht en overwicht wint. De radicalisering der opinies, die rond 1860 voortdurend toeneemt, schijnt op de duur in West-Vlaanderen, politiek gesproken, winst te hebben opgeleverd voor de katholieken. Want tussen 1865 en 1875 is overal het klimaat omgeslagen ten gunste van deze partij. Uitgezonderd te Oostende waar de liberale overmacht stand hield tot in 1911, toen zes katholieken hun intrede deden in de gemeenteraad. De uitslagen der provinciale en wetgevende verkiezingen vertonen ongeveer hetzelfde beeld. Behalve dan dat in Kortrijk reeds na 1854 de liberalen niet meer aan bod komen in de wetgevende verkiezingen. Te Oostende behaalden de katholieken eerst in 1884 de meerderheid voor de Senaat en in 1894 voor de Kamer. De provinciale verkiezingen verliepen steeds ten voordele van de liberalen (1).

(1) Zie hiervoor W. MAERVOET, *De politieke evolutie in het arrondissement Oostende 1830-1914*, Gent, 1965. P. VANCOLEN, *Politiek leven te Kortrijk 1830-1884*, Gent, 1966 en M. LAQUIERE, *Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Roeselare (1864-1914)*, Gent, 1966. Alle onuitgegeven licentiaatsverhandelingen. Verder R. VAN EENOO, *Partijvorming en politieke strekkingen bij de cijnskiezers te Brugge (1830-1893)*, Gent, 1968. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling.

Tussen 1848 en 1878 doen zich echter geen noemenswaardige veranderingen voor in de paaspraktijk (1). Behalve dan dat in de steden rond 1870 het verzuim reeds in zekere mate schijnt toe te nemen. Rond 1880 schiet de grafiek van het verzuim met een sprong in de hoogte ten gevolge van de politieke crisis ontstaan door de schoolwetgeving en de maatregelen der kerkelijke hiërarchie.

In juli 1879 werd door het radikaal-liberale ministerie onder leiding van Frère-Orban een nieuwe wet gestemd voor het lager onderwijs. Dit onderwijs zou voortaan neutraal zijn en onder strikte controle staan van de staat. De reactie der bisschoppen op deze wet was zeer fel. In hun instructies van 1 september 1879 en februari 1880 verklaarden zij dat het onderwijs, zoals het door de wet van 1879 zou worden georganiseerd, gevaarlijk was voor het geloof. Zij verboden de katholieken alle medewerking aan dit onderwijs. De ouders die hun kinderen zonder toelating van de clerus stuurden naar het officieel onderwijs, de onderwijzers die er les gaven, de leden van de officiële schoolcomités en de leraars en leerlingen der officiële normaalscholen werden de sacramenten ontzegd (2). Welbewust wordt door de kerkelijke hiërarchie het volbrengen der paasplichten aan een bepaalde groep personen verboden. Deze worden, wellicht tegen hun zin, tot een optie gedwongen. De werkelijk blijvende gevolgen van deze maatregelen kunnen dus eerst worden vastgesteld, nadat deze uitsluiting is opgeheven. Dit gebeurde in feite doordat in 1884 een katholieke meerderheid het parlement veroverde. De vraag is dus wie er en hoeveel er definitief de paaspraktijk hebben opgegeven ten gevolge van deze „chirurgische ingreep” der kerkelijke overheid.

De invloed van deze voorschriften op het paasverzuim is merkbaar in het ganse bisdom. En dit zowel in de rurale gebieden als in de steden. Het verzuim stijgt van 1,07 % in 1878 tot 2,30 % in 1881. (Bevolking 15 jaar en ouder, van 1,60 % tot 3,43 %). Het gemiddelde der rurale parochies klimt van 0,16 % in 1878 naar 0,79 % in 1881. (Bevolking 15 jaar en ouder, van 0,24 % naar 1,18 %). In de stadsparochies is de evolutie als volgt : 1871 : 3,51 %, 1878 : 4,68 % en 1881 : 5,31 %. (Bevolking 15 jaar en ouder, 1871 : 5,02 % ; 1878 : 6,99 % en 1881

(1) In dit verband was het verleidelijk het hoge gemiddelde van 1869 te verklaren door de eventuele invloed van de encycliek „*Quanta cura*” en de „*Syllabus*”. Hoger werd echter aangetoond dat hier andere oorzaken in het spel zijn. Er werd trouwens in de paasrapporten geen toespeling gevonden op deze pauselijke documenten. Tijdens de schoolstrijd daarentegen wemelen de rapporten van verduidelijkende opmerkingen.

(2) P. VERHAEGEN, *La lutte scolaire en Belgique*, p. 160-66.

7,94 %). De toename van het verzuim in de rurale gebieden is het meest opvallend in de Polders en de streek rond Ieper. De steden die reeds vóór 1879 vrij hoge procenten hebben, kennen geen noemenswaardige toename, Oostende uitgezonderd. Het aantal verzuimers vermeerdert daarentegen heel wat in de kleinere steden die gelegen zijn in rurale gebieden waar het verzuim eveneens aanzienlijk stijgt.

Hieruit kan men besluiten dat in de landelijke gebieden en de kleinere steden vóór 1879 een aantal personen woonden die tussen hun politieke overtuiging en het vervullen van hun paasplichten geen contradictie zagen. De geringe toename in steden als Brugge, Kortrijk en Menen moet waarschijnlijk worden geweten aan het daar heersende politieke klimaat. Vermoedelijk was de scheidingslijn tussen politieke overtuiging en godsdienstpraktijk daar reeds vroeger getrokken. De vermeerdering van het procent te Oostende moet vermoedelijk verklaard worden door de sterk liberaal getinte sfeer van deze stad. De agitatie der liberalen is daar zeer heftig geweest. Naar verluidt zouden bij de opening van een vrije school in de parochie Mariakerke, naast de clerus en de leden van het katholieke schoolcomité, slechts twee families aanwezig zijn geweest. De anderen waren weg gebleven uit vrees voor de liberalen (1).

Het verzuim bereikt een hoogtepunt in 1883 en 1885 (2). Maar rond 1890 is in de rurale parochies de rust in zoverre weergekeerd dat het procent verzuimers nog slechts het dubbele bedraagt van dit van 1878. De betekenis van dit laatste mag echter niet overdreven worden. Immers, de kaarten van 1887 en 1893 tonen aan dat op dat ogenblik het verzuim reeds is toegenomen in de randgemeenten der grote steden, in de kuststreek en langsheen de Franse grens. Het feit dat het gemiddelde rond 1890 het dubbele bedraagt van dit van 1878 is dus niet noodzakelijk te wijten aan de blijvende gevolgen van de schoolstrijd in de rurale gedeelten. Men kan evenzeer vooropstellen dat de oorzaak ligt in een nieuwe concentratie van het verzuim in gebieden die hun zuiver landelijk karakter verliezen.

Het onderzoek naar de spreiding van het verzuim over de beroepen laat trouwens toe te constateren dat de personen ingeschakeld in de staats-, provincie- of gemeenteadministratie bijna de

(1) ABB., B 365 bis, Oostende (Mariakerke).

(2) Voor het ganse bisdom, 1883 : 2,79 %, 1885 : 3,41 %. (Bevolking 15 jaar en ouder : 1883 : 4,17 %, 1885 : 4,82 %). Rurale parochies : 1883 : 0,82 %, 1885 : 0,54 %. (Bevolking 15 jaar en ouder : 1883 : 1,22 %, 1885 : 0,78 %). Stadsparochies : 1883 : 6,84 %, 1885 : 8,24 %. (Bevolking 15 jaar en ouder : 1883 : 10,23 %, 1885 : 12,33 %).

helft van het aantal verzuimers uitmaken in de rurale parochies gedurende de periode 1880-89. Bij de overname van het bewind door de katholieken in 1884 verminderde zeker de pressie die van hogerhand op hen werd uitgeoefend. Dit laat veronderstellen dat de schoolstrijd weinig blijvende gevolgen heeft in de landelijke parochie. Slechts enkelen zijn de verzuimers van vóór 1879 gaan vervoegen.

In de kleinere steden, die in 1881 een vermeerdering van het verzuim kennen veroorzaakt door de schoolstrijd, zijn de gevolgen van meer blijvende aard. De voorschriften der kerkelijke hiërarchie zijn daar voor een aantal personen de aanleiding om definitief te breken met het vervullen der paasplicht. Zo wordt bijvoorbeeld te Diksmuide de onthouding van een aantal personen duidelijk aan hun politieke overtuiging (liberalisme) toegeschreven. Dit was niet het geval vóór 1879 (1).

Misschien kunnen hier nog een paar gegevens over de pastorale methodes worden aan toegevoegd. In de statuten van het bisdom, door Mgr. Boussem gepromulgeerd rond 1838, wordt er sterk de nadruk op gelegd dat de pastoor een persoonlijke kennis moet bezitten van zijn parochianen. Deze kennis moet worden vastgelegd in het *Liber status animarum* en vernieuwd door een jaarlijks huisbezoek. Een belangrijk onderdeel van deze kennis bestaat erin dat de pastoor er zich moet van op de hoogte houden of de parochianen hun paasplichten getrouw volbrengen. Het gedrukte *Liber status animarum* dat dateert uit 1910 en in hoofdstuk I werd beschreven, wijst nog volledig in deze richting. Deze bezorgdheid voor het behoud van de godsdienstpraktijk is kenschetsend voor de 19^e eeuw (2).

Het vervullen der paasplichten wordt dan ook omgeven met een netwerk van voorschriften. Aan de pastoors worden hulpmiddelen ter hand gesteld om het effectieve nakomen van deze plichten te controleren. Onder meer het reeds hoger genoemde *Liber status animarum*, de *testimonia* die aan de eigen pastoor moesten worden overhandigd en later de „biechtbriefjes”. Het geheel wordt dan bekroond door een jaarlijks rapport dat naar het bisdom moet worden gestuurd. Terloops mag wel even worden opgemerkt dat een vergelijkende studie aan-

(1) Diksmuide, 1907, ABB., B 327.

(2) Y.-M. HILAIRE, *La vie religieuse dans les pays de la Loire au XIXe siècle*, in : *L'information Historique*, 1967, dl XXIX, p. 34 : „Les méthodes pastorales du clergé au XIXe siècle ont pour but d'encadrer fortement les masses ou de les ramener à l'église si elles l'ont délaissée. L'accomplissement des Pâques et l'assistance à la messe dominicale constituent les objectifs prioritaires...”

toonde dat deze rapporten waarschijnlijk uniek zijn en deze denunciatie alleen in het bisdom Brugge wordt gehandhaafd.

In de rurale parochies schijnen deze methodes zonder veel tegenstribbelen door de gelovigen aanvaard te worden. De verzuimers zijn er weinig talrijk. De pastoors zoeken hen op, sporen hen aan, vermanen en controleren of de beloften wel in daden worden omgezet. Men rekent erop dat achterblijvers tot beter inzicht zullen komen op de grote feestdagen, de gedurige aanbidding of ter gelegenheid van een jubileum of missie. Vooral de parochiale missie zal de verstokte verzuimers ertoe bewegen opnieuw hun pasen te houden. Zelfs in het begin der 20^e eeuw staat de effectieve kracht van de missie nog in hoog aanzien. Tussen 1907 en 1911 worden er missies gehouden in Diksmuide, Oostende, Brugge en Zeebrugge (1). Het succes van de missie wordt afgemeten aan het aantal „retours” (2).

In de steden is het parochieverband minder hecht. De clerus wijt dit onder meer aan de concurrentie der regulieren. Uit de parochies langsheen de Franse grens en vooral uit Moeskroen hoort men gelijkaardige klachten weerklinken bij het begin der 20^e eeuw. De pastoors voelen dat de bevolking die dikwijls van woonplaats verandert (*population flottante*) en voor een groot deel in Frankrijk uit werken gaat, hen ontglipt (3). Anderzijds laten de hoge cijfers die door de pastoors van nieuw opgerichte parochies te Menen, Moeskroen en ook te Kortrijk worden verstrekt, vermoeden dat er in deze steden wijken zijn ontstaan waar de godsdienstpraktijk fel is achteruitgegaan (4).

(1) „Hoc anno, ut in aliis ecclesiis parochialibus civitatis Brugensis, sic in BMV parochia est magna missio, a Dominica Passionis 13 maart, usque ad Pascha 27 maart habita...” Brugge (O.-L.-Vrouw) 1910, ABB., B 327. En ook : Oostende (St.-Antonius) 1910 en Diksmuide 1907, ABB., B 327. Zeebrugge, 1911, ABB., B 327.

(2) Brugge (O.-L.-Vrouw) 1910 : „Ad minus ut videtur 200 ad praxim religiosam redierunt...” en St.-Anna : „... multi peccatores qui a pluribus annis ecclesiam non frequentaverant, sincere confessi sunt...” ; eveneens St.-Maria-Magdalena : „... Een werkelijk getal van verre weergekeerd ; van 5, 10, 15, 20 jaar en meer, en van sedert de schoolwet...” ABB., B 327.

(3) Montaleux (Moeskroen) 1907, 1908, 1910 en 1911 ; Risquons-Tout, (Moeskroen) 1908, ABB., B 327.

(4) Uittreksel van de copie van de brief geschreven door pastoor A. Deconinck (O.-L.-Vrouwparochie te Kortrijk) in antwoord op een schrijven van Mgr. Waffelaert van 20 december 1902. De tekst bevindt zich in het *Liber memorialis* bewaard op het archief der parochie. Het kwartier waarvan sprake in de tekst is gelegen bij de St.-Janspoort en strekt zich uit tussen de wegen naar Stasegem en Zwevegem. In dit kwartier wordt op 25 mei 1906 de parochie St.-Jan-Baptist opgericht.

„... Ce quartier, dont j'estime la population à 4.000 âmes, est habité en grande partie par un élément ouvrier ; c'est le quartier le plus travaillé par les socialistes ; c'est un quartier où la foi est presque éteinte, où la pratique religieuse est quasi-nulle où toutes les misères morales foisonnent et encore augmentent chaque jour. Tandis que cette section de notre paroisse, numériquement si importante et avec une population si dense, aurait besoin plus que toute

Bijvoorbeeld te Menen, St.-Jozef 33,82 % in 1910 en Le Tuquet (Moeskroen) 17,49 % in 1907. Vermeldenswaard is daarom het voorstel van pastoor J. Dehulster uit Moeskroen om in navolging der Noordfranse parochies een soort parochieblad uit te geven dat het contact tussen clerus en parochianen op een nieuwe wijze moet verzekeren (1).

Bondig samengevat kan men zeggen dat tussen 1850 en 1910 het paasverzuim in West-Vlaanderen is toegenomen. Het blijft echter, in het geheel beschouwd, een beperkt verschijnsel dat zich vooral manifesteert in de stadsparochies en in twee zones, namelijk de kuststreek en de parochies langs de Franse grens. Het keerpunt ligt rond 1880. Op dat ogenblik vermeerderd het aantal verzuimers tijdelijk in het ganse bisdom ten gevolge van de schoolstrijd, terwijl de kuststreek en de zone aan de Franse grens onder invloed van demografische en economische factoren een andere structuur krijgen. Tussen 1880 en 1910 ziet men het verzuim dan ook uitbreiding nemen in deze beide zones. Sinds 1880-1910 is er blijkbaar niets essentieels veranderd, zoals de enquêtes van 1938-39 en 1952 aantonen. De situatie der godsdienstpraktijk in West-Vlaanderen, zoals ze nog in de helft van de 20e eeuw bestaat, heeft haar definitieve vorm gekregen in het laatste kwart der 19e en het begin der 20e eeuw (2).

autre de rapports directs et immédiats avec son clergé, c'est précisément celle qui nous échappe le plus. La cause principale en est la situation topographique de ce quartier. D'un côté il est séparé de nous par le territoire de St.-Martin; d'autre part, il confine à l'église des Passionistes. Il suit de là que ceux qui vont encore à l'église, se rendent soit à St.-Martin, soit chez ces Pères, et nous, nous ne les voyons que quand ils se présentent à notre porte pour demander l'aumône. Comme je l'ai déjà dit, un grand nombre d'habitants de ce quartier ne pratique plus. Dans ces conditions le zèle de mes vicaires (et je puis dire qu'il est très grand pour ce quartier) reste là impuissant..."

(1) Moeskroen (St.-Bartholomeus), 1910, ABB., B 327.

(2) L. de SAINT-MOULIN stelt vast dat ook te Seraing de periode 1880-1914 een keerpunt is. Van 1845 tot 1880 bedraagt in Seraing de onthouding van de zondagsmis meer dan 80 % en van de paascommunie ongeveer 60 %. Maar tot 1880 worden alle kinderen gedoopt en zijn er slechts 5 % burgerlijke huwelijken en begrafenissen. Het hoge mis- en paasverzuim in de periode 1845-1890 wijt de auteur aan de eerste fase der industrialisatie te Seraing. Vanaf 1890 vermindert daarentegen elke vorm van godsdienstpraktijk. In 1900-13 wordt een hoogtepunt der onthouding bereikt met in 1912: 23 % niet gedoopte kinderen, 46 % burgerlijke huwelijken en 64 % burgerlijke begrafenissen. Volgens L. de SAINT-MOULIN is deze evolutie het gevolg van het feit dat in deze periode de arbeiderswereld zich op militante wijze organiseert tegen de bestaande structuren in. Vanaf 1925 moet men te Seraing echter een verbetering constateren op het gebied der „*actes saisonniers*”. Van 1950 tot 1960 telt men gemiddeld 5 % niet gedoopte kinderen, 22 % burgerlijke huwelijken en 45 % burgerlijke begrafenissen. Maar in 1961 onthielden zich nog 88 % van de zondagsmis. L. de SAINT-MOULIN, *Contribution à l'histoire de la déchristianisation. La pratique religieuse à Seraing depuis 1830.*, in: *Annuaire d'Histoire Liégeoise*, 1967, nr. 34, dl X, p. 33-121.

Voor de historicus heeft deze gelijkenis tussen de toestand van 1910, 1939 en 1952 interessante gevolgen op methodologisch gebied. Men vindt hier een argument te meer om te besluiten dat waar de getrouwheid aan de paaspraktijk vermindert, de zondagsmispraktijk daar de weerslag van ondervindt en omgekeerd. Dit heeft zijn belang want de historicus verkeert meestal niet in de mogelijkheid om de zondagsmispraktijk te onderzoeken.

Hiermee is slechts een algemeen beeld der ontwikkeling getekend. Veel moet nog nader worden gepreciseerd. Misschien mogen hier een aantal suggesties worden gedaan voor verder onderzoek. Een meer gedetailleerde verkenning van de kuststreek of de grensparochies rond Menen en Moeskroen zal zeker interessante gegevens aan het licht brengen. Wellicht ware het nog beter een studie te wijden aan, bijvoorbeeld, „de pendelarbeiders”, waarin de situatie van deze werklieden op economisch, sociaal, cultureel en godsdienstig gebied wordt geschetst. Dit zou toelaten de betekenis van het godsdienstige in het dagelijkse leven van deze mensen nader te omschrijven.

BIJLAGEN

NAAMLIJST EN NUMMERS DER PAROCHIES PER ARRONDISSEMENT

ARROND. BRUGGE

BRUGGE

- 1 St.-Salvator
- 2 O.-L.-V.
- 3 St.-Jacob
- 4 St.-Gillis
- 5 St.-Walburga
- 6 St.-Anna
- 7 St.-Maria-Magdalena
- 8 Begijnhof
- 9 TORHOUT
- 10 AARTRIJKE
- 11 ASSEBROEK
- 12 St.-Catharina
- 13 BEERNEM
- 14 BLANKENBERGE
- 15 DAMME
- 16 DUDZELE
- 17 HEIST
- 18 HERTSBERGE
- 19 HOEKE
- 20 HOUTAVE
- 21 JABBEKE
- 22 KNOKKE
- 23 KOOLKERKE
- 24 LAPSCHOURE
- 25 LISSEWEGE
- 26 LOPPEM
- 27 MEETKERKE
- 28 MOERKERKE
- 29 NIEUWMUNSTER
- 30 OEDELEM
- 31 OOSTKAMP
- 32 OOSTKERKE
- 33 RAMSKAPELLE
- 34 RUDDERVOORDE
- 35 SIJSELE
- 36 St.-ANDRIES
- 37 St.-JORIS

- 38 St.-KRUIS
- 39 St.-MICHIELS
- 40 St.-PIETERS
- 41 SNELLESEM
- 42 STALHILLE
- 43 UITKERKE
- 44 VARSNARE
- 45 VELDEGEM
- 46 VIJVEKAPELLE
- 47 WAARDAMME
- 48 WENDUINE
- 49 WESTKAPELLE
- 50 ZEDELGEM
- 51 ZEEBRUGGE
- 52 ZERKEGEM
- 53 ZUIENKERKE

ARROND. DIKSMUIDE

- #### 1 DIKSMUIDE
- 2 BEERST
 - 3 BOVEKERKE
 - 4 EDEWALLE
 - 5 ESEN
 - 6 HANDZAME
 - 7 HOUTHULST
 - 8 JONKERSHOVE
 - 9 KAASKERKE
 - 10 KEIEM
 - 11 KLERKEN
 - 12 KOEKELARE
 - 13 KORTEMARK
 - 14 LAMPERNISSE
 - 15 LEKE
 - 16 LO
 - 17 MERKEM
 - 18 NIEUWKAPELLE
 - 19 NOORDSCHOTE
 - 20 OOSTKERKE
 - 21 OUDEKAPELLE
 - 22 POLLINKHOVE

- 23 RENINGE
- 24 St.-JAKOBKAPELLE
- 25 STUIVEKENSKERKE
- 26 VLADSLÓ
- 27 WERKEN
- 28 WOU MEN
- 29 ZARREN

ARROND. IEPER

IEPER

- 1 St.-Martinus
- 2 St.-Pieter
- 3 St.-Jacob
- 4 St.-Nicolaas

POPERINGE

- 5 St.-Bertinus
- 6 O.-L.-V.
- 7 St.-Jan

8 WAASTEN

9 WERVIK

- 10 BESELARE
- 11 BIKSCHOTE
- 12 BOEZINGE
- 13 BRIELEN
- 14 DIKKEBUS
- 15 DRANOUTER
- 16 ELVERDINGE
- 17 GELUVELD
- 18 GELUWE
- 19 HARINGE
- 20 HOLLEBEKE
- 21 HOUTHEN
- 22 KEMMEL
- 23 KOMEN
- 24 KROMBEKE
- 25 LANGEMARK
- 26 LE BIZET
- 27 LOKER
- 28 MESEN
- 29 NEERWAASTEN
- 30 OOSTVLETEREN
- 31 PASSEDALE
- 32 PLOEGSTEERT

- 33 POELKAPELLE
- 34 PROVEN
- 35 RENINGELST
- 36 ROESBRUGGE
- 37 St.-JAN bij Ieper
- 38 St.-JAN ter Biezen
- 39 St.-JULIAAN (Langemark)
- 40 TEN BRIELEN
- 41 VLAMERTINGE
- 42 VOORMEZELE
- 43 WATOU
- 44 WESTNIEUWKERKE
- 45 WESTOUTER
- 46 WESTVLETEREN
- 47 WIJTSCHATE
- 48 WOESTEN
- 49 WULVERGEM
- 50 ZANDVOORDE
- 51 ZILLEBEKE
- 52 ZONNEBEKE
- 53 ZUIDSCHOTE

ARROND. KORTRIJK

KORTRIJK

- 1 St.-Martinus
- 2 O.-L.-V.
- 3 St.-Rochus
- 4 St.-Elooi
- 5 St.-Jan-Baptist

MENEN

- 6 St.-Vedast
- 7 St.-Franciscus
- 8 St.-Jozef

MOESKROEN

- 9 St.-Bartholomeus
- 10 Risquons-Tout
- 11 Mont-à-Leux
- 12 Le Tuquet
- 13 AVELGEM
- 14 AALBEKE
- 15 ANZEGEM
- 16 BAVIKHOVE

17 BELLEGEM
 18 BEVEREN
 19 BISSEGEM
 20 BOSSUIT
 21 DEERLIJK
 22 DESSELGEM
 23 DOTTENIJS
 24 GIJZELBRECHTEGEM
 25 GULLEGEM
 26 HARELBEKE
 27 HEESTERT
 28 HELKIJN
 29 HERZEEUW
 30 HEULE
 31 HEULE-WATERMOLEN
 32 HULSTE
 33 INGOOIGEM
 34 KASTER
 35 KERKHOVE
 36 KOOIGEM
 37 KUURNE
 38 LAUWE
 39 LENDELEDE
 40 LES-BALLONS
 41 Luingne
 42 MARKE
 43 MOEN
 44 MOORSELE
 45 OTEGEM
 46 OUTRIJVE
 47 REKKEM
 48 ROLLEGEM
 49 St.-DENIJS
 50 St.-ELOOIS-VIJVE
 51 St.-KATHARINA (Kuurne)
 52 St.-LODEWIJKS (Deerlijk)
 53 SPIERE
 54 STASEGEM
 55 TIEGEM
 56 VICHTE
 57 WAARMAARDE
 58 WAREGEM
 59 WEVELGEM
 60 ZWEVEGEM

ARROND. OOSTENDE

OOSTENDE

1 St.-Pieter en Paul
 2 Mariakerke
 3 O.-L.-V.
 4 St.-Jozef
 5 St.-Antonius
 6 H. Hart
 7 GISTEL
 8 BEKEGEM
 9 BREDENE
 10 EERNEGEM
 11 ETTELGEM
 12 ICHTEGEM
 13 KLEMSKERKE
 14 LEFFINGE
 15 LOMBARDSIJDE
 16 MANNEKENSVERE
 17 MIDDELKERKE
 18 MOERE
 19 MOLENDORP
 20 OUDENBURG
 21 SCHORE
 22 St.-PIETERSKAPELLE
 23 SLIJPE
 24 SNAASKERKE
 25 STENE
 26 VLISSEGEM
 27 WESTENDE
 28 WESTKERKE
 29 WILSKERKE
 30 ZANDE
 31 ZANDVOORDE
 32 ZEVEKOTE

ARROND. ROESELARE

ROESELARE

1 St.-Michiel
 2 St.-Amands
 3 O.-L.-V.
 IZEGEM
 4 St.-Hilonius

- 5 H. Hart
- 6 ARDOOIE
- 7 BEVEREN
- 8 DADIZELE
- 9 EMELGEM
- 10 GITS
- 11 HOOGLEDE
- 12 INGELMUNSTER
- 13 KACHTEM
- 14 LEDEGEM
- 15 LICHTERVELDE
- 16 MOORSLEDE
- 17 OEKENE
- 18 OOSTNIEUWKERKE
- 19 ROLLEGEMSKAPELLE
- 20 RUMBEKE
- 21 St.-ELOOIS-WINKEL
- 22 St.-GODELIEVE (Rumbeke)
- 23 St.-JOZEF (Hoogledede)
- 24 STADEN
- 25 WESTROZEBEKE

ARROND. TIELT

- 1 TIELT
- 2 AARSELE
- 3 DENTERGEM
- 4 DOOMKERKE
- 5 EGEM
- 6 KANEGEM
- 7 KOOLSKAMP
- 8 MARIALOOP
- 9 MARKEGEM
- 10 MEULEBEKE
- 11 OESELGEM
- 12 OOIGEM
- 13 OOSTROZEBEKE
- 14 PITTEM
- 15 RUISELEDE

- 16 SCHUIFERSKAPELLE
- 17 St.-BAAFS-VIJVE
- 18 WAKKEN
- 19 WIELSBEKE
- 20 WILDENBURG
- 21 WINGENE
- 22 ZWEVEZELE

ARROND. VEURNE

VEURNE

- 1 St.-Niklaas
- 2 St.-Walburga
- 3 NIEUWPOORT
- 4 ADINKERKE
- 5 ALVERINGEM-OEREN
- 6 AVEKAPELLE
- 7 BEVEREN
- 8 BOOITSHOEKE
- 9 BULSKAMP-DE MOEREN
- 10 EGGewaartskapelle-Zoet.
- 11 GIJVERINKHOVE
- 12 HOOGSTADE-St.-Rijkers
- 13 HOUTEM
- 14 IZENBERGE
- 15 KOKSIJDE
- 16 LEISELE
- 17 NIEUWPOORT-A-ZEE
- 18 OOSTDUINKERKE
- 19 PERVIJZE
- 20 RAMSKAPELLE
- 21 St.-Joris
- 22 St.-PIETERS-PANNE
- 23 STAVELE
- 24 STEENKERKE
- 25 VINKEM
- 26 WULPEN
- 27 WULVERINGEM

ART. III. — DE OVIVM COGNITIONE.

§ 1.

Ut totius gregis necessitatibus prospiciat, ac unicuique provideat proportionatam mensuram sollicitudinis, necesse est Parochum tam *generalem*, quàm *specialem* ovium suarum habere cognitionem. Quare sapienter à Majoribus nostris statutum est, ut Parochi conficiant *Librum statûs animarum*, in quo, per vicos, domos et familias, descripti sint omnes parochiani, illorumque ætas et qualitates, cum particulari nota communicantium, confirmatorum illorumque qui tantummodo catechizantur, aut ad scholam catechisticam apti sunt. (*Statuta Brugensia* sub Gulielmo Bassery, an. 1693, Tit. IV, § 1.) Quod quidem statutum hic renovandum et omnibus observandum duximus; dumtaxat exceptis, quorum rationes Nobis probatæ iis fuerint. Circa advenas autem diligenter inquirent Parochi, an sint catholici et matrimonio juncti. Libro huic semel confecto, novas quotannis mutationes superaddere poterunt Parochi, dum suam parochiam, peracto paschali tempore, visitant. Hanc annuam totius parochiæ visitationem, iis in locis ubi etiamnum in usu est, abrumpere aut intermittere vetamus; desideramusque quamplurimum, ut per totam diocesim laudabilis hæc consuetudo, ex qua summa in gregem utilitas dimanat, introducatur. Notent hac occasione Confessarii, ut pœnitentibus alienæ parochiæ, sibi tempore paschali confitentibus, testimonium dent institutæ confessionis, proprio Parocho exhibendum.

In locis, ubi ordinatio in PASTORALI, de *Communione paschali*, N° II præscripta, sinè notabili incom-

modo (1) executioni mandari non potest, saltem conficiatur et ad Secretariam Episcopatus mittatur quotannis, statuto tempore, Status sequentis formæ :

*Status fidelium Parochiæ N, qui præcepto
Confessionis annuæ et Communionis
Paschalis non satisfecerunt.*

Inter pauperes.	Inter cives mediæ classis.	Inter divites.	Numerus totalis.
Circiter	Circiter	Circiter	

§ 2.

De Libris noxiis.

Conformiter ad ea quæ regulâ IV *Indicis librorum prohibitorum* sapientissime ordinata sunt, vigilet Parochus, ut nullus, sinè Ordinarii licentia, legat, aut apud se detineat sacra Biblia vulgari lingua conscripta nisi versiones fuerint ab apostolica Sede approbatæ, aut editæ cum annotationibus desumptis ex sanctis Ecclesiæ Patribus, vel ex doctis, catholicisque viris. (*Additio ad Regulam IV.*) Quod autem versiones permissas attinet, videat an, spectatâ legentium indqle et capacitate, hæc lectio ipsis noxia non sit; quo casu, jure naturæ tenentur ab ea abstinere. Toto pariter incumbat animo, ut excindatur malorum librorum pestis, erigantur Catholicæ Bibliothecæ ad usum fidelium, bonique libri in populum, etiam gratis, spargantur (2). Ad quod quidem egregiæ utilitatis

(1) Illud incommodum creditur tantum existere in majoribus quibusdam parochiis; in aliis verò nihil vitat quominus ii qui præcepto paschali non satisfecerunt *nominatim* Ordinario deferantur: salvum tamen et intactum, in omni casu omnino maneat sacramentale Sillum.

(2) Conferantur Litteræ Antistiti Belgii dicit 5 Augusti 1843.

Joannes Marbey et Carolus Lamare
profecto Confessionis annuo et Commu-
-nionis paschalis hoc anno non tetisse-
-erunt. Poelcapelle 10 Augusti 1893
P. Depuyere pastor de Poelcapelle

Jl. Hoffmann Dominus

procepto paschali non satisfacere:

1. Fr. A. ... pauper Intor } promisit hanc
2. Fr. P. ... operarius } hebdomada de vacat
- uxor ejus probabiliter. } turum.
3. (...) gallus Tabernarius
4. Jos. C. - villicus advena ex Gallia.
5. Duo uxores Bertha in deterato.
6. Bullh. - parvus villicus

itaque Circuitus octo.

1. Brugii 1854

C. J. Haverland
pater in dicto

Jl. ac R. B. D. Malou Episcopo Brugensi

Illustrissime Domine,

Mitto Vobis, juxta praescripta, Fabricae Budgetum
anni proxime futuri, in duplici exemplari;
Duplex exemplar computi fabricae pro anno
proxime elapso.

quod attinet ad Succursam, delectat circa vitam
et mores ejus optimum transmittersse testimonium

qui vero praescripto paschali non satisfecerunt,
sunt tres tabernarii; perceptor contributionum,
unus lenius, unus juvenis honestae familiae, et duo
operarii; de his duobus saltem non constat.

Nomina consiliariorum

Joseph Antonius Roubel Praeses;
Ludovicus Wille Thesaurarius;
Joës Bapt^e Houttemane Secretarius;
Jacobus Th. Douthuingne
Antonius Desordre
Petrus Goethals Deservitor;
Henricus Pollet Burginmagister.

Religiosorum nomina:

Petrus Goethals Des^e
Jacobus Th. Douthuingne Praeses;
Antonius Desordre
Joës Bapt^e Houttemane Secretarius.

Summo venerationis sensu signor.

12ma Augusti 1837. Humilissimus et obedientissimus
famulus
P. Goethals, Pastor
in Herseaux

omnes parochiani. Suffecerunt propeque annis
Confessione et Communionis paratis. Viginti tantum
exceptis. qui non communicaverunt.

Ten Brielon, 26 juli 1857.

H. J. Brillan p[ro]v[ost]

Ten Brielon, 26 juli 1857

Parochia de Wytschaete. Numerus et status parochianorum Parochia de Wytschaete qui precepto annuo Confessionis et Communionis paschalis hoc anno 1837 non satisfecerunt.

Era visitatione paschali, hoc anno 1837 a me absoluta, de parochianon de Wytschaete preceptis annuo confessionis et communionis paschalis non satisfecisse constat:

Inter pauperes	Inter civem mediae cl.	Inter civita:	Numerus totalis
1	2	3	6

Dominus Leopoldus Dewolff cum domina dea jamdum eccliam suam frequentant; tertius est juvenis ebrius conductinarius. Duo iste mediae cl., praeter sunt ebrii conductinarii. Quia per tandem ea fura negligentia non accessit ad. h. sacramenta.

Exceptis Dno et Dna Dewolff, publico notis, ceteri anno precedente persolverant et bene de obligationibus suis facturos promiserunt.

In Wytschaete 9 Augusti 1837.

E. Schuytpejs.

*Status penochianorum de Mumbeka,
qui prescriptis annue confessionis et Communione paschalis
mandatis fuerunt.*

<i>Annue Confessionis</i>	<i>inter primatus</i>	<i>1.</i>
	<i>in media classe</i>	<i>3</i>
	<i>in infima id</i>	<i>5</i>

<i>Communione paschalis</i>	<i>inter primatus</i>	<i>1</i>
	<i>in media classe</i>	<i>5</i>
	<i>in infima id</i>	<i>8</i>

Quo testor
Mumbeka hui 29 Augusti 1834

Statum fidelium Harochig de Pulscamp qui transacto
 tempore Paschali, precepto annuo Confessionis & Commu-
 nionis Paschalis non satisfecerunt.

Inter Pauperes	inter Aera medic Classia	Inter divites	Numerus totalis
Duo	Duo	oo	quatuor.

Pulscamp 10 Augusti 1853.

M. C. P. pas?

F. Beckstein, postea Sen.

ostendat 13 Augusti 1853.

caetera 600	caetera 600	caetera 200	caetera 50	caetera 50	caetera 2000
in clasibus praedictis	in clasibus praedictis	in clasibus praedictis	in clasibus praedictis	in clasibus praedictis	in clasibus praedictis

Ado dicit haec, numerus fidium handgrindium pro-
ceptum praedictum, dante anno ad minus, ultimo praedicti,
fidium numero 8,212, assignant ad donam communiorum.
numerus eorum qui plus reimplentur tempore praedicti com-
muniarum non est magnum, idque, conditio numero fide-
ommium eorum collectionum 14,400, (ad minus) caetera ma-
ment assignantur ad 15,000, handgrindium adha-
assignantur, possunt ad 2,000 et dividit pro ut sequitur:

Statu fidium eorum praedictis
ubi ostendat sequitur in ordine ad
praedictum confessionem annua et communiorum
praedicta anno 1853.

eet, en myn bloed drinkt, zal in der

Die *weerdiglyk* myn vleesch

C.

P.

WESTOUTRE.

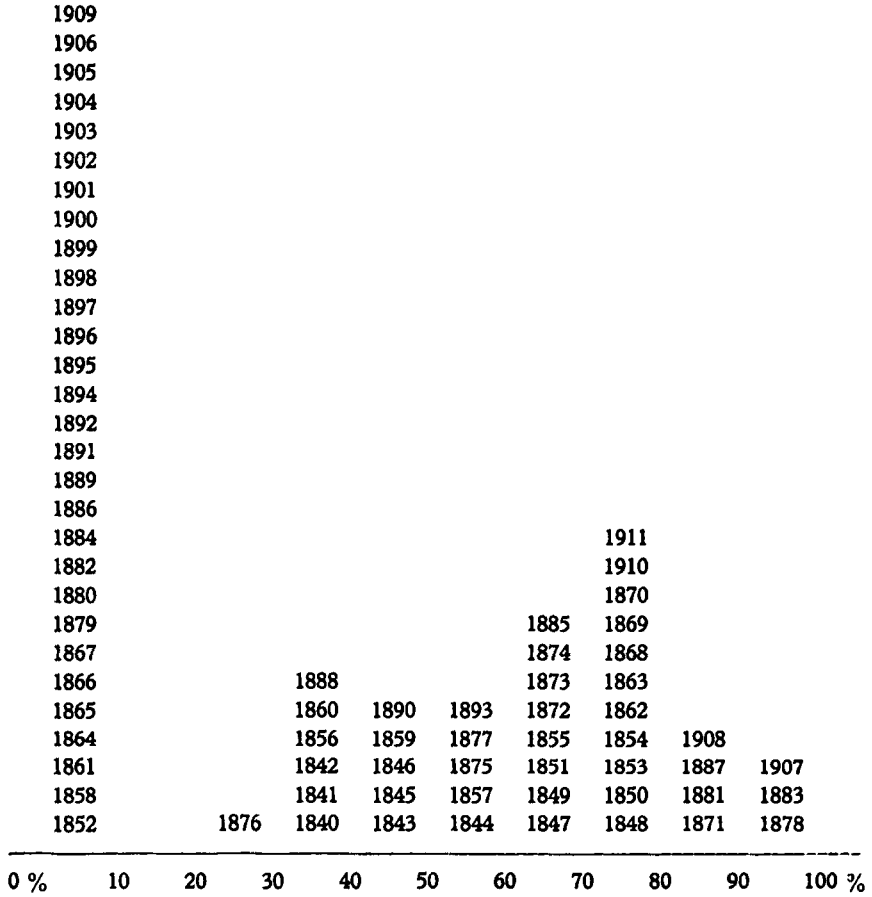
1862.

Vergeet nooit uwe goede voornemens, en de beloften welke gy aen uwen biechtvader gedaen hebt.

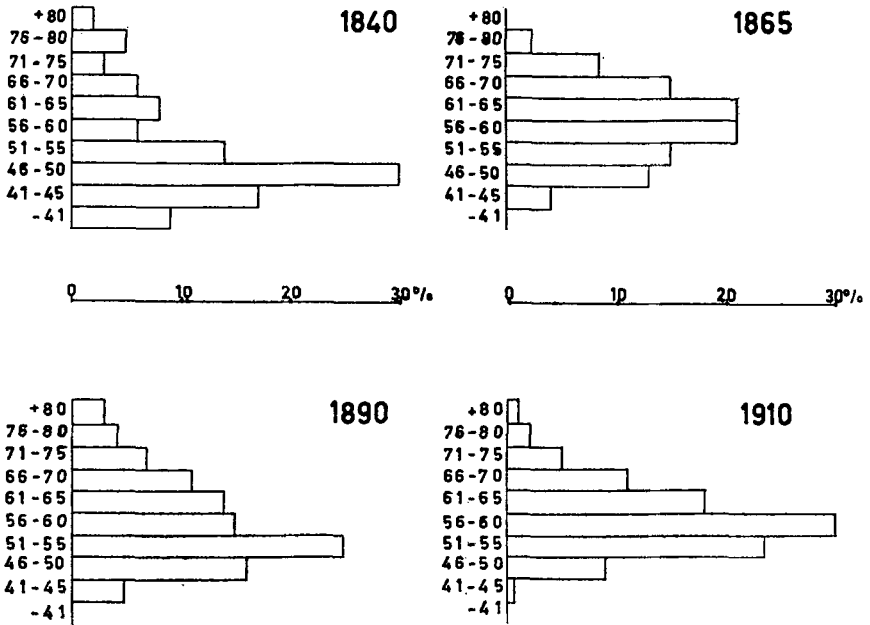
eenwyrheid leven. JOAN. VI.

FIGUUR NR. 1

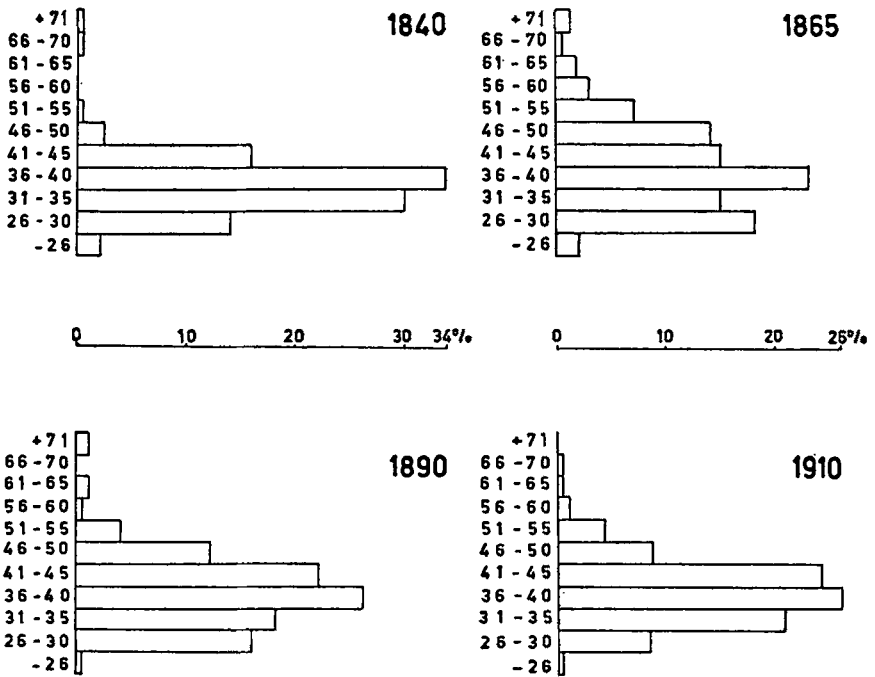
Histogram : Rangschikking der jaren volgens het aantal teruggevonden paasrapporten

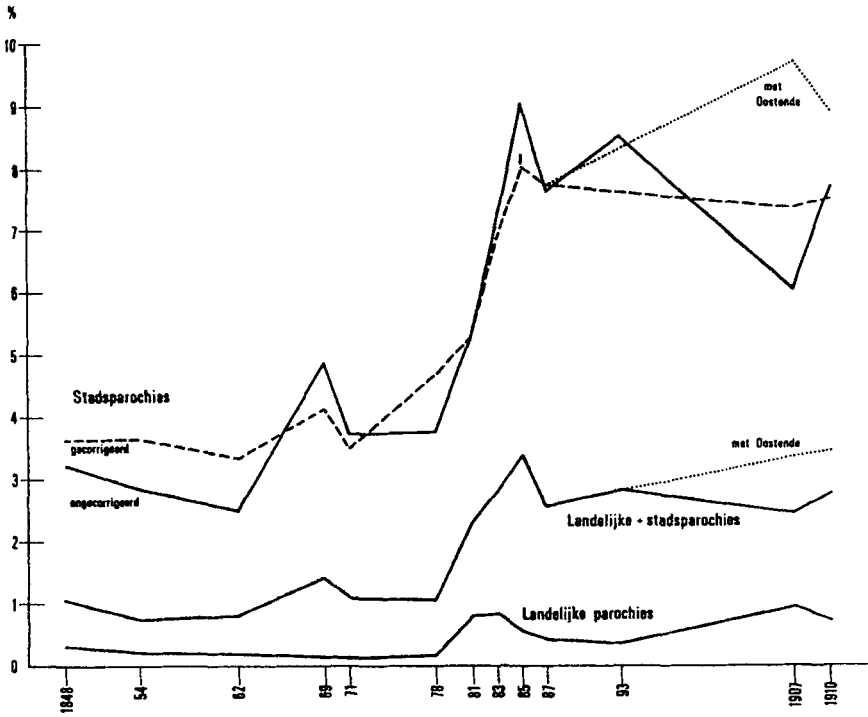
FIGUUR NR. 2
Leeftijdspiramide der pastoors

FIGUUR NR. 3
Leeftijdspiramide der onderpastoors

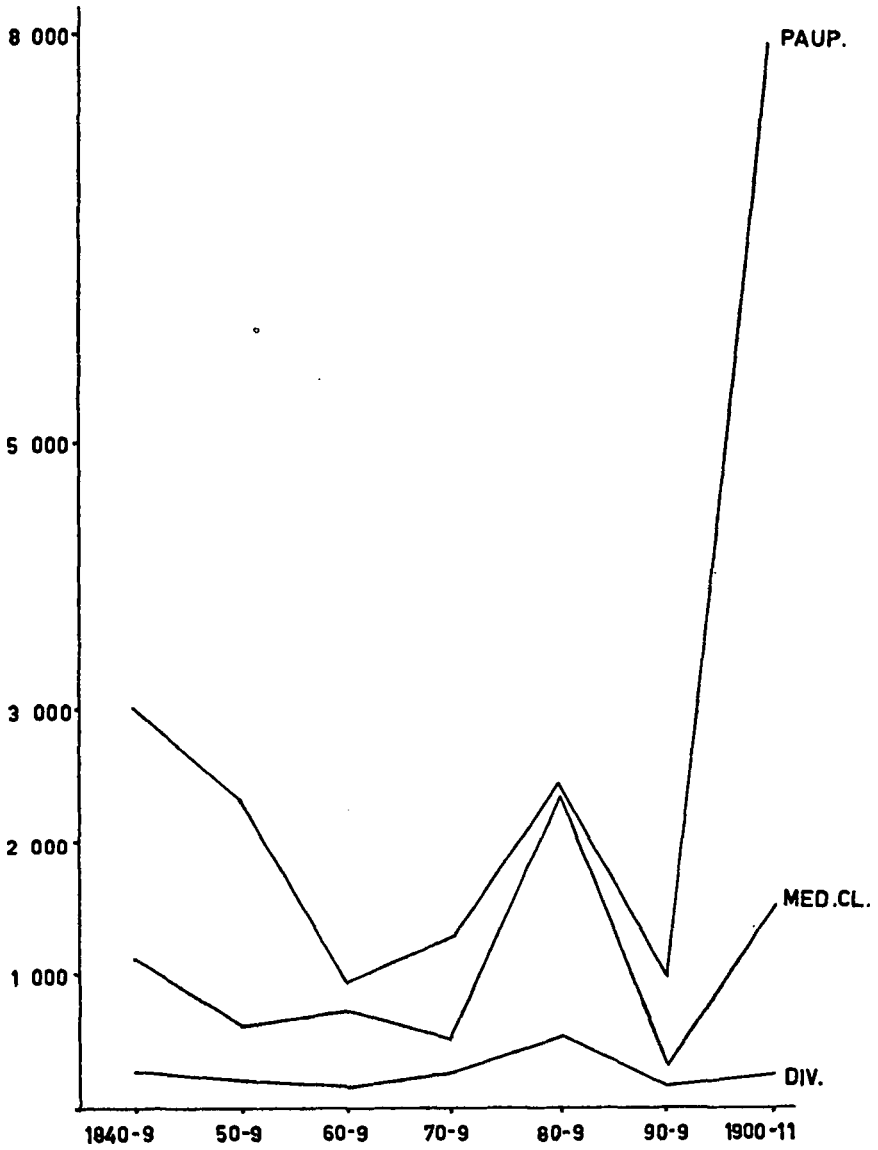

FIGUUR NR. 4
Procent paasverzuimers der totale bevolking

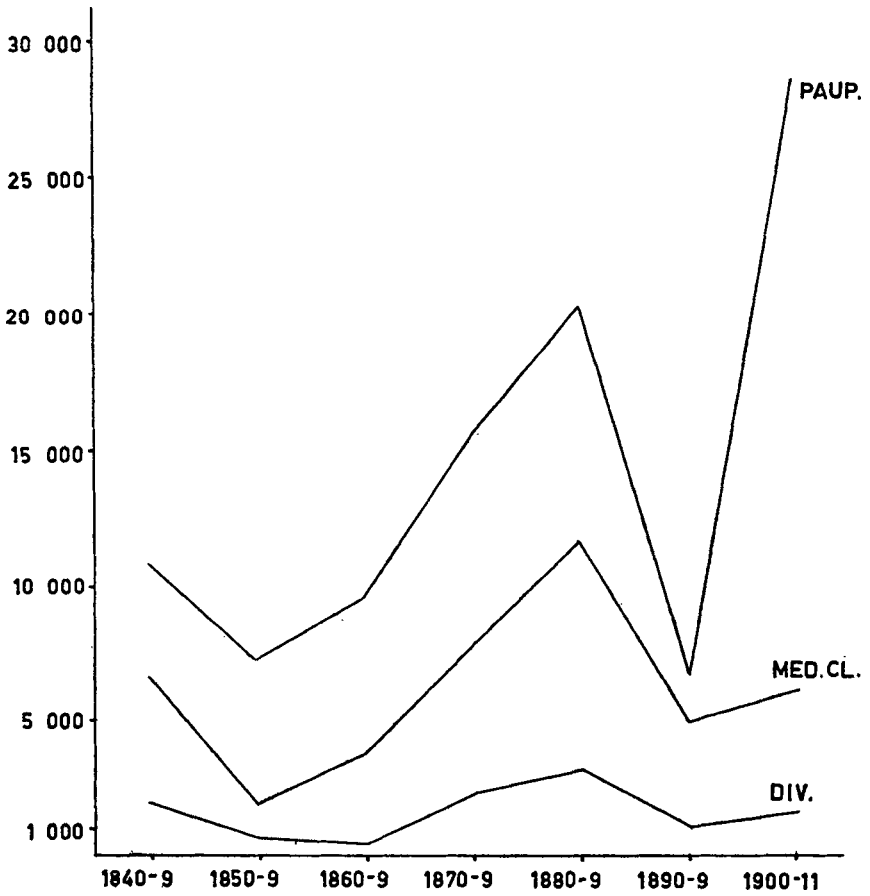
FIGUUR NR. 5

Verdeling van het verzuim over de sociale klassen : landelijke parochies

FIGUUR NR. 6

Verdeling van het verzuim over de sociale klassen : landelijke + stadsparochies

TABEL NR. 1

Aantal teruggevonden rapporten. Verdeling der rapporten volgens de kwalitatieve gegevens die ze bevatten.

	1840-1849	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	1900-1911	1840-1911
Rapporten	50 %	52 %	35 %	59 %	38 %	12 %	27 %	38 %
Omnes	15	28	34	36	13	24	25	26
Aantal	12	14	11	9	10	10	6	10
A + Klassen	57	60	54	54	54	66	70	58
A + Geslacht	37	41	50	53	47	44	38	44
A + Beroep	18	18	29	27	44	32	32	28
A + Naam	22	16	18	14	15	12	7	16
A + Motieven	38	40	40	42	41	35	47	40

TABEL NR. 2

Grootte der parochies.

In absolute cijfers

	Par. met 1-999 inw.	Par. met 1.000-2.999 inw.	Par. met 3.000-4.999 inw.	Par. met 5.000-9.999 inw.	Par. met + 10.000 inw.
1840	64	121	47	21	5
1865	69	125	47	22	5
1890	61	139	45	33	3
1910	57	135	63	42	5

In procenten

	Par. met 1-999 inw.	Par. met 1.000-2.999 inw.	Par. met 3.000-4.999 inw.	Par. met 5.000-9.999 inw.	Par. met + 10.000 inw.
1840	24,80	46,89	18,21	8,13	1,93
1865	25,74	46,64	17,53	8,20	1,86
1890	21,70	49,46	16,01	11,74	1,06
1910	18,87	44,70	20,86	13,90	1,65

TABEL NR. 3

Gemiddeld aantal inwoners per parochie in het bisdom Brugge en de verscheidene arrondissementen

	1840	1865	1890	1910
Brugge	2393 1695	2487 1805	2785 2170	3105 2491 (1)
Diksmuide	1751	1698	1827	1857
Ieper	2031	2129	2295	2431
Kortrijk	3018 2704	2879 2599	3145 2788	3566 3241 (2)
Oostende	1657 1176	1634 1167	2116 1437	2773 1790 (3)
Roeselare	4236	4155	4208	4436
Tielt	3581	3323	3297	3415
Veurne	1301	1231	1378	1411
Bisdom	2438	2390	2628	2904

(1) Brugge stad niet meegerekend.

(2) Kortrijk stad niet meegerekend.

(3) Oostende stad niet meegerekend.

TABEL NR. 4

Gemiddeld aantal inwoners per parochie in België, het diocees Namen, Mechelen, Brugge en Parijs.

	België (1)	Dioc. Namen (2)	Dioc. Mechelen (1)	Dioc. Brugge	Dioc. Parijs (3)
1802					3430
1829		637			
1840	1412		1635	2438	
1846		589			
1856		624			
1860	1520		1993		
1861					14.580
1865				2390	
1866		643			
1877					16.859
1890	1834		2644	2628	
1906					25.829
1910	2116		3213	2904	
1914					24.155

TABEL NR. 5

Verdeling der onderpastoors volgens de grootte der parochies.

	Aantal inwon. 1-999	Aantal onderp. 0	Aantal inwon. 1.000 4.999	Aantal onderp. 1-2	Aantal inwon. 5.000 en meer	Aantal onderp. 3-6
1840	64	89	168	144	26	25
1865	69	72	172	171	27	25
1890	61	78	184	172	36	31
1910	57	82	198	186	47	34

(1) A. TIRON, *L'évolution de l'équipement paroissial de l'ancien diocèse de Malines. Le clergé paroissial (1803-1910)*, p. 106-109.

(2) A. ARNOULD, *Recherches sur le clergé paroissial dans le diocèse de Namur sous l'épiscopat de Mgr. Deheselle, (1836-1856)*, p. 75.

(3) A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 64.

TABEL NR. 6

Gemiddeld aantal inwoners per parochie en per priester ingeschakeld in het parochieapostolaat in het bisdom Brugge en het arrondissement Kortrijk.

	Gemiddeld aantal inw. per parochie		Gemiddeld aantal inw. per priester	
	Dioc. Brugge	Arrond. Kortrijk	Dioc. Brugge	Arrond. Kortrijk
1840	2438	3018	1196	1365
1865	2390	2879	1126	1186
1890	2628	3145	1211	1358
1910	2904	3566	1309	1426

TABEL NR. 7

Gemiddeld aantal inwoners per priester ingeschakeld in het parochieapostolaat in België, het diocces Namen, Mechelen, Brugge en Parijs.

	België (1)	Dioc. Namen (2)	Dioc. Mechelen (1)	Dioc. Brugge	Dioc. Parijs (3)
1802					1600
1829		626			
1840	910		921	1196	
1846		657			
1856		593			
1860	996		1092		
1861					2965
1865				1126	
1866		649			
1877					3334
1890	1217		1489	1211	
1906					4444
1910	1308		1697	1309	
1914					4491

(1) A. TISON, *L'évolution de l'équipement paroissial de l'ancien diocèse de Malines. Le clergé paroissial (1803-1910)*, p. 106-109.

(2) A. ARNOULD, *Recherches sur le clergé paroissial dans le diocèse de Namur sous l'épiscopat de Mgr. Deheselle, (1836-1856)*, p. 75.

(3) A. DANSETTE, *Destin du catholicisme français*, p. 64.

TABEL NR. 8
Gemiddelde verblijfsduur der pastoors op eenzelfde parochie

Aantal inwoners per parochie 1840-1911	Aantal parochies in de steekproef	Gemiddelde verblijfs- duur in jaren
1840-1911 : 1-999	2	8,47
1840 : 1-999		
1911 : 1000-2999	4	9,48
1840-1911 : 1000-2999	16	12,75
1840 : 1000-2999		
1911 : 3000-4999	6	17,18
1840-1911 : 3000-4999	8	16,67
1840 : 3000-4999		
1911 : 5000-9999	5	15,10
1840-1911 : 5000-9999	3	14,61
Stadsparochies	10	12,80

TABEL NR. 9
Procent der non p a s c h a n t e s in het bisdom.

Bisdom Brugge.

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Land. P.	0.29	0.20	0.18	0.14	0.12	0.16	0.79	0.82	0.54	0.41	0.35	0.94	0.72
Land. P. + Stadsp.	1.06	0.75	0.81	1.42	1.10	1.07	2.30	2.79	3.41	2.56	2.82	2.45	2.77
Land. P. 15 j. + oud.	0.43	0.29	0.25	0.21	0.17	0.24	1.18	1.22	0.78	0.62	0.53	1.43	1.10
Land. P. 15 j. + oud.	1.55	1.07	1.16	2.01	1.57	1.60	3.43	4.17	4.82	3.83	4.21	3.74	4.22
Stadsp.	3.19	2.82	2.48	4.87	3.70	3.74	5.33	7.06	9.05	7.63	8.52	6.03	7.73
Gecorrigeerd	3.63	3.64	3.33	4.13	3.51	4.68	5.31	6.84	8.05	7.75	—	7.36	7.53
15 j. + oud.	5.28	5.16	4.76	5.91	5.02	6.99	7.94	10.23	12.04	11.60	—	11.11	11.48

TABEL NR. 10

Verdeling van het verzuim volgens geslacht per tienjaarlijkse periode in de rurale parochies.

	1840-9		1850-9		1860-9		1870-9		1880-9		1890-9		1900-11	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
B	112	38	66	12	87	14	121	15	287	117	69	1	69	28
D	84	42	22	5	29	3	29	5	129	43	16	5	12	7
I	123	33	112	30	109	25	161	16	70	19	12	1	55	11
K	77	24	73	3	45	8	84	15	368	174	42	12	77	18
O	33	12	44	15	40	13	66	28	50	13	22	4	16	5
R	16	1	9	0	8	0	35	3	25	6	6	0	13	5
T	32	10	10	11	25	2	73	13	85	56	2	0	2	1
V	39	5	32	1	23	9	59	7	48	22	20	2	2	0
BIS	516	164	378	81	366	74	630	102	1062	450	169	25	246	75

TABEL NR. 11

Verdeling van het verzuim volgens het geslacht van de hand van de naamlijsten.

	1840		41		42		43		44		45		46		47		48		49	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Beernem	25	8					25	8	26	8	30	8	20	6	17	5	20	3	24	5
Brielen	4	—	6	—	4	—	3	2	5	1	4	1	3	4	3	1	3	1	3	1
Deerlijk	8	3	11	3	9	3	8	—							7	—	5	—	8	—
Dranouter	2	—	3	—					3	—	1	—			1	1	1	—		
Dottenijs	34	6			29	3					23	6	16	3	17	3	27	4	16	2
Gijzelbrechtegem	1	1	2	1	1	1	1	—	2	1	3	1			1	—	1	—		
Poekapelle	5	—			2	—	1	—	1	—	2	—	3	—	2	—	2	—	2	—
Voormezele			1	1			3	1	2	2	3	2	7	1	3	—	2	—	2	2
Westkapelle	5	—	11	—	5	—			3	2	7	—	4	—	7	1	5	1	2	1
Westkerke							5	—			3	—			3	—	8	—	3	2
Zarren	6	4					6	3	10	4	8	3	9	4	4	4	12	7	8	5
Zillebeke					2	—	2	—	3	—	2	—			2	—	2	—	1	—
Zwevegem	11	1	7	2	5	3	9	3	6	3	8	4	9	4	9	5	8	2		
Aalbeke	12	1	6	1													4	1	2	1
Klerken	7	1	4	2	14	6											2	1	2	1
Koekelare	11	5			7	3	11	1											2	—
Eernegem																				
Hoogstade									4	—	5	—							2	1
Keiem							1	1	1	—									2	—
Loppem	7	2																		
Mannekensvere																	2	1	2	1
Marke	4	1			5	2			7	2			7	1						
Mesen															3	3	8	4		
Oostrozebeke							7	4			4	—								
Rekkem			4	3																
St.-Eloois-Winkel	3	—																		
St.-Jan bij Ieper	3	3					4	—												
Spiere											2	—	1	—			1	—		
Woumen	15	2					5	3												
Zedelgem	7	3			2	2	5	—												
Zerkegem									2	2										

TABEL NR. 11 (Vervolg nr. 1)

	1850		51		52		53		54		55		56		57		58		59	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Brielen	2	1	2	1			1	1	1	1	2	1	1	1						
Dranouter									3	2	1	2							2	3
Eernegem	2	1	3	—			5	1	4	1										
Mannekenvere	3	2	2	1			1	1	1	1	1	—			1	—				
Mesen							6	2	5	1	6	1			8	—				
Westkapelle	5	1	1	—					5	—	5	—								
Zedelgem													3	2	4	—			5	—
Zillebeke	1	—	2	—			1	—	1	—										
Zwevegem	10	4	7	5			6	2	7	5	8	7							7	4
Beernem	45	8																		
Herzeeuw															8	—				
Keiem	1	2					1	—												
Oudenburg															2	—				
Poelkapelle			2	—			2	—												
St.-Eloois-																				
Winkel									2	—										
Westkerke	5	—	2	—																

	1860		61		62		63		64		65		66		67		68		69	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Dranouter	4	1			1	—	1	1									3	—	2	—
Mesen	12	1			5	—	4	—												
Moorsele	2	1			2	1	2	1											3	—
Neerwaasten					3	—	2	—									3	—	2	—
Oudenburg	1	—					1	—									2	—	2	—
Reningelst							2	2									5	—	2	—
Westouter					3	3											2	1	1	1
Zedelgem			7	1	3	—	5	—											1	—
Zillebeke	1	—			2	—	2	—					2	—			2	—	1	—

TABEL NR. 11 (Vervolg nr. 2)

	1870		71		72		73		74		75		76		77		78		79	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Dranouter	1	—			1	—									7	—				
Herzeeuw			3	3	2	1	2	1	5	1	5	1	2	1	2	1	2	2		
Klerken									2	1	1	2								
Moorsele	2	—	2	—														2	—	
Neerwaasten	1	—	1	—	2	—	1	—												
Oudenburg													5	—	5	—	5	—		
Reningelst	2	—	2	—	1	—												1	—	
Westouter	1	1	1	1	1	1	—	1												
Zedelgem	1	1	2	1	2	—	5	—					3	—	2	—	3	—		
Zillebeke	1	—			1	—	1	—												

	1880		81		82		83		84		85		86		87		88		89	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Herzeeuw			4	2			5	5							3	2				
Keiem			10	8			14	12			11	7			4	—				
Loppem			6	7			5	4												
Moorsele			4	1																
Reningelst			5	1																
Schore			6	4			10	9			5	3			2	—	1	—		
St.-Eloois- Winkel			4	—			5	2												
St.-Joris bij Nieuwpoort			2	—	2	—	2	—												
St.-Joris ten Distel																	4	—		
Stuivekenskerke			7	4			6	4			5	2								
Waarmaarde			6	2			4	1			2	—			1	—				
Zande			2	1							6	5								
Zerkegem			3	1			2	1							1	—				

	1907		1908		1909		1910		1911	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
Dranouter	12	3							7	3
Zedelgem	1	1	1	1					2	3

TABEL NR. 12

Verdeling van het verzuim over de drie sociale klassen per tienjaarlijkse periode.

Arrond.	1840-9			1850-9			1860-9			1870-9		
	P	M	D	P	M	D	P	M	D	P	M	D
B L	542	274	78	321	158	70	235	96	61	192	118	84
LS	1968	3908	974	872	840	168	3567	2074	124	2966	3880	1380
D L	368	126	22	296	37	26	44	11	10	53	16	2
LS	663	305	106	448	99	75	124	38	23	113	49	15
I L	488	136	48	526	89	33	128	41	10	241	52	42
LS	1151	227	116	1140	162	72	773	115	33	1661	444	145
K L	578	320	85	408	184	27	206	106	17	260	123	69
LS	3722	979	512	697	328	71	2064	663	79	3734	950	345
O L	96	74	25	77	11	20	19	15	12	301	61	17
LS	1176	707	235	2999	1267	171	2721	904	70	6127	2045	242
R L	545	63	5	501	71	12	191	66	27	110	109	56
LS	912	164	55	721	126	50	246	74	39	168	121	81
T L	209	58	5	122	9	1	48	11	1	86	38	31
LS	1039	169	127	147		13				186	58	48
V L	88	43	19	67	38	20	14	8	6	5	17	1
LS	201	119	48	311	92	67	44	13	24	500	252	121
BIS L	2914	1094	287	2318	597	209	905	708	144	1248	535	292
LS	10832	6577	2073	7335	2954	687	9539	3881	392	15455	7799	2377

L = Landelijke parochies.

LS = Landelijke + stadsparochies.

TABEL NR. 12 (Vervolg)

Arrond.	1880-9			1890-9			1900-11		
	P	M	D	P	M	D	P	M	D
B L	530	741	100	191	96	35	1102	129	48
LS	7688	6931	1734	2296	1691	375	4177	2029	413
D L	157	203	37	21	12	2	80	60	
LS	587	335	114	346	82	137	380	410	150
I L	285	395	112	216	42	6	906	251	13
LS	2674	1014	434	436	127	49	2746	525	124
K L	516	383	93	416	97	65	4207	486	111
LS	5405	1349	312	2491	752	168	17135	2204	557
O L	469	198	72	19	40	20	606	241	24
LS	2429	878	222	689	2062	154	651	275	51
R L	89	239	72	20	12	6	486	40	28
LS	479	424	79	385	117	12	2321	287	126
T L	190	73	42	64	13	4	157	123	25
LS	770	123	65						
V L	193	155	22	29	39	5	276	133	19
LS	913	479	140	75	63	25	983	305	135
BIS L	2429	2387	550	976	351	143	7820	1463	268
LS	20945	11543	3100	6718	4894	920	28393	6035	1556

L = Landelijke parochies.

LS = Landelijke + stadsparochies.

TABEL NR. 13
Spreading van het verzuim over de beroepen per tienjaarlijkse periode.

	1840-9	1850-9	1860-9	1870-9	1880-9	1890-9	1900-11
1. Operarii (1)	262	156	165	1236	3195	1434	9169
2. Visserij	—	1510	1151	2101	358	3	2
3. Landbouw	52	60	49	66	180	14	40
4. Pers. D.	53	33	13	27	22	10	39
5. Vrije Ber.	47	22	15	24	30	2	12
6. Openb. Adm.	170	62	109	117	851	56	134
7. Priv. Adm.	6	9	8	1	9	6	75
8. Hand. + Art.	131	65	85	144	508	98	82
9. Kl. + M. Ind.	19	6	5	5	10	—	1
10. Gr. Ind.	—	—	2	1	6	—	5
11. Transp.	14	11	91	19	255	7	122
Som van 3-11 (2)	492	268	377	317	1871	193	507

(1) De categorie *operarii* die door ons werd ingevoerd, is slechts een noodzaak, omdat de pastoors het beroep der verzuimers niet nader hebben gespecificeerd.

(2) Zonder de *nautae* en de *operarii* van het spoorwegpersoneel ziet de som van groep 3-11 er uit als volgt : 490-268-307-316-1774-193-447.

TABEL NR. 14
Aandeel der beroepsgroepen in de totale productieve bevolking.

	1846	1866	1890	1910
1. (Operarii) (1)				
— Dagloners (2)	11,55	10,60	12,24	—
2. Visserij	0,37	0,45	0,04	0,65
3. Landbouw	22,98	32,90	32,32	23,62
4. Pers. D.	4,49 (3)	4,35	6,35	7,55
5. Vrije Ber.	0,54 (4)	0,86	0,68 (4)	0,55 (4)
6. Openb. Adm.	1,12	1,00	1,90	2,56
7. Priv. Adm.	—	0,48	0,59	0,53
8. Hand. + Art.	33,06	28,04	17,74	25,32
9. Kl. + Gem. Ind.	1,37	13,80	19,31	24,84
10. Grote Ind.	24,12 (5)	6,42	7,78	11,17
11. Transport	0,42	1,10	0,84	3,19

(1) De categorie operarii die door ons werd ingevoerd, is slechts een noodzaak, omdat de pastoors niet nader het beroep der verzuimers hebben gespecificeerd.

(2) De dagloners die tot de landbouwsector behoren zijn door B. VERHAEGEN bij de groep : landbouw geteld. De groep dagloners in de tabel is dus ingeschakeld in de industriële productie. Zie B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, dl II, p. 31. De hele tabel is ontleend aan de gegevens van B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 56, 106, 164 en 224.

(3) De knechten en meiden die tot de landbouwsector behoren zijn door B. VERHAEGEN bij de groep landbouw geteld. Zie B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 33-34.

(4) Het aantal van de renteniers en eigenaars in de totale bevolking is als volgt : 1846 : 0,36 %, 1866 : 0,93 %, 1890 : 1,28 %, 1910 : 1,02 %. Zie B. VERHAEGEN, o.c., dl II, p. 23, 80, 134 en 192.

(5) Het hoge cijfer van de grote industrie en het lage van de kleine en gemiddelde industrie in 1846 is te wijten aan de gebruikte categorieën in de telling van 1846, die blijkbaar niet klaar genoeg waren. Zie B. VERHAEGEN, o.c., dl I, p. 186.

TABEL NR. 15
Motieven (1).

	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859
III — GA	1	1	1	4	2			1	10	1	18	4		1	4	2		2		6
DA	4		4																	1
DR	10	1		1	2	5		3	5	5	3	4		4	1	4		2	1	3
CO	12	7	8	6	61	7	8	17	3	12	8	14	4	9	13	2		2		
GE	1	1	7	9	4	1	4	8	1	1	2		1	1	1	1	1	1		1
BU		2		2	2						2			2	2	2	2			
IV — KR																				4
LI												12		1			2			
V — NM					1		25			8		1		74	44	24	4	6	4	16
MV				1	1			4				1		2	2	1	2			
IR			3	1	5	3					4	1	1	2	1	16	4			1
DF	1	1		2	2	3		5	4			1		2	2			1		
PR		1	1	1					1	1	2			1		1		1	1	
VI — AP		3	1	6	3	6	7	2	3	4	10	7		2	3	22	6	4		
TV			1					1	2					19	7	8	14	9		
EP	25					1	1					6		2	1					

(1) Voor de uitleg der afkortingen zie hoofdstuk VI.

TABEL NR. 51 (Vervolg nr. 1)

	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879
III — GA	3	12	7	18			13			8	1	10	3	6	3	3	2	2	8	
DA			1	1											1			1	1	
DR	1		2	1					2	4	2	3	1	3	1	7		1	4	
CO	8	6	6	4			3		2	8	6	10	6	7	3	4	8	8	22	
GE	1		1							2	1		1	1					2	
BU	4		4	4						5	8	8	4	2	7	8	2	6	6	
IV — KR	1		1						3	7						3			4	
LI												4	2	2	25	50		40	60	
V — NM				1						11		10		7						
MV				1										1				1	1	
IR (1)		2	2	2						9		150	2	1	4	1	1		2	
DF									1									1	1	
PR				1										2					1	
VI — AP (2)	8		51	7					15	6	13	10	5	6	3	2	103	157		
TV			2	3	1	1			1	1	1	1	11	4						
EP			54							1										

(1) Het groot aantal *irreligiosi* van 1871 is afkomstig uit de parochie van St.-Gillis te Brugge, ABB., B 321.

(2) Het groot aantal personen komend uit andere parochies van 1877 en 1878 wordt vermeld door de pastoor van St.-Petrus en Paulus van Oostende. ABB., B 325.

TABEL NR. 15 (Vervolg nr. 2)

	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
III — GA	1	?2		8		1		6		
DA		2								
DR		3				4			4	
CO		?3		72		6		15	2	
GE		2						2	1	
BU		4		2		2		2	2	
IV — KR		?26		22		17				
LI (1)		?101		?120		?122		?292	10	
V — NM		?200	1	2		?133				?
MV								3		
IR	?30	4		7		2		?		
DF		62				16				
PR		?		?						
VI — AP (2)		?324		4		1		21	6	
TV		1		32		4	?	?5	4	
EP		?4		26		36	?	?		

(1) Voor het totaal van degenen die zich onthielden in verband met de schoolstrijd, zie tabel nr. 16.

(2) Het groot aantal personen komend uit andere parochies in 1881 wordt vermeld door de pastoor van St.-Petrus en Paulus van Oostende, ABB., B 326.

TABEL NR. 15 (Vervolg nr. 3)

	1890	1891	1892	1893	1896	1907	1908	1910	1911
III — GA	3				1	?5	5	4	?4
DA									
DR	?1			?22					
CO	103			67		72	24	?6	?10
GE	4			1	1	64	5	6	3
BU	2					4	6	6	2
IV — KR	2					?200	7	1	?1
LI	?			?8		?54	?50	?61	?50
SO (1)	?					?2243	?759	?1169	?583
V — NM	20			?		?701	?160	?145	2
MV	9					?1		1	1
IR						?214	8	?1	?6
DF	4			6		85		2	
PR						?141	?260	?100	
VI — AP (2)	1		1	13		?198	?209	177	?262
TV	7			?3		182	?20	124	52
EP	1			16		?33		1	89

(1) Hier moet nog worden aan toegevoegd dat de pastoor van St.-Jozef te Menen in 1910 schrijft dat praktisch de helft van zijn parochianen door het socialisme zijn aangetast. ABB., B 327.

(2) In 1907, 1910 en 1911 wordt door de pastoor van Montaleux (Moeskroen) fel geklaagd over de „*population flottante*”, gezinnen die aankomen en kort daarop weer verhuizen. Dit bemoeilijkt hun pastorale taak aanzienlijk zo beweren zij. Ze geven echter geen cijfers. ABB., B 327.

TABEL NR. 16

Motieven : Onthouding van de paascommunie wegens de schoolstrijd.

	1880	1881	1882	1883	1885	1886	1887	1888
Burgemeesters		16	1	15			1	1
Gemeentesecr.		4		7	2		2	
Gemeenter. + Schoolc.	2	45	3	38	7		7	2
Onderwijzers	9	191	18	155	34	3	24	
Overigen	144	1940	92	2064	270	16	194	24
Totaal (1)	155	2196	114	2239	313	19	228	27

(1) Buiten de periode 1880-9 zijn er nog Burgemeesters : 1841 : 2; 1842 : 1; 1843 : 2; 1844 : 1; 1845 : 1; 1846 : 1; 1847 : 2; 1848 : 3; 1849 : 1; 1851 : 1; 1854 : 1; 1855 : 1; 1857 : 1; 1858 : 1; 1867 : 1; 1870 : 1; 1876 : 1; — 1907 : 2; 1908 : 2; 1910 : 2; 1911 : 1.

Gemeentesecretarissen : 1840 : 1; 1851 : 1; 1860 : 1; 1868 : 1; 1870 : 2; 1871 : 1878 : 1; — 1890 : 1; 1893 : 1; 1910 : 1.

Gemeenteraadsleden : 1872 : 2; — 1890 : 4; 1893 : 4; 1907 : 2; 1908 : 4; 1910 : 2; 1911 : 1.

Onderwijzers : 1853 : 1; 1862 : 1; 1870 : 1; — 1890 : 13; 1893 : 5; 1907 : 2; 1908 : 1; 1910 : 2; 1911 : 2.

In 1890 zouden er nog 100 personen (overigen) zijn die zich onthouden omwille van de schoolstrijd, in 1892 : 5; in 1893 : 92; in 1907 : 1; in 1908 : 1.

TABEL NR. 17

Bisdom Brugge

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Land. P.	0.29	0.20	0.18	0.14	0.12	0.16	0.79	0.82	0.54	0.41	0.35	0.94	0.72
Stadsparochies :													
Ongecorrigeerd	3.19	2.82	2.48	4.87	3.70	3.74	5.33	7.06	9.05	7.63	8.52	6.03	7.73
Gecorrigeerd	3.63	3.64	3.33	4.13	3.51	4.68	5.31	6.84	8.24	7.75		7.36	7.53
									Met Oostende			9.72	8.95
Land. P. + Stadsp.	1.06	0.75	0.81	1.42	1.10	1.07	2.30	2.79	3.41	2.56	2.82	2.45	2.77
									Met Oostende			3.37	3.47
Land. P.													
15 j. + oud.	0.43	0.29	0.25	0.21	0.17	0.24	1.18	1.22	0.78	0.62	0.53	1.43	1.10
Stadsparochies :													
15 jaar + ouder													
Ongecorrigeerd	4.64	3.99	3.55	6.07	5.29	5.59	7.98	10.56	13.54	11.42	12.75	9.19	11.78
Gecorrigeerd	5.28	5.16	4.76	5.91	5.02	6.99	7.94	10.23	12.33	11.60		11.22	11.48
									Met Oostende			14.82	13.63
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	1.55	1.07	1.16	2.01	1.57	1.60	3.43	4.17	4.82	3.83	4.21	3.74	4.22
									Met Oostende			5.13	5.29

Arrondissement Brugge

Brugge													
St.-Sal.	—	—	—	—	4.46	8.75	8.93	8.82	7.68	8.59	—	9.75	—
O.-L.-V.	5.69	—	—	—	1.76	2.44	3.08	2.96	3.22	3.61	3.21	4.18	4.48
St.-Jak.	1.28	0.93	1.12	0.75	—	0.70	2.29	5.28	2.18	1.65	1.78	3.05	3.45
St.-Gil.	3.53	—	4.92	5.03	3.23	2.32	3.66	2.64	1.35	1.11	—	7.39	5.85
St.-Walg.	3.42	3.14	3.42	—	2.99	2.85	4.67	3.39	4.55	6.18	5.22	—	—
St.-Anna	—	—	10.36	21.22	20.33	—	22.60	18.25	20.48	16.17	15.15	13.93	14.47
St.-Mar. Mag.	0.89	—	—	3.35	2.42	6.01	3.15	2.85	2.82	1.26	1.96	6.50	8.57
Begijn.	—	—	—	—	—	—	0	—	0	—	—	—	—
Torhout	0.48	1.54	0.20	—	0.07	0.23	0.51	0.67	—	—	—	0.93	1.82
Aartrijke	1.59	0.22	0.35	0.14	0.13	0.18	0.35	—	—	0	—	0.04	0.04
Assebroek	1.77	0	0	0.38	0.36	0.26	0.37	0.47	0.34	0.27	0.23	1.82	1.82
Assebroek St.-Cat.													
Beernem	0.63	0.63	0.18	0.20	0.10	0.09	1.85	1.38	0.69	0.34	0.22	0.42	0
Blankenberge	0.53	0.52	0.34	0.87	0.85	1.06	1.60	1.50	5.61	3.96	—	10.43	—
Damme	—	—	0.09	0.18	0.19	0.10	0.76	1.41	0.19	0.19	0.37	0.59	0
Dudzele	—	0.05	—	0.05	0.10	0.09	0.95	1.05	0.14	0.14	0.05	0.25	0.32
Heist	0.65	0.29	0.35	0.37	0.42	0.41	1.76	2.26	1.33	1.34	0.86	4.45	—
Hertsberge											0.41	0.08	0.15
Hoeke	0	0.54	3.23	2.05	0	0	0.50	0.50	0	0	—	0	0
Houtave	0	0	0.13	0	0	0.12	0.99	1.23	0.51	0.65	0	0.13	0.40
Jabbeke	0.20	0.20	0.11	0	0	0.05	1.23	0.37	—	0.10	—	0.05	0.14
Knokke	—	0.16	0.08	0.47	0.46	0.21	0.62	0.75	0.81	0.67	0.30	0.90	—
Koolkerke	1.13	0.18	0.37	0.77	0.41	0.15	0.56	2.23	0.79	1.54	—	5.43	0.83
Lapscheure	0.14	0	0	0	0	0.27	0.80	0.52	0.39	0.38	—	0	0
Lissewege	0.13	0	0.36	0.17	0	0.11	1.63	3.35	2.14	1.22	0.62	0.70	2.26
Loppem	0	0	0	0.29	0	0.06	0.71	0.48	0	0	0	0	0
Meetkerke	—	0	0.21	0.42	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Moerkerke	0.07	0.10	0.03	0.09	0.03	0	0.50	0.37	0.34	0.14	0.03	0.08	0.73
Nieuwmunster	—	0.26	0.25	0	0.25	0.23	1.11	1.32	0	—	—	—	0.20

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Oedelem	0.27	0.02	0.14	0.07	0.07	0	0.11	0.10	0.10	0.04	0.10	0.15	0.12
Oostkamp	0.23	0.25	0.24	0.14	0.13	0.18	0.19	0.45	0.34	0.34	0.06	0.32	0.83
Oostkerke	0.20	0	0	0.20	0.20	0	0.20	0.20	0	0.10	0	0.29	0.30
Ramskapelle	0.22	0	0	—	0.20	0	0.38	0.57	0.19	0	0.19	0	0
Ruddervoorde	0.31	0.19	0.19	0.35	0.25	0.25	—	—	—	0.08	0.06	0.14	0.04
Sijsele	0.17	0.11	0.16	0	0	0.05	0.09	0.14	0.09	0.18	0.44	0.38	0.41
St.-Andries	0.36	0.36	0.24	—	0.26	0.26	0.87	0.94	0.79	0.38	1.93	—	—
St.-Joris	0.14	0.27	0.35	0.43	0.35	0.14	1.98	2.18	1.08	0.43	0.28	0.32	0.25
St.-Kruis	0.38	0.56	0.32	0.30	0.45	0.14	3.69	1.54	1.33	1.42	2.06	0.70	1.08
St.-Michiels	0.46	0.73	0.44	0.35	0.14	0.47	2.29	1.13	1.17	1.27	1.73	1.74	—
St.-Pieters	0.34	0.35	0.35	0.23	0	0.20	0.58	0.86	0.93	0.73	0.74	1.41	0.30
Snellegem	0.25	0.12	0	0	0	0	—	0.09	0.63	0	0	0	0
Stalhille	—	0.14	0	—	—	—	0.61	0.12	0	0.11	0	0	0.22
Uitkerke	0.14	0	0	0	0	0.24	0.70	1.13	1.32	2.08	1.30	1.49	4.38
Varsenare	—	—	0.13	0.12	—	0	0.30	0.59	0.19	0.29	0	0	0
Veldegem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vijvekapelle	—	—	—	—	—	—	—	0	—	0	—	0	0
Waardamme	—	0.11	0	0	0	0	0.43	0.96	0.32	0	0	0	0.10
Wenduine	—	0.39	0	—	0.35	0	0.64	1.90	0.64	0.31	—	1.09	0.93
Westkapelle	0.45	0.37	0.22	0.59	0.22	0.43	1.44	1.41	0	0.14	0	0.18	0.06
Zedelgem	—	0.09	0.08	0.03	0.07	0.07	0.36	0.19	—	0	0	0.07	0.13
Zeebrugge	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14.29	5.71
Zerkegem	0.40	0.39	0.09	0.09	0.09	0.08	0.32	0.24	0.08	0.08	0	0.07	0
Zuienkerke	0.12	0.12	0	0	—	0.10	0.20	0.20	0	0	0.10	0	0
Arrondissement	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Land. P.	0.42	0.20	0.19	0.21	0.17	0.18	0.87	0.87	0.83	0.54	0.40	1.57	0.58
Land. P. + Stadsp.	1.32	0.57	1.73	2.95	2.65	1.48	3.71	3.31	3.72	2.91	2.48	3.57	2.88
Land. P.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15 j. + oud.	0.62	0.29	0.27	0.30	0.24	0.27	1.33	1.30	1.24	0.81	0.61	2.40	0.88
Land. P. + Stadsp.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15 j. + oud.	1.93	0.81	2.48	4.23	3.81	2.22	5.55	4.96	5.57	4.36	3.72	5.46	4.40

Arrondissement Diksmuide

Diksmuide	1.73	1.10	1.54	0.74	0.86	0.93	3.88	3.44	4.82	3.60	10.40	7.76	6.44
Beerst	0.22	0.38	0.15	0	0	0	0.69	0.77	0.38	0.15	0.23	0.24	—
Bovekerke	0.09	0.78	0	—	—	—	0.26	0.26	—	0.08	0.23	0	0.08
Edewalle	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0
Esen	0.11	0.11	—	0	0	—	0.74	—	0.19	—	0	0.04	0.13
Handzame	0.11	0.12	0	0.08	0.04	0.15	0.59	0.47	—	0.82	0.21	0.08	0.04
Houthulst	—	—	0.19	0.17	0.16	0.05	0.16	0.08	0.15	0.18	0	0.03	0
Jonkershove	—	—	—	—	—	—	0	0	—	0.14	0	0.23	0.08
Kaaskerke	0.37	0.55	0.35	0	0	0	4.62	1.51	0.85	0.35	0.51	0	0.15
Keiem	0.16	0	0	0	0	0	1.47	2.09	1.42	0.31	0	0.08	0
Klerken	0.38	0.32	0.28	0.18	0.04	0	0.35	0.26	—	—	0.03	0.11	0
Koekelare	0.20	0.29	0.07	0.02	0.11	0.12	0.45	0.51	—	0.12	—	0.11	0.07
Kortemark	0.13	0.09	0.07	0.12	—	0	0.37	0.28	—	0.09	0	0.18	0.09
Lampernisse	0	0	0	0	0	0	0.45	0.68	0	0	0	0	0
Leke	0.08	0.08	0.08	0.08	0.15	0	0.37	0.66	0	0	—	0.14	—
Lo	0.06	0.06	0	0.06	0.06	0	5.75	1.71	—	0.39	0.16	0.24	0.12
Merkem	0.42	0.14	0.29	0.12	0	0.03	0.47	0.49	0	0.03	0.14	0.11	0.22
Nieuwkapelle	0.13	0	0	0	0	0	0.94	1.07	0	0	0	0	—
Noordschote	0	0	—	0	0	0	0.33	0.33	0.32	—	0	0	0.18

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1918
Oosterkerke	0	0	0	0	0	0	1.52	2.23	0.36	0.36	0.34	0	0.33
Oudekapelle	0	0	0	0	0	0	1.80	2.14	0	0.35	0	0	0
Pollinkhove	0.06	0.13	—	0.13	0.13	0.13	1.04	3.07	—	0.20	0.06	0.26	0.26
Reninge	0.05	0	0.05	0	0	0.05	0.76	1.62	0.43	0.49	0.54	0	0
St.-Jakobskapelle	0	0	—	0	0	0	0.04	0	0	0	0	0	0
Stuivekenskerke	0	0	0	0	0.30	0	3.02	2.72	1.89	0	0	0	0
Vladlo	0.09	0.04	0	0	0	0.36	2.85	3.16	0.59	0.45	—	0.49	0.49
Werken	0	0.16	0	0	0	0	—	—	—	0.21	0.13	0	0.06
Wourmen	0.16	0.17	0	0.06	0.09	0.28	0.77	1.24	0.70	0.14	0.09	0.22	0.22
Zarren	0.82	0.55	0.11	0.10	0	0.09	—	0.14	0.18	0.09	0.09	0.13	0.09
Arrondissement													
Land. P.	0.20	0.18	0.08	0.06	0.05	0.08	0.97	0.89	0.36	0.21	0.10	0.11	0.09
Land. P. + Stadsp.	0.33	0.26	0.22	0.12	0.13	0.15	1.23	1.11	1.00	0.49	1.05	0.66	0.57
Land. P.													
15 j. + oud.	0.30	0.26	0.11	0.09	0.07	0.11	1.44	1.32	0.53	0.13	0.15	0.16	0.13
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	0.48	0.37	0.31	0.17	0.18	0.23	1.83	1.65	1.48	0.73	1.55	0.99	0.86

Arrondissement Ieper

Ieper	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
St.-Mart.	—	5.70	—	—	—	7.05	7.17	9.52	—	—	—	5.95	5.08
St.-Piet.	—	—	0.88	1.18	1.22	5.83	9.65	5.73	—	9.87	—	11.40	9.76
St.-Jak.	0.74	0.13	0.27	0.56	0.64	1.27	3.18	2.45	—	3.77	1.35	2.87	3.37
St.-Nic.	—	1.15	1.20	3.51	4.29	5.29	8.03	6.87	—	—	—	4.81	—
Poperinge													
St.-Bert.	0.35	0.13	0.16	0.18	0.22	0.88	2.22	2.22	—	1.46	1.76	0.34	—
O.-L.-V.	0.22	0.22	0.11	0.27	0.24	0.70	0.26	0.45	0.37	0.51	1.07	0.36	—
St.-Jan	0.29	0.22	0.11	0.39	0.35	2.82	3.34	3.99	3.16	2.82	3.31	1.68	3.35
Waasten	—	0.74	0.63	1.06	0.88	0.85	2.83	3.32	—	2.14	—	—	—
Wervik	0.48	0.60	1.92	—	—	—	0.28	—	—	1.70	1.52	3.61	5.01
Beselare	0.26	0.17	0.12	0.22	0.18	0.20	2.05	1.20	0.87	—	0.17	0.06	—
Bikschote	0.27	0	0	—	0	0	2.22	1.35	—	0.25	0.24	0.11	0
Boezinge	0	0.10	0	0	0	0	0.83	0.62	—	0.51	0.37	0.23	0.09
Brielen	0.56	0.27	0.14	0.29	0.14	0.28	1.55	0.83	—	1.88	2.10	2.70	2.55
Dikkebus	0.23	0.45	0.16	0.08	0.23	0.23	0.93	0.94	—	0.31	0.24	0.31	0.30
Dranouter	0.09	0.47	0.09	0.19	0	0.97	2.39	4.29	2.85	2.36	—	1.08	0.89
Elverdinge	0	0	0	—	0	—	0.13	0.38	0.51	0.63	0.18	0.06	0
Geluveld	0.21	0.14	0.07	0	0	0	1.30	0.64	—	—	0.31	0.12	0.12
Geluwe	0	0	0.14	—	0.34	0.35	0.11	0.11	0.09	0.02	—	0.08	0.14
Haringe	0	0.49	0	0	0	0	0.37	0.49	—	0	0	0.38	0.12
Hollebeke	0	0.16	0	0	0	0.13	0.90	1.03	—	0.39	—	0.21	0.50
Houthem	0	—	0	—	0.16	0	0.08	0.17	0	0	—	0.26	0.45
Kemmel	—	0.07	—	—	0.07	0.13	1.90	2.52	—	—	—	0.19	0.43
Komen	0.82	0.69	0.51	—	—	—	—	—	—	—	1.12	7.43	—
Krombeke	0.60	0.12	0.11	0	0	0	1.12	1.10	0.39	0.10	—	0	0.09
Langemark	0.11	0.21	0.07	0.09	0.09	0.04	0.24	0.37	—	0.11	0.02	0.21	0.07
Le Bizet													
Loker	0.31	0.78	0.15	0.28	0	0.26	0.51	0.64	1.15	0.51	0.38	0.36	0.35
Mesen	1.13	0.43	0.35	0.40	0.13	0.26	—	1.65	—	—	—	3.54	—
Neerwaasten	0	0	0.47	0.30	0.14	0	—	0.52	—	0.40	—	0.39	0.66
Oostvleteren	—	0	0.12	0.25	0.12	0.36	5.79	2.81	0.36	0.29	0.06	0.29	0

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Passendale	2.38	2.10	1.42	1.13	0.75	0.06	0.28	0.22	0.27	0.19	0.05	0.13	0.15
Ploegsteert	0.42	0.13	0.18	0.13	0.04	0.39	—	1.74	—	0.93	0.93	1.84	2.01
Poelkapelle	0.10	0.30	0.20	0	0	0	0.05	0.10	—	0.04	0.05	0	0.27
Proven	0.27	0.19	0.19	0.12	0.06	0.12	0.58	0.41	0.12	0.12	0.17	0	—
Reningelst	0.10	—	0.09	0.09	0.09	0.04	0.30	0.34	0.25	0.04	0	0.33	0.25
Roesbrugge	0	0.33	0.26	0.17	0.25	0.25	2.27	2.54	1.88	1.46	0.88	1.73	2.53
St.-Jan (I)	—	0.13	0	0	0	0	1.14	0.87	—	0.36	0.24	0	0
St.-Jan (B)	—	—	—	—	—	0.28	1.00	1.13	—	—	0	0	0
St.-Jul. (L)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0.11
Ten Brielen	0.19	1.58	1.28	1.52	1.18	0	0.49	0.53	0.10	0.05	0.41	0.52	0.62
Vlamertinge	0.11	0.11	0.04	0	0.07	0	0.38	0.13	—	0	0.54	0.17	0.17
Voormezele	0.37	0.09	0	0.28	0.09	0	3.76	3.72	—	1.55	—	0.37	0.22
Watou	0.27	0.26	0.19	0.15	0.09	0.19	—	0.62	0.22	0.14	0.10	0.20	0.20
Westnieuwkerke	0.16	0.24	—	1.31	0.93	0.40	1.21	2.83	—	2.67	—	2.18	2.32
Westouter	0.48	0.53	0.46	0.15	0.15	0.21	2.03	1.81	1.74	0.33	—	0.06	0
Westvleteren	0.51	0.14	0.07	0.06	0.06	0	0.28	0.27	0	0	0	0	0
Wijtschate	0.68	0.51	0.03	0.12	0.06	0.23	0.47	1.03	—	0.64	0.14	0.14	0.71
Woesten	0.08	0.24	0.08	0.16	—	0.31	0.16	0.31	0	—	—	0	0.14
Wulvergem	1.87	0	0	—	0.21	0.63	—	0.85	—	—	—	0	0
Zandvoorde	—	0	0	—	0	0	0.22	0.66	0.32	0	0	0	0
Zillebeke	0.13	0.07	0.12	0.06	0.06	—	1.36	1.98	—	0.73	1.00	0.44	—
Zonnebeke	0.27	0.15	0.07	0.06	0.06	0.09	2.47	0.97	—	0.48	0.30	0.10	0.07
Zuidschote	—	0.88	0.21	0	0.35	0.18	2.62	1.36	0	0	0.16	0	0
Arrondissement													
Land. P.	0.38	0.34	0.22	0.26	0.16	0.16	1.06	1.00	0.49	0.45	0.33	0.81	0.42
Land. P. + Stadsp.	0.39	0.67	0.41	0.47	0.43	1.12	2.14	2.05	0.67	1.36	0.70	1.85	1.83
Land. P.													
15 j. + oud.	0.55	0.49	0.32	0.38	0.24	0.23	1.58	1.49	0.72	0.67	0.50	1.22	0.64
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	0.57	0.96	0.59	0.68	0.62	1.66	3.19	3.05	1.00	2.04	1.06	2.80	2.77

Arrondissement Kortrijk.

Kortrijk													
St.-Mart.	3.53	—	—	8.33	9.29	—	3.15	7.17	—	—	3.17	—	8.21
O.-L.-V.	9.08	—	3.86	—	2.43	—	—	—	—	8.33	7.67	7.37	4.42
St.-Rochus	—	—	1.01	0.76	0.70	1.58	1.48	2.93	2.20	2.67	2.72	4.38	3.11
St.-Elooi	—	—	—	—	—	—	4.45	0.70	3.24	9.34	—	15.11	—
St.-Jan-Baptist	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7.25	—
Menen													
St.-Vedast.	—	—	5.44	7.93	—	8.25	7.94	10.61	10.35	10.95	—	10.64	—
St.-Franc.	—	—	—	—	—	4.72	5.93	13.55	—	—	—	10.85	11.62
St.-Jozef	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33.82
Moeskroen													
St.-Barthol.	1.74	1.94	2.05	2.17	—	2.60	3.41	3.64	2.93	4.97	4.22	11.51	11.71
Risq. T.	—	—	—	—	—	1.23	—	0.85	—	—	—	6.71	6.64
Mont-à-L.	—	—	—	—	—	—	—	—	18.84	—	19.39	12.09	18.08
Le Tuquet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17.49	17.75
Avelgem													
Aalbeke	0.59	0.40	0.51	0.16	0.10	0.64	5.25	2.61	2.60	1.56	1.45	2.18	2.53
Anzegem	0.20	0.30	0.34	0.11	0.05	0	0.12	0.11	0	0	0	0.50	0.65
Bavikhove	0.10	0.08	0.05	0	0	0.03	0.18	0.03	0.17	0.06	0.11	0.03	0.16
Bellegem	0.35	0.18	0.36	0.26	0.17	0	0.07	0.07	—	0	—	0	0
Beveren	0.27	0.10	0	0.07	0	0.10	0.07	0.07	—	0.23	0.16	0.20	—
	0	0.07	0.08	0.22	0	0	0.14	0.14	0	0	—	0.28	0.05

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Bissegem	0.30	0.16	0	0	0	0	0.10	0	—	0.08	0	0.26	1.42
Bossuit	0.16	0.50	0.49	0.51	0.17	0.36	0.71	0.53	0.88	1.06	—	0.17	—
Deerlijk	0.10	0.09	0.09	0.03	0.03	0.05	0.30	0.40	—	0.24	0.21	0	0.22
Desselgem	0.11	0	0	0	0	0	0.30	0.34	0.19	0.19	0.05	—	—
Dottenijs	0.73	0.33	0.50	0.42	0.60	1.19	—	2.51	0.64	1.25	1.20	4.01	3.84
Gijzelbrechtegem	0.28	0.35	0.37	0.35	0	0.03	0.05	0.08	—	0.03	—	0.43	0.51
Gullegem	1.16	0	0	—	0	0	0.26	0.52	0	0	0.57	0	—
Harelbeke	0.91	0.64	1.26	—	0.11	0.45	3.09	2.46	—	2.07	4.13	5.06	4.86
Heestert	0.16	0.30	0.09	0	0	0	0	0.05	0	0.19	0.05	0.13	—
Helkijn	0.27	0.44	0.50	0.70	0.92	0.22	1.02	1.48	2.26	1.53	0.77	2.34	2.19
Herzeeuw	0.33	0.10	0.47	0.23	0.22	0.17	0.26	0.42	—	0.20	—	13.66	9.25
Heule	0.20	0.06	0	0.06	0.06	0	0.03	0.53	—	0.06	0.08	1.90	2.06
Heule-Watermolen													—
Hulste	0.35	0.38	0.09	0	0	0	—	0.22	0.26	—	0.17	0.08	0
Ingooigem	0	0	—	0	0	0	0.30	0.18	0.19	0.06	0	0.06	—
Kaster	0.08	0.09	0	0	—	0	1.28	1.11	0	0	0	0.70	0.56
Kerkhove	—	0.09	0.10	0.10	0	0	0.32	0.86	0.43	0.33	—	0.95	0.64
Kooigem	0	0	0.72	0.10	0.20	0.21	0.31	0.32	0.22	0.55	0.35	0	0.38
Kuurne	—	—	0.15	0.14	0.04	0.13	0.32	0.13	0.12	0.37	0.24	0.07	0.09
Lauwe	0.38	0.32	0.13	0.12	0.16	0.11	0.14	0.21	0.03	0.03	—	0.19	0.34
Lendeledede	—	0.14	0.06	0.12	0.03	0	0.11	0.32	—	0.30	0.25	0.16	0.26
Les-Ballons													—
Luigne	0.90	0.61	0.32	0.61	1.20	0.70	—	0.58	—	—	—	2.35	2.27
Marke	0.73	0.20	0.19	0.19	0.18	0.17	0.16	0.16	—	0	—	0.68	0.80
Moen	0	0.21	0.20	0	0	0.32	0.47	0.31	0.31	0.31	0.24	0.22	0.52
Moorsele	0.08	0.05	0.08	0.08	0.05	0.05	0.12	1.90	1.18	0.05	—	0.27	0.56
Otegem	0.05	0.21	0.06	0.11	—	0	0.17	0.06	0	—	0.06	0.11	0.17
Outrijve	0.09	0.18	0.19	0.19	0	0.09	1.67	0.91	0.27	0.44	0.17	0.87	0.87
Rekkem	0.42	0.37	0.36	0.30	0.37	0.22	1.25	2.26	1.21	2.23	2.59	5.59	4.90
Rollegem	1.24	1.36	0.44	0.26	0.53	0.41	0	0.23	—	0	0.09	0.17	0.41
St.-Denijs	—	0.20	0.14	0.45	0.63	0.70	0.89	0.96	0.67	0.74	0.69	1.01	0.64
St.-Eloois-Vijve	0.26	0.18	—	—	0	0.40	3.13	2.81	—	2.35	2.84	0.38	—
St.-Katharina Kuurne					0	0	0	0	0	0	0	0	0
St.-Lodewijks Deerlijk			0	0.17	0.17	0.20	0.20	0.30	—	0.10	0.20	0.17	—
Spiere	0.09	0.09	0.28	0.36	0.27	0.37	—	0.73	0.90	—	0.96	2.97	7.12
Stasegem			0									0.45	0.44
Tiegem	0.09	0.05	0	0	0.67	0.11	0.81	0.65	0.33	0.11	—	0.11	0.21
Vichte	0	0	0	0	0	0	—	0.66	—	0.16	0	0	—
Waarmaarde	0.08	0	0	0	0	0	0.90	0.57	0.23	0.23	0.12	0.35	0.12
Waregem	0.03	0.01	0	0.03	0.03	0.28	0.51	0.22	—	0.13	—	0.91	0.65
Wevelgem	0.23	0.10	0.14	0.16	0.12	0.11	0.38	0.73	0.36	0.30	0.44	0.74	0.87
Zwevegem	0.22	0.25	0.23	0.05	0	0.09	0.23	0.29	—	0.47	0.57	1.41	—
Arrondissement													
Land. P.	0.27	0.19	0.21	0.15	0.15	0.20	0.55	0.70	0.43	0.45	0.76	1.49	1.49
Land. P. + Stadsp.	1.33	0.29	0.96	1.59	1.14	1.02	1.82	2.51	1.96	2.32	2.31	4.42	4.86
Land. P.													
15 j. + oud.	0.40	0.28	0.31	0.22	0.22	0.30	0.83	1.05	0.65	0.68	1.14	2.26	2.26
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	1.95	0.41	1.39	2.28	1.64	1.53	2.74	3.77	2.94	3.45	3.48	6.70	7.37

Arrondissement Oostende

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Oostende													
<i>St.-Piet. & P.</i>	13.21	13.00	5.74	12.47	8.68	9.12	8.24	22.55	32.25	29.33	30.07	—	—
Mariakerke	4.61	2.68	2.77	1.64	1.03	24.15	3.92	40.83	31.73	29.57	7.52	—	—
<i>O.-L.-V.</i>			4.03	32.52	6.43	—	45.10	44.64	42.63	29.33	30.07	—	—
<i>St.-Jozef</i>											30.07	—	33.10
<i>St.-Anton.</i>												3.18	3.12
<i>H. Hart</i>													—
Gistel	0.31	0.21	0.33	0.23	0.41	0.22	2.25	3.07	3.06	—	2.99	0.58	1.00
Bekegem	0.50	0.17	—	0	0	—	3.89	1.28	1.27	0.25	0	0	0.09
Bredene	—	—	0.35	0.33	0.32	0.35	1.52	1.32	0.84	—	0.32	0.44	0.40
Eernegem	0.17	0.20	0.03	0.11	0.06	0.16	0.54	0.42	0.52	—	0.36	0.20	0.39
Ettelgem	—	0	0	0	0	0.10	2.85	2.04	—	0	0.10	0.19	—
Ichtegem	0.29	0.11	0.05	0	0	0	0.11	0.15	—	0.15	0.26	0.19	0.05
Klemskerke	0.28	0	0	0.18	0.17	0.16	1.29	2.64	1.03	0.70	1.15	0.46	0.62
Leffinge	0.66	0	0.12	0.12	0.18	0.12	5.68	3.43	—	2.31	0.40	0.32	0.46
Lombardsijde	0.17	0.16	1.10	0	0	0.25	0.88	0.49	0.83	0.93	0.87	0.99	1.03
Mannekensvere	0.74	0.49	0	0	0	0	0	3.23	0.79	0.26	0	0	0
Middelkerke	—	0.51	0.27	0	0.26	0.47	4.44	3.87	1.48	0.65	—	1.09	3.29
Moere	0	0.09	0.26	0.17	0.09	0.25	6.72	3.38	0.68	0.60	0.09	0.10	0.16
Molendorp			3.45	—	—	5.28	5.45	6.77	7.29	7.19	—	6.66	5.06
Oudenburg	0.19	0.24	0	0.10	0.15	0.23	—	2.06	1.29	1.14	0.70	0.64	1.31
Schore	0	0	0	0	0	0	2.12	4.13	1.78	0.45	—	0	9
<i>St.-Pieterskapelle</i>	0	0	0	0	0	0	1.75	—	0	0	0	0	0.41
Slijpe	0	0	—	0	0	0	5.80	3.15	0.98	0	0.08	0.08	0.08
Snaaskerke	0	0	0	0.18	0.17	0.42	—	1.32	2.57	2.50	1.20	0.82	1.27
Stene	0.36	0	1.01	0.14	0.13	0	0.32	1.38	0.82	0.73	1.23	12.20	9.22
Vlissegem	0	0	0	0	0.32	0	1.86	0.82	—	0.40	0	0.44	0.09
Westende	0.03	—	—	0.11	0	0	1.26	1.77	0.13	0.13	—	0.31	1.39
Westkerke	0.65	0.06	0.06	0.11	0	0	1.03	0.88	0.41	0.05	0.67	0.10	0.05
Wilskerke	0	0	0	—	0	0	—	7.53	0.83	—	—	0	0
Zande	0.34	0	—	0	0	0	0.55	0.36	1.91	0.85	0.83	0.18	0
Zandvoorde	—	0	0	0.15	0.15	0	1.07	1.04	0.64	0.63	0	0.97	0.49
Zevokote	0	0	0	0	0	0.42	0.56	1.13	—	0.14	0.14	0	0
Arrondissementen													
Land. P.	0.38	0.16	0.39	0.13	0.12	1.38	2.19	3.47	3.22	2.64	0.81	1.86	1.72
Land. P. + Stadsp.	4.75	4.69	2.24	5.36	2.94	3.66	6.38	11.48	16.06	14.40	13.81	1.86	5.88
Land. P.													
15 j. + oud.	0.56	0.24	0.57	0.19	0.17	2.13	3.38	5.35	4.97	4.11	1.25	2.90	2.68
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	7.04	6.82	3.28	7.87	4.31	5.65	9.85	17.74	26.20	22.36	21.44	2.90	9.17

Arrondissement Roeselare

Roeselare													
<i>St.-Mich.</i>	0.59	0.43	0.54	0.30	0.22	0.30	0.39	0.55	0.27	0.28	1.49	1.57	—
<i>St.-Amands</i>						0.57	1.23	1.85	1.51	1.17	5.83	2.04	2.13
<i>O.-L.-V.</i>						2.74	2.17	2.67	2.66	1.89	2.33	2.24	2.21
Izegem													
<i>St.-Hilon.</i>	0.19	0.21	0.05	0.01	0.01	0.01	0.07	0.21	0.19	0.15	0.47	2.62	2.51
<i>H. Hart</i>											1.24	0.71	—

	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Ardoie	—	—	0.11	0.03	0.05	0	0.15	—	0.03	0.07	—	0.27	0.26
Beveren	0.07	0.04	0.12	—	—	—	—	0.11	0	0	0	0.07	0.11
Dadizele	0.06	0.19	0.12	0.17	0.29	0.12	0.35	0.35	—	0.17	0.05	0.47	—
Emelgem	0.43	0.18	0.17	0.22	0.16	0	—	0	0	—	0	0.24	0.32
Gits	1.55	1.26	0.95	0.86	0.85	0.69	—	0.85	0.91	0.59	0.53	0.52	0.48
Hooglede	0.34	0.29	0.24	0.07	0	0.07	0.45	0.40	—	0.04	0.04	0	0
Ingelmunster	0.09	0.09	0.04	—	0.02	0.26	0.35	0.68	0.67	0.41	—	0.37	1.54
Kachtem	0.59	0.06	0	0.06	0	0.13	0	0	0.06	0	0.19	0.06	0
Ledegem	0.72	0.22	0.19	0.18	0.15	0.19	0.12	0.40	—	0.65	—	0.12	0.33
Lichtervelde	0.37	0.45	0.14	0.06	0.07	0.02	0.16	0.61	—	0.20	0.38	0.21	0.33
Moorslede	0.26	0.13	0.13	0.02	0.03	0.11	0.15	0.20	—	0.06	—	0	0
Oekene	0.06	0	0	0	0	0	0.12	0.06	0	0	0	0	0
Oostnieuwkerke	0	0	—	0	—	0.07	—	0.07	0	0.07	0	0	0
Rolleghemkapelle	0	0	0	0	0	0	0	0	—	—	0	0	0
Rumbeke	0.31	0.16	0.41	0.34	0.33	0.02	0	0.02	0	0	0	0.05	0.12
St.-Eloois-Winkel	0.20	0.08	0	0	0.04	0.04	0.16	0.28	—	0.29	0.12	0.24	0.24
St.-Godelieve (Rumb.)											0	0.06	0
St.-Jozef (Hooglede)												0	0
Staden	0.64	0.58	0.22	0.25	0.20	0.18	—	1.45	1.38	0.76	—	0.11	0.06
Westrozebeke	0.15	0.20	0.20	0	0.05	0	0.05	0.56	0.14	0.27	0	0	0
Arrondissement													
Land. P.	0.38	0.27	0.19	0.15	0.14	0.11	0.18	0.44	0.32	0.24	0.10	0.16	0.29
Land. P. + Stadsp.	0.39	0.29	0.23	0.16	0.13	0.24	0.33	0.58	0.47	0.35	0.80	0.80	0.78
Land. P.													
15 j. + oud.	0.56	0.38	0.27	0.21	0.20	0.17	0.26	0.65	0.48	0.36	0.15	0.25	0.45
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	0.57	0.40	0.34	0.23	0.18	0.35	0.50	0.87	0.70	0.52	1.20	1.22	1.20

Arrondissement Tielt

Tielt	2.29	0.39	0.16	0.11	—	1.38	0.07	2.06	1.91	1.49	—	3.50	3.40
Aarsele	0.19	0.13	0	0	0	0	0.67	0.57	0.32	0.18	0.17	0.12	0.15
Dentergem	0	0.04	0.08	0.12	0.08	0.08	0.17	0.25	0.09	0.09	—	0	—
Doomkerke						0.06	0.51	0.51	0.22	0	0.07	0.07	0
Egem	0	0	0	0.18	0.12	0.12	0.06	0.18	0	0	0	0.11	0.29
Kanegem	0	0.12	0	0	—	0	0.18	0.24	0.12	0	0	0	—
Koolskamp	0.12	0.04	0.09	0.09	0.04	0.04	0.26	0.13	0.09	0.04	0	0	0
Marialoop	0	0.23	0	0	0.06	0	0	0	0	0	—	0	0.06
Markegem	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Meulebeke	0.43	0.39	0.38	0.06	0.03	0.01	0.21	0.21	0.03	0.08	0.07	0.07	0.10
Oeslegem	0.38	0.21	0	0	0	0	0.11	0	0	0.11	0	0	0
Ooigem	0	0	0	0	0.09	0	0	0	—	0	0	0	0.19
Oostrozebeke	0.12	0.05	0	0	0.05	0.02	0.02	0	0	0	0	0.28	0.04
Pittern	0.15	0.04	0.04	0	0	0	0.15	0.06	0.02	0.53	0	0	0
Ruiselede	0	0.06	0	0.05	0.12	0.15	0.53	0.15	0.11	0.23	0.15	0.19	—
Schuierskapelle	0.10	0.07	0.14	0.08	0.15	0	—	0.32	0.16	0	—	0.07	0
St.-Baafs-Vijve	0	0	0	0	0	0.06	0.30	0.12	0.24	0.42	0.37	0	0
Wakken	0.24	0.17	0	0.12	0.08	0.08	0.84	1.73	1.66	1.33	0.39	0.40	0.66
Wielsbeke	0.88	0.12	0	0.06	0	0	0.06	0.17	0.11	0.06	0.05	0.05	0.05
Wildenburg												0.23	0.23
Wingene	0.05	0.06	—	0.03	0.05	0.06	0.30	0.39	0.31	0.05	—	0.02	0.05
Zwevezele	0.18	0.09	0.04	0.04	0.02	0.06	—	0.23	—	0.02	—	0.08	0.03

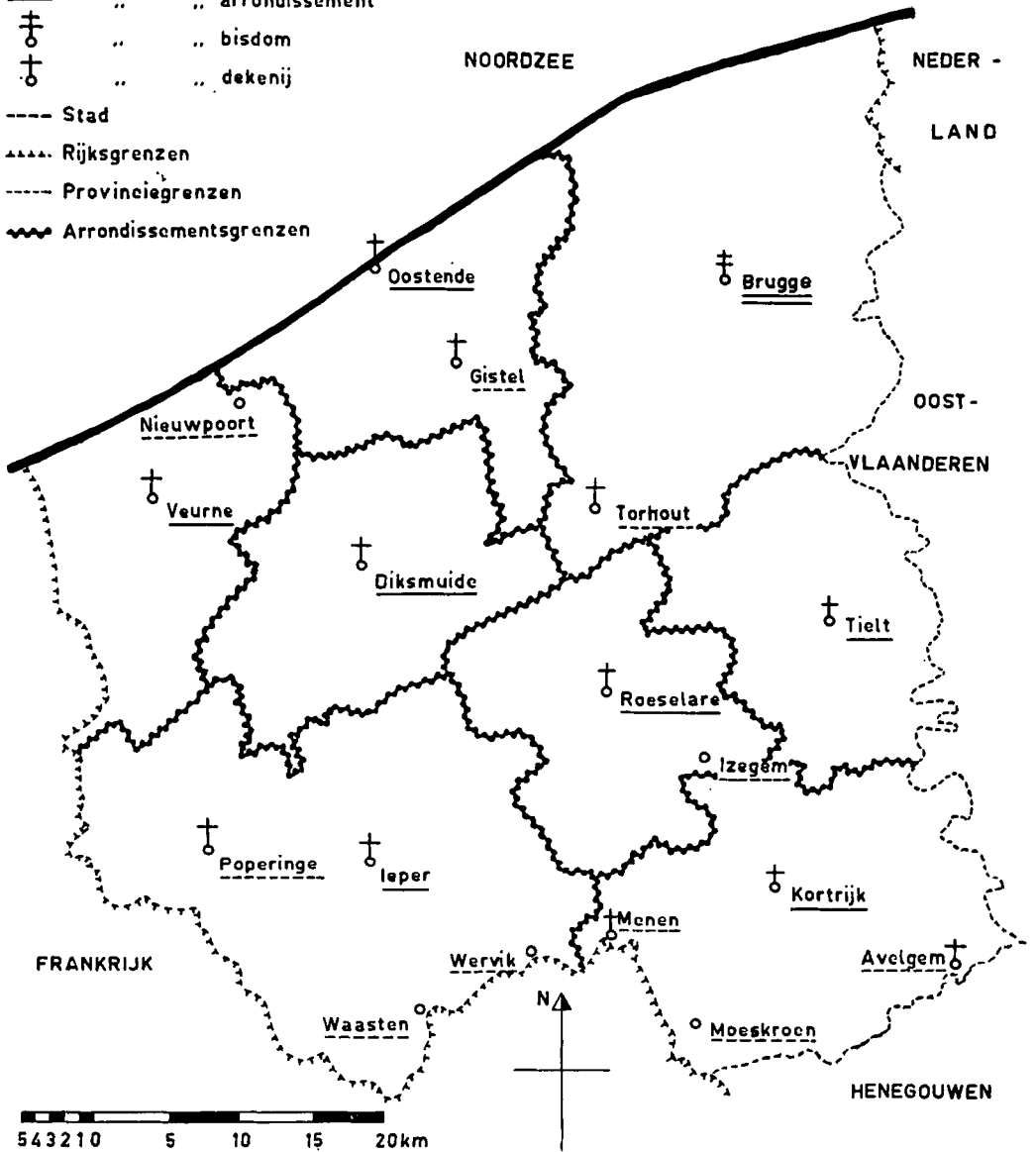
	1848	1854	1862	1869	1871	1878	1881	1883	1885	1887	1893	1907	1910
Arrondissement													
Land. P.	0.16	0.11	0.07	0.04	0.05	0.04	0.27	0.27	0.19	0.16	0.09	0.09	0.10
Land. P. + Stadsp.	0.46	0.15	0.09	0.05	—	0.24	0.24	0.52	0.46	0.35	—	0.62	0.69
Land. P.													
15 j. + oud.	0.23	0.14	0.10	0.06	0.07	0.07	0.40	0.39	0.28	0.24	0.12	0.14	0.15
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	0.65	0.20	0.12	0.07	—	0.35	0.35	0.77	0.67	0.51	—	0.95	1.06

Arrondissement Veurne

Veurne													
S...Nikl.	0.57	0.68	0.62	0.44	1.15	8.15	16.28	9.35	—	5.05	2.15	0.84	3.04
S...Walb.	0.67	0.26	0.54	—	0.18	0.34	1.24	0.81	—	0.79	—	4.03	3.56
Nieuwpoort	—	5.60	—	—	1.16	0.16	1.59	1.58	—	1.55	—	7.35	7.48
Adinkerke	0	0.21	0	—	—	0.29	0.68	1.01	—	0.50	0.45	0.77	1.80
Alveringem	0.10	0	0.70	0.13	0.03	0.03	0.09	0.78	—	0.19	0.07	0.04	0.15
Avekapelle	0	0	0	0	0	0	0.15	0.30	—	0	0.16	0	0
Beveren	0.24	0.61	0	0	0	0.12	0.59	1.19	0.78	0.42	0.49	0.19	0.26
Booitshoeke	—	0	0	—	—	—	—	—	—	0	0	0	0
Bulskamp	0.29	0.29	0.20	0.20	0	0.10	2.90	1.41	—	0.27	0.52	0.17	0.35
Eggewaartskapelle	0.20	—	—	0	0	0	0.18	0.36	—	0	0	0	0
Gijverinkhove	0.49	0	0.31	0.31	0	0	0.75	2.26	—	2.26	0.15	0.48	—
Hoogstade	0.30	0	0	0	0.11	0.11	2.20	1.98	—	0.73	0.32	0	0.12
Houtem	0.24	0.24	0.38	0.13	0.13	0	5.18	4.56	—	0.99	0.54	3.67	4.05
Izenberge	0.11	0.33	0	0.45	0.34	0.57	2.32	3.48	—	0.46	—	1.08	0.85
Koksijde	0.15	0	0	0.22	0	0.10	0.20	0.29	—	0	0	0	0.66
Leisele	0.10	0.11	0.11	0	0	0.06	0.82	0.83	—	0.48	0.81	0.45	0.64
Nieuwpoort-a-zee													5.08
Oostduinkerke	0.17	0.08	0.08	0.07	0.07	0.27	1.33	1.08	—	0.53	0.10	0.49	0.24
Pervijze	0	0	0	0	0	0	0.38	0.30	—	0.08	0.15	0.07	0.07
Ramskapelle	0	0	0	0	0	0.13	2.94	2.20	—	0.12	0.12	0	0
St.-Joris	—	—	0	0	0	0	0.64	0.64	—	0.32	0	0	—
St.-Pieters-Panne												3.90	—
Stavele	0.17	0	0	0.08	0.08	0.08	1.15	1.91	0.53	0.07	0	0.08	0.08
Steenkerke	0	0	—	0	0	0	0.24	0.24	—	0	—	0.12	0
Vinkem	0.15	0	0	0	0	0	0.34	0.17	—	0	0.34	0	0.22
Wulpen	0	0	—	0.23	0.11	0.21	0.84	0.72	—	0.20	0.10	0	0
Wulveringem	0.09	0	0.20	0	0	0	0.63	1.61	—	0.11	0	0.71	0.49
Land. P.	0.19	0.11	0.08	0.09	0.05	0.11	1.15	1.36	0.67	0.36	0.24	0.75	0.69
Land. P. + Stadsp.	0.22	0.80	0.17	0.14	0.30	1.04	2.90	2.29	—	1.04	0.53	1.62	1.98
Land. P.													
15 j. + oud.	0.21	0.16	0.11	0.13	0.07	0.16	1.79	2.08	0.96	0.55	0.37	1.12	1.02
Land. P. + Stadsp.													
15 j. + oud.	0.32	1.14	0.24	0.20	0.42	1.56	4.37	3.45	—	1.58	0.79	2.40	2.94

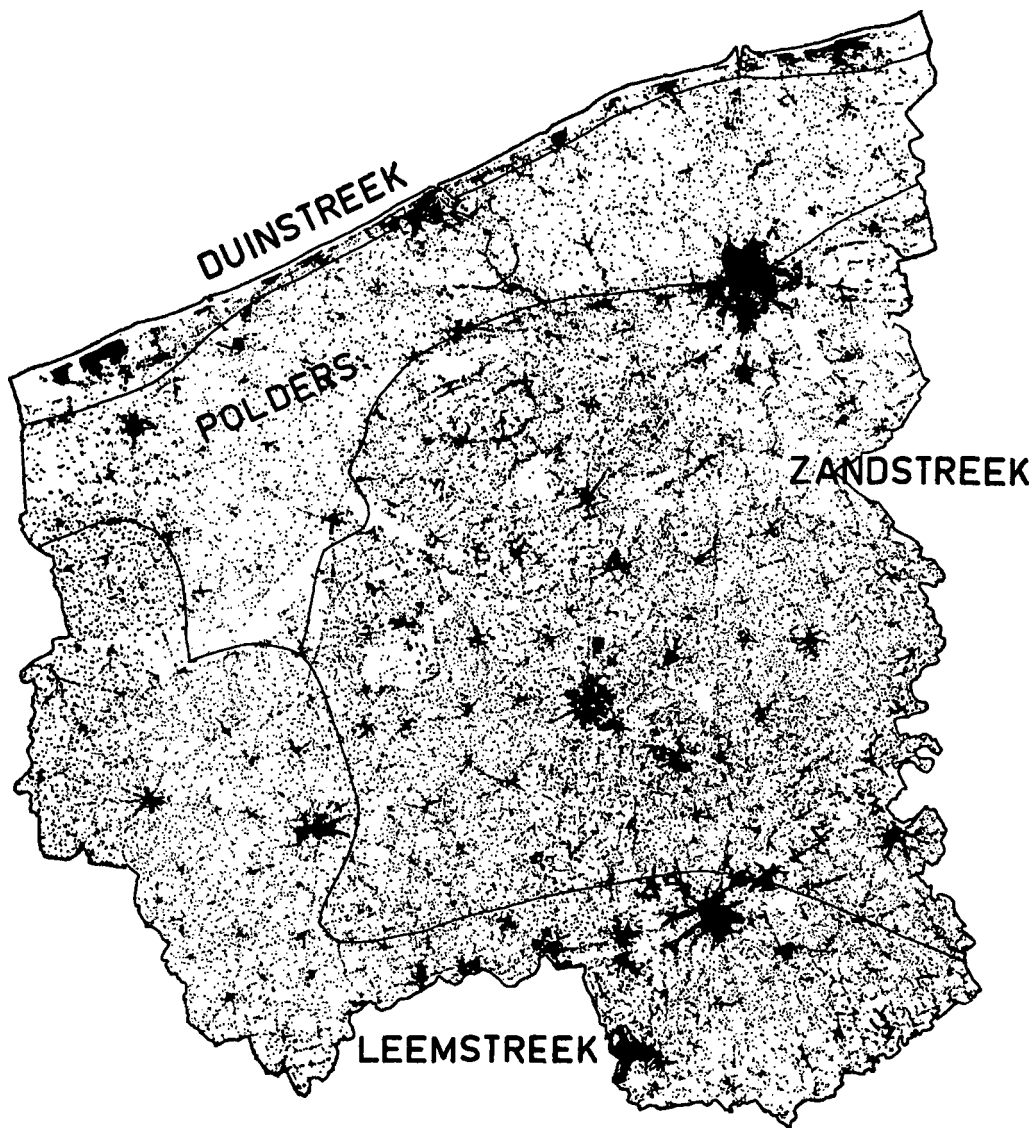
KAART NR. : 1 BISDOM BRUGGE : 1910

- == Hoofdplaats v. provincie
- arrondissement
- ⊕ bisdom
- ⊕ dekenij
- Stad
- ▲▲▲ Rijksgrenzen
- Provinciegrenzen
- ~ Arrondissementsgrenzen

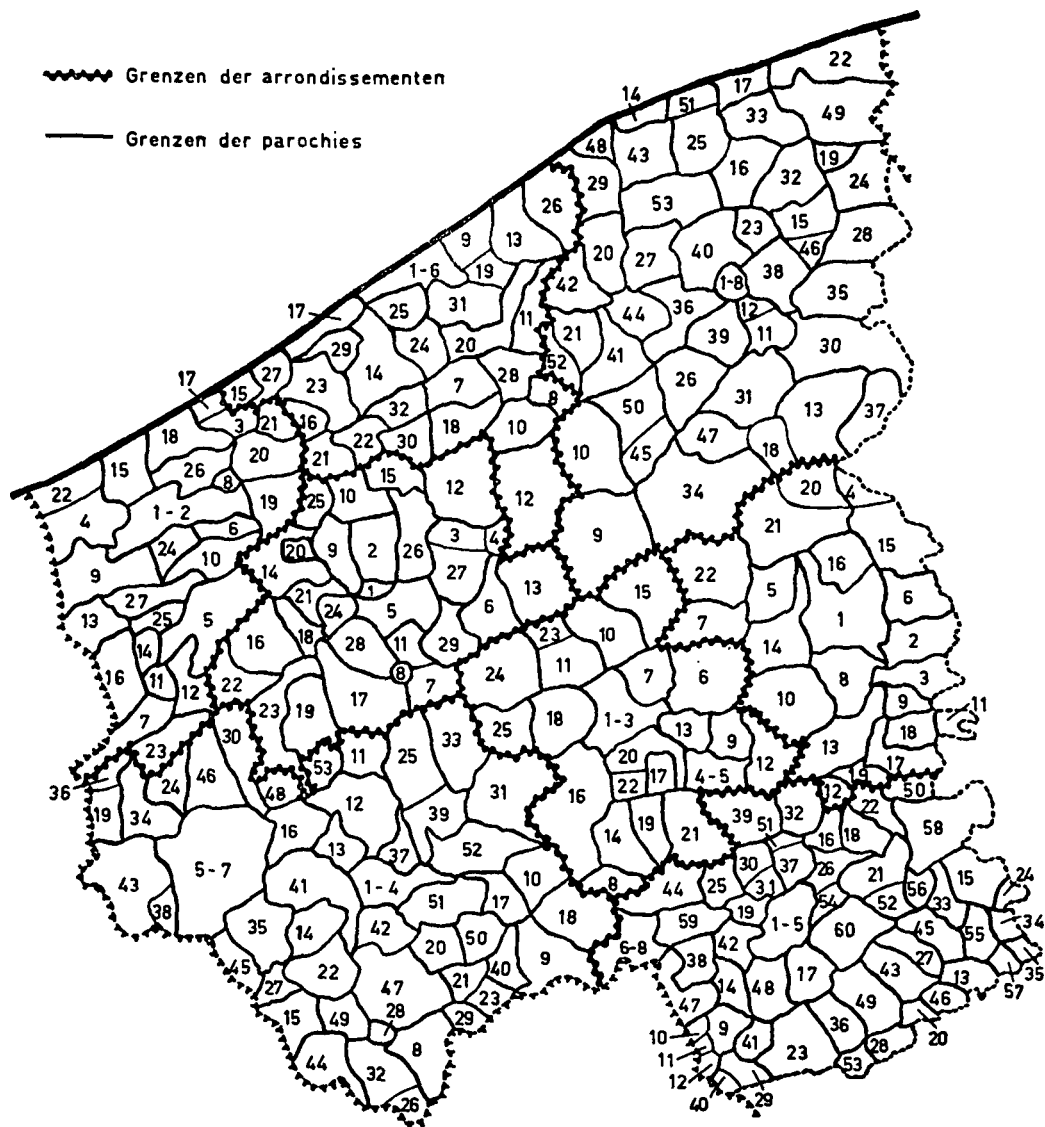
KAART NR. 2

Spreading der bevolking en natuurlijke streken

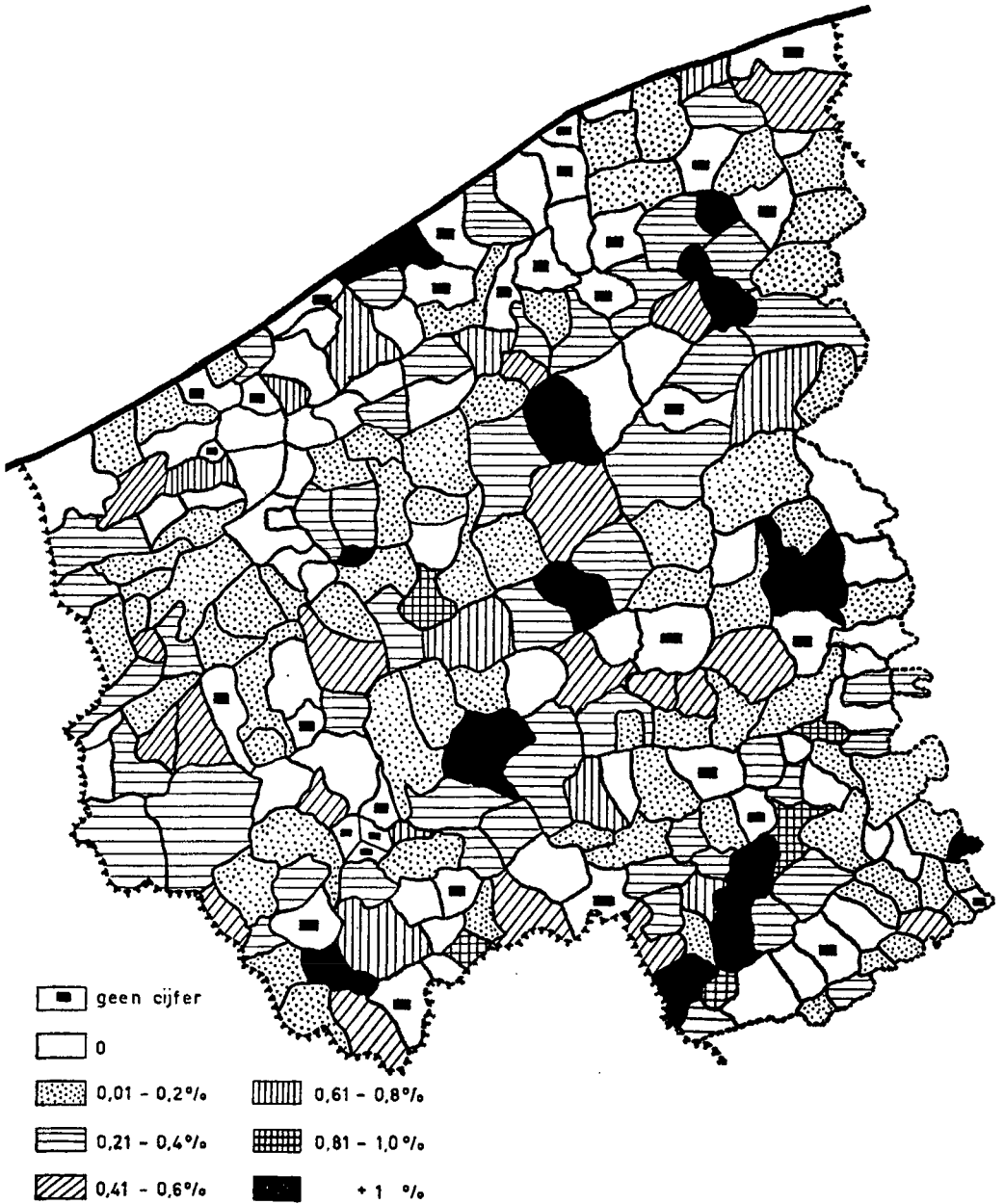
KAART NR. 3

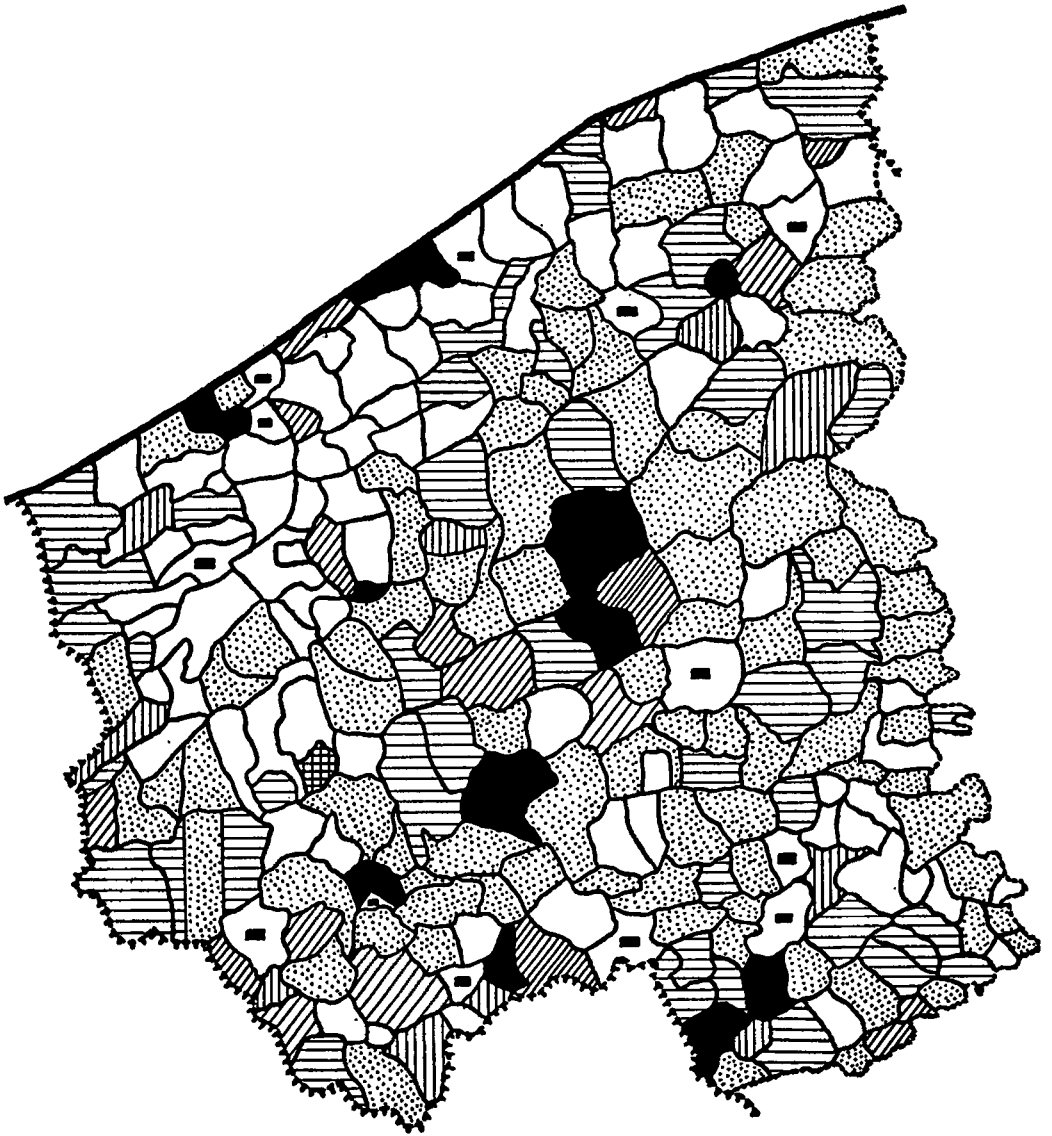
Bisdom Brugge : parochies in 1910

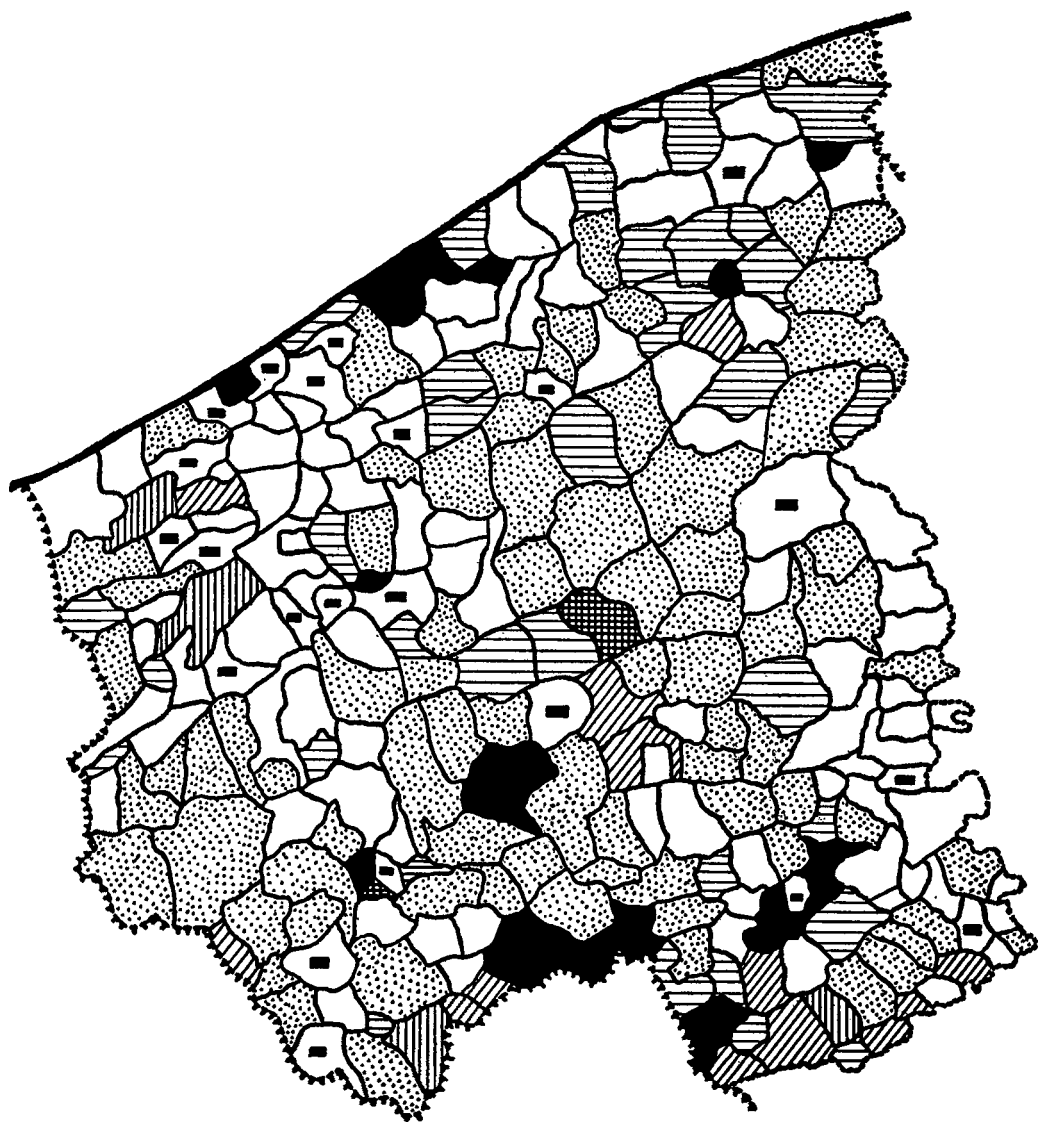

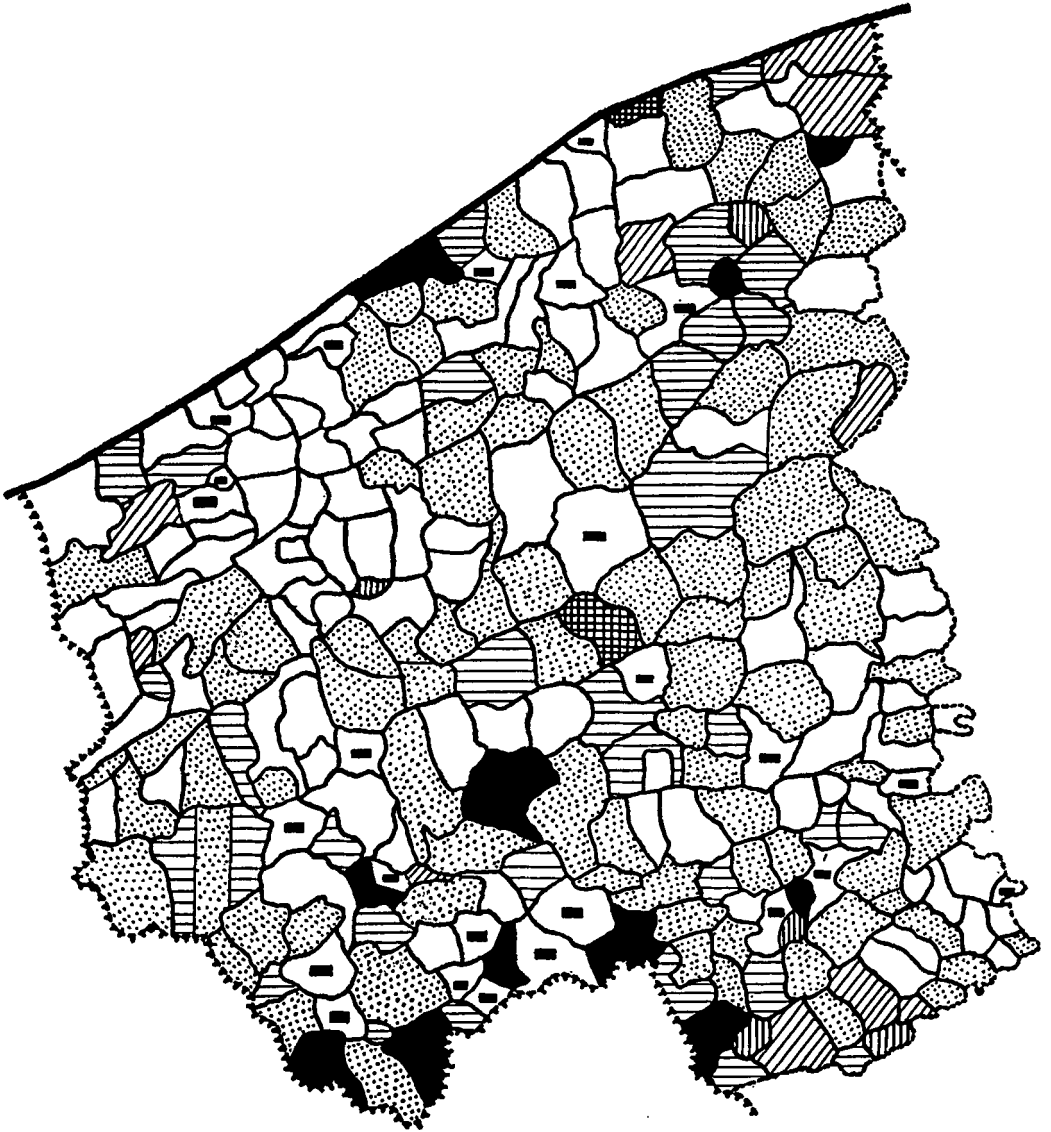
KAART NR. 4 : 1848

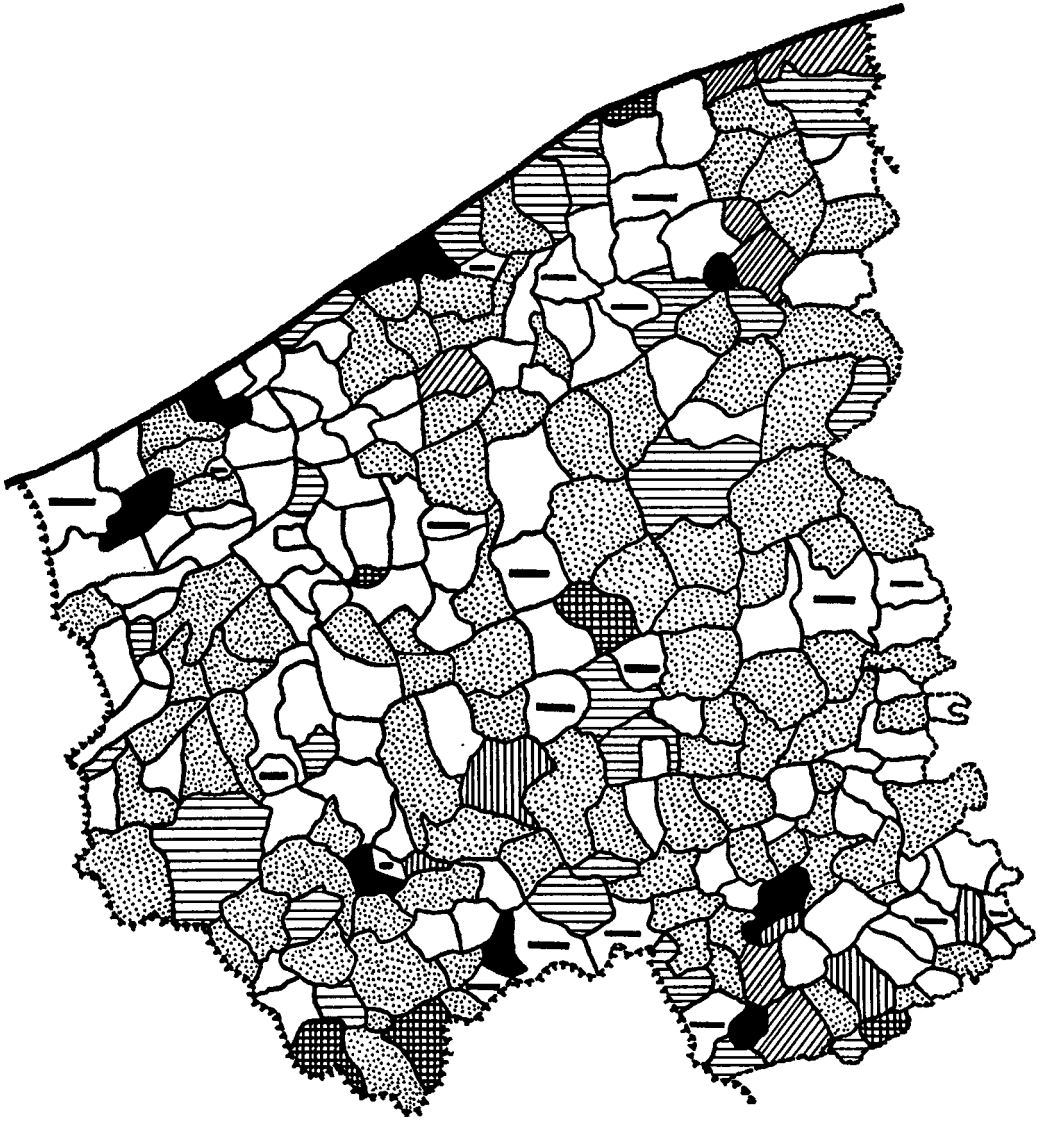
% Non paschantes van de totale bevolking per parochie

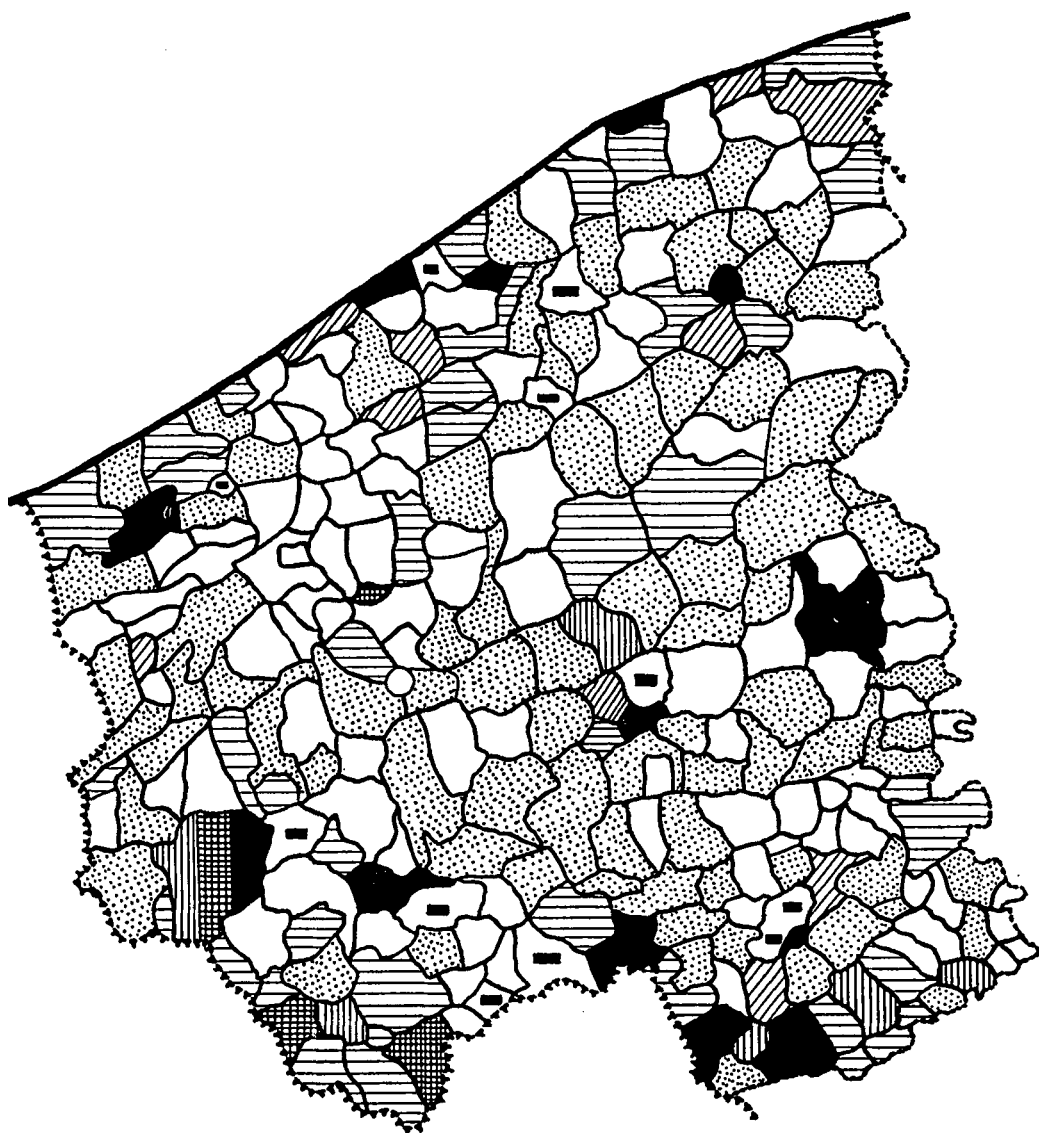

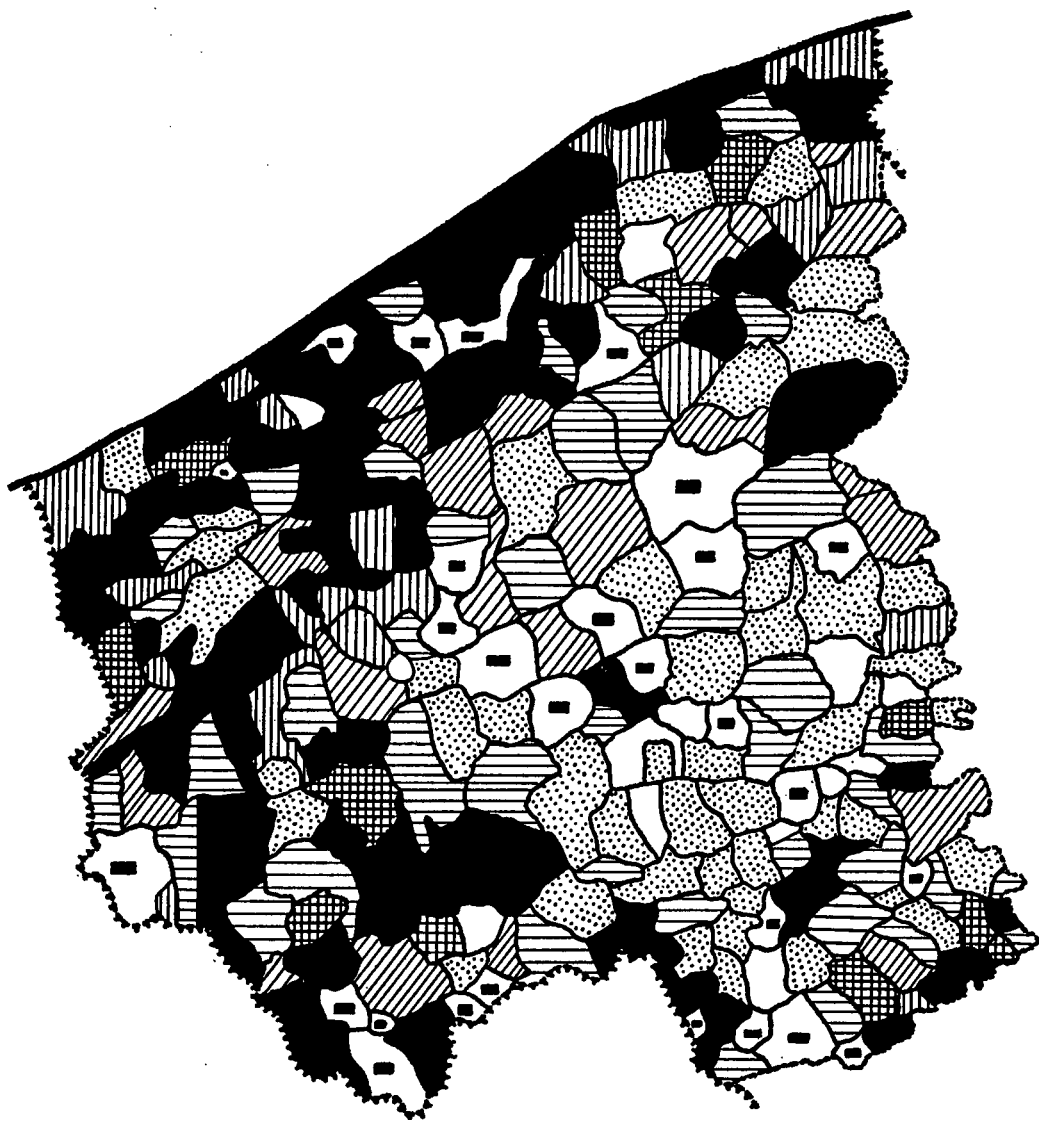

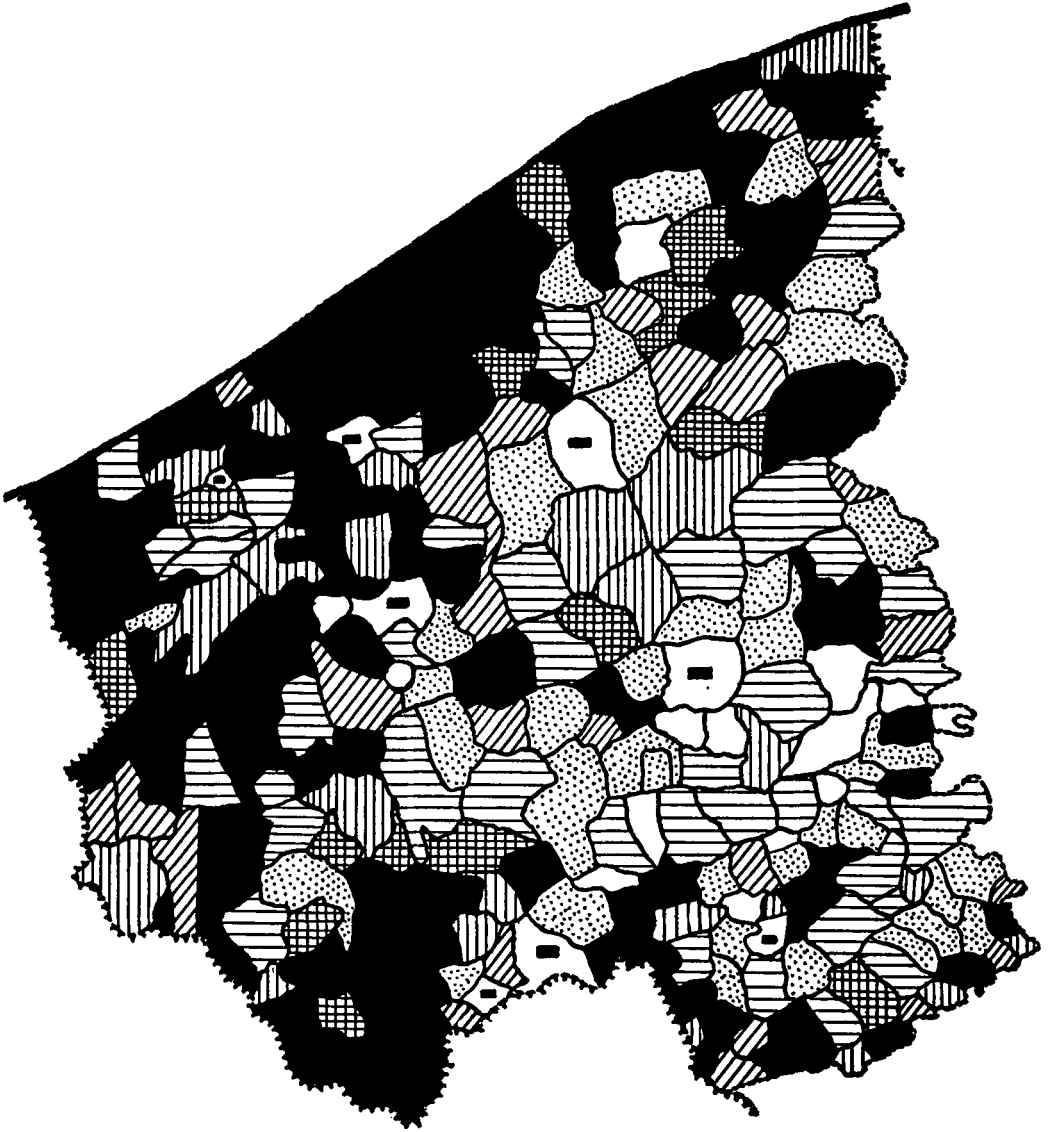

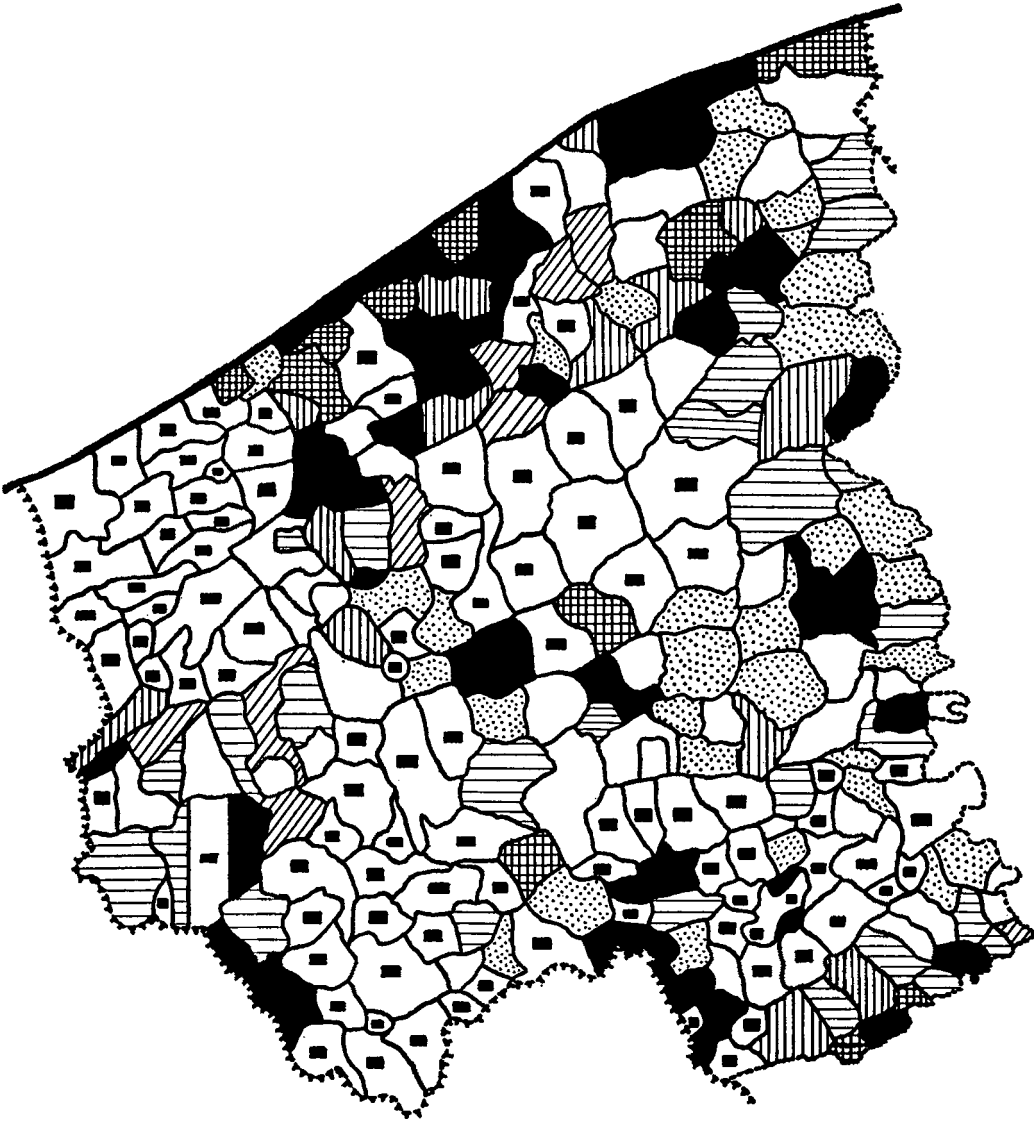

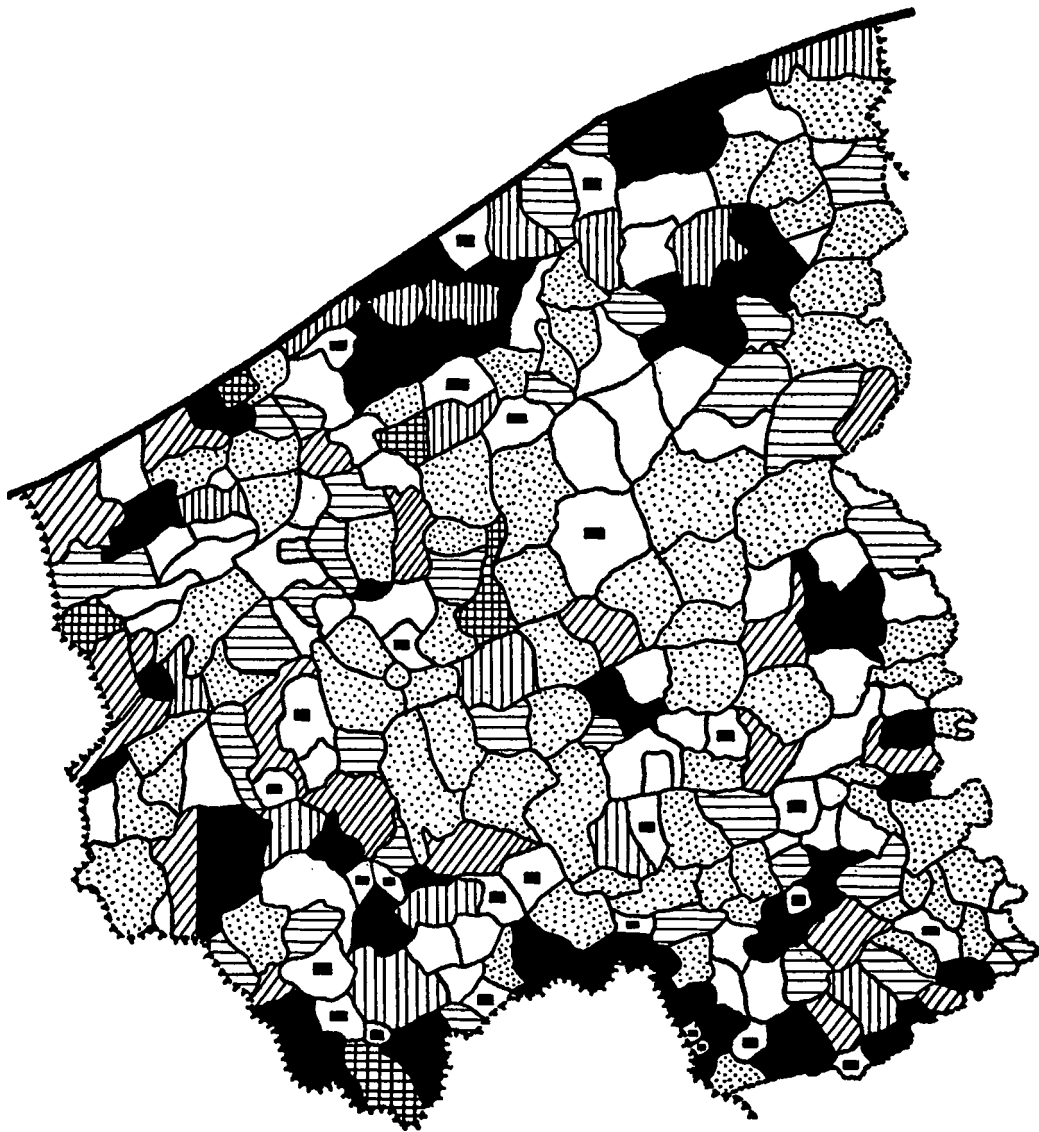

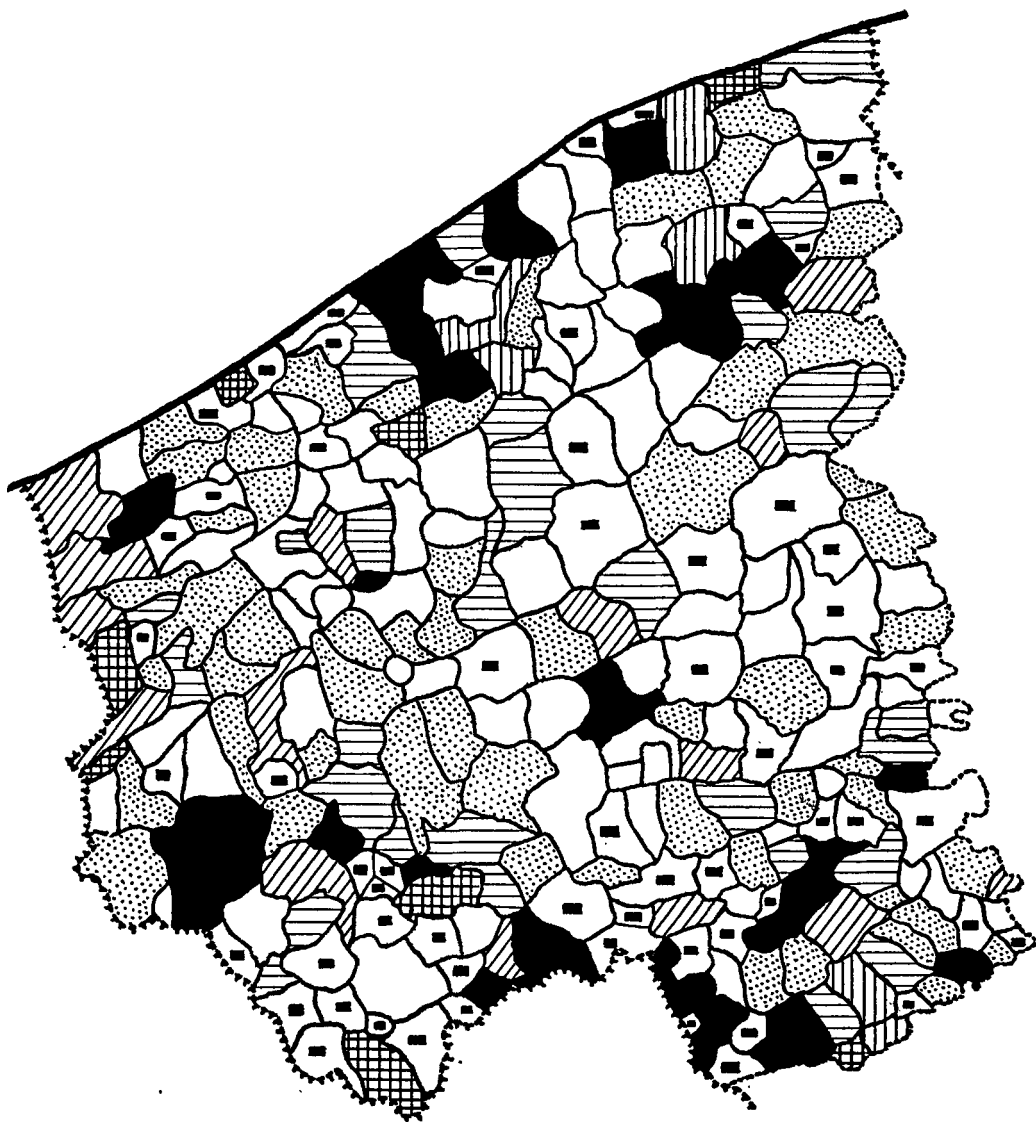

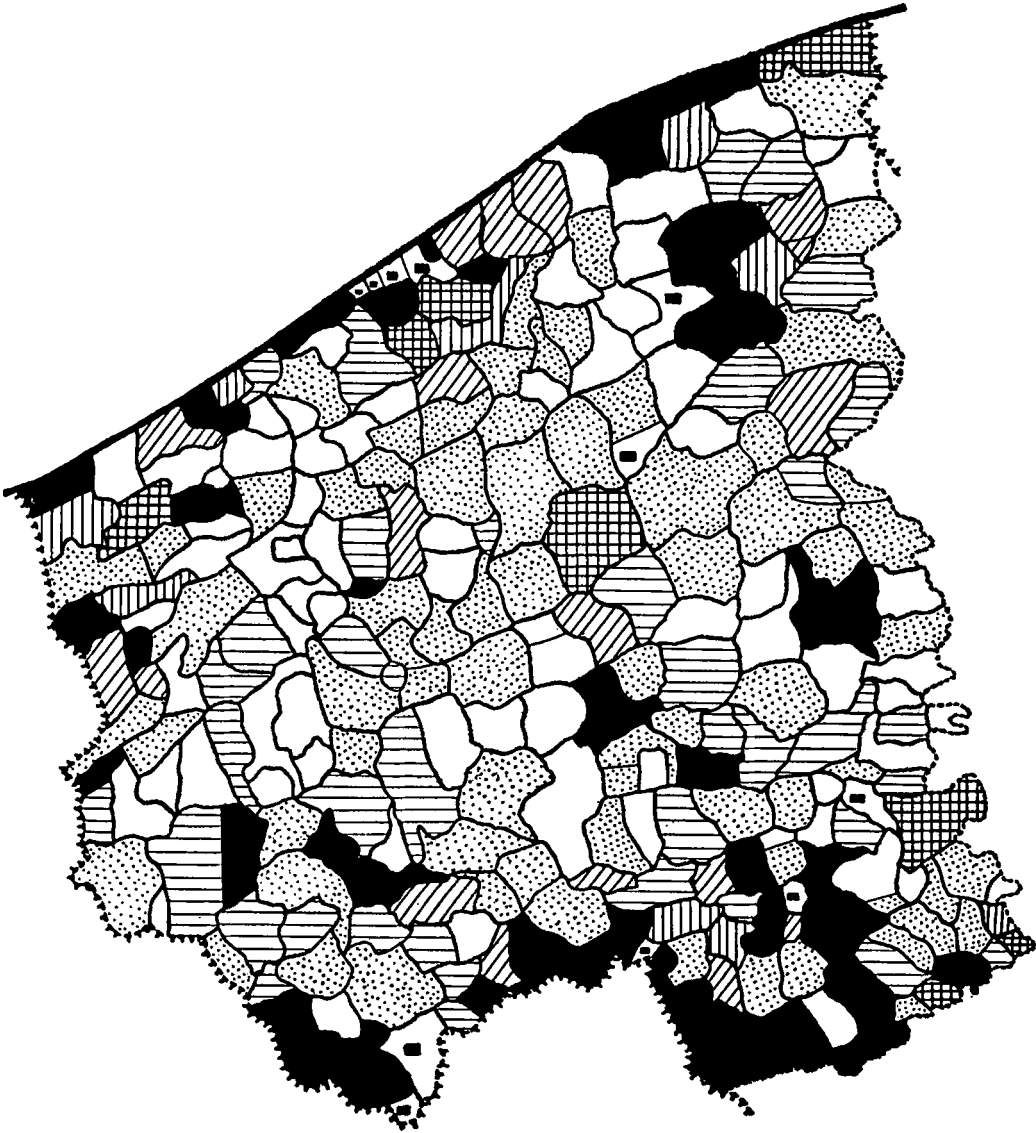

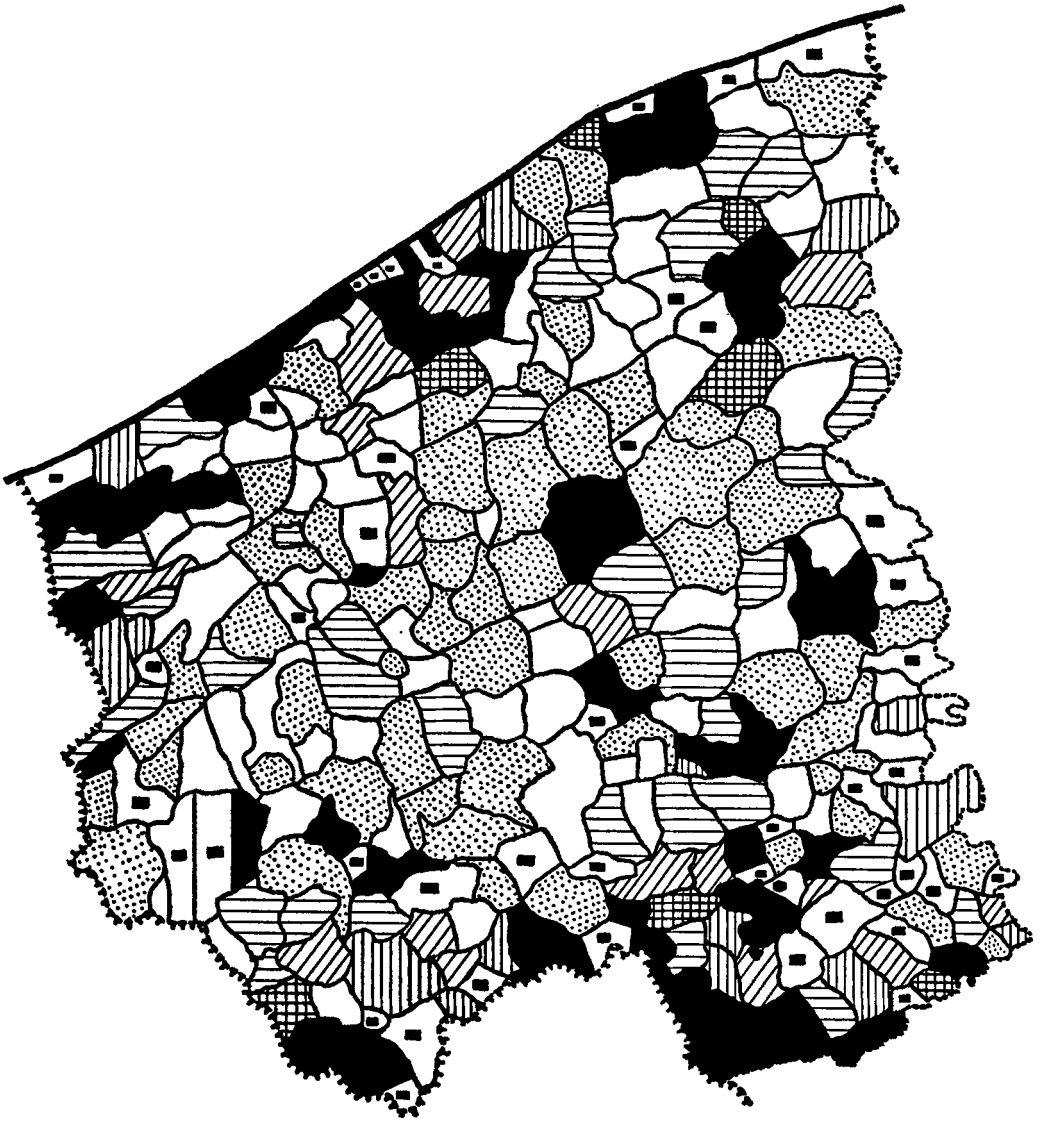

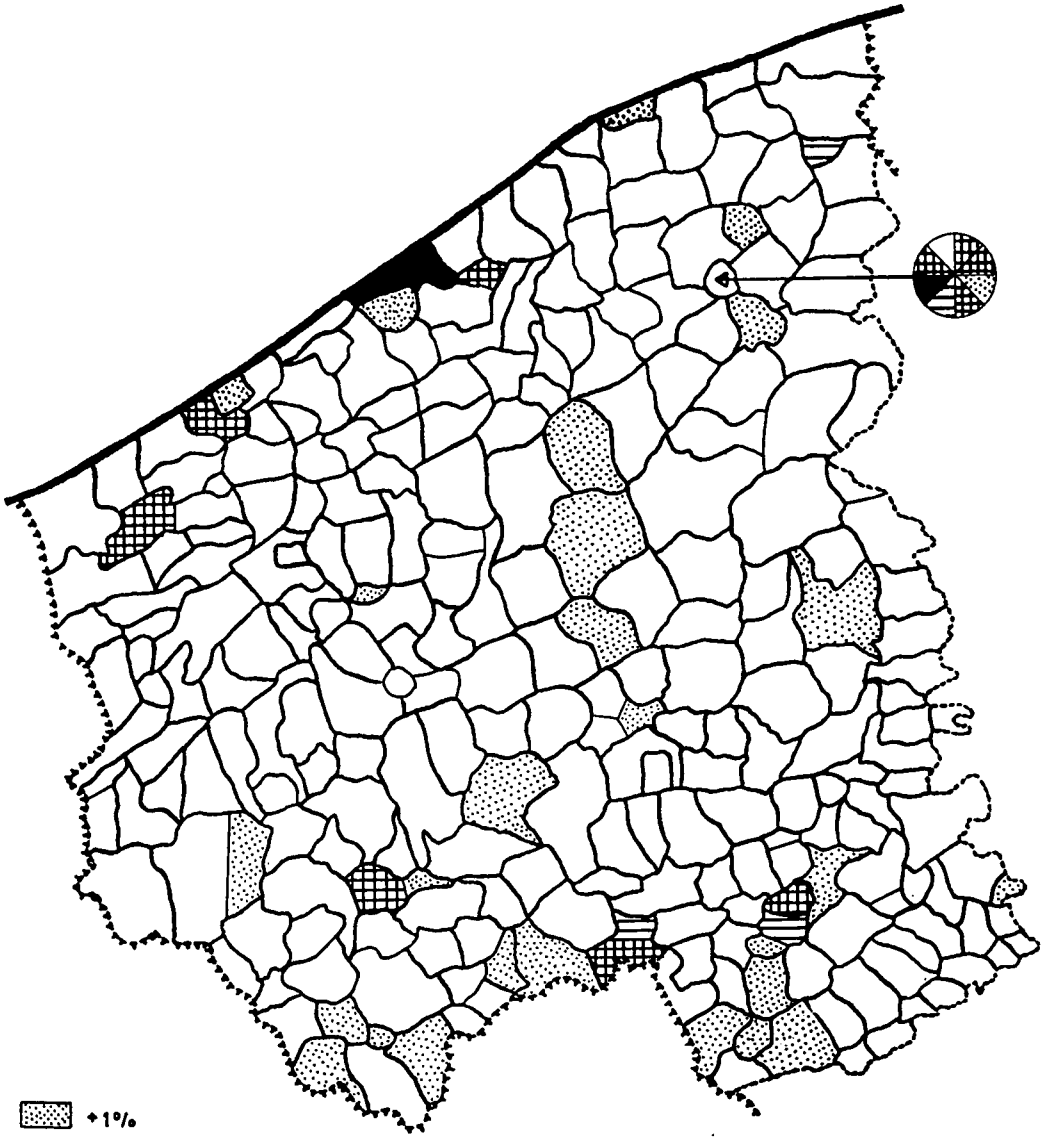

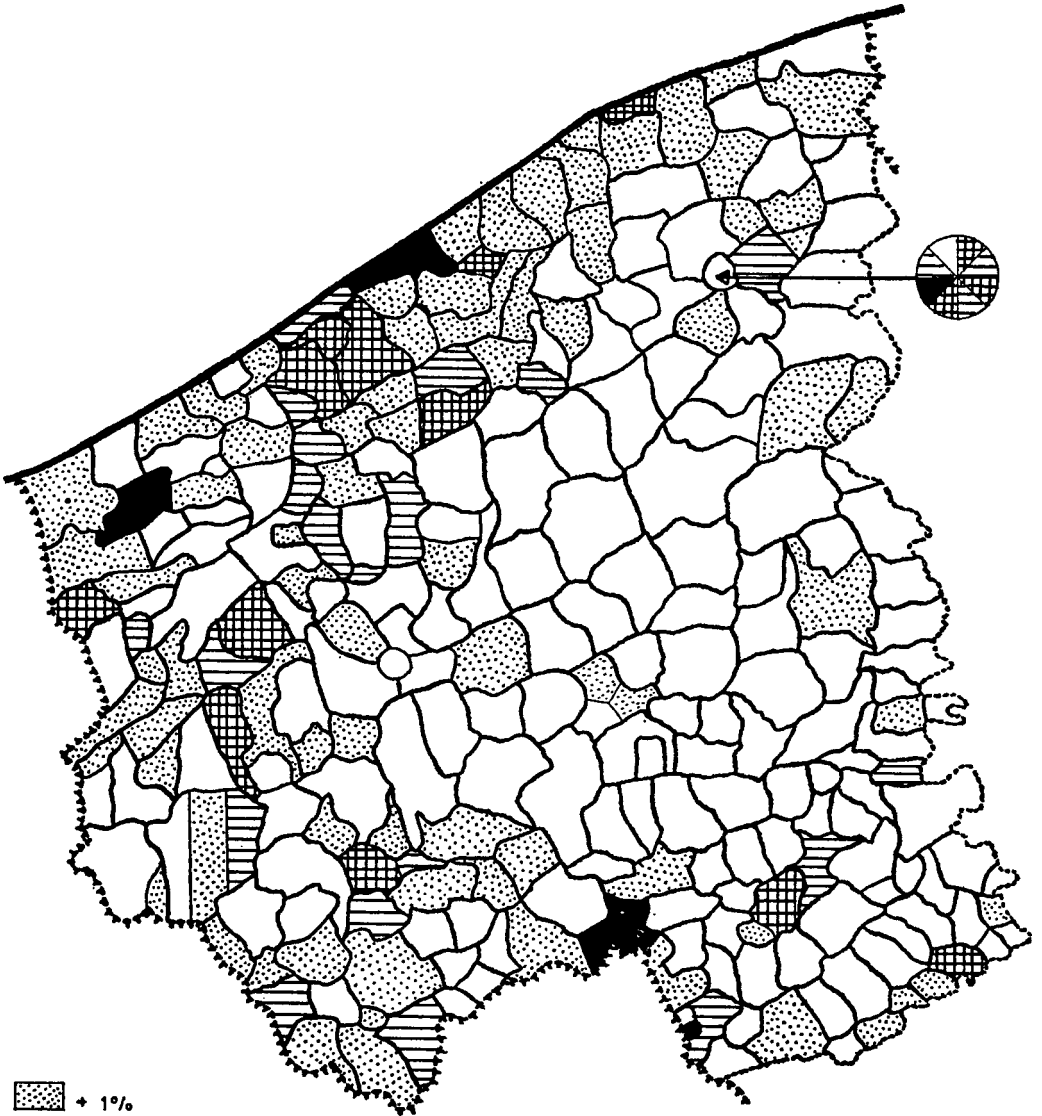

KAART NR. 17 : 1848-1878

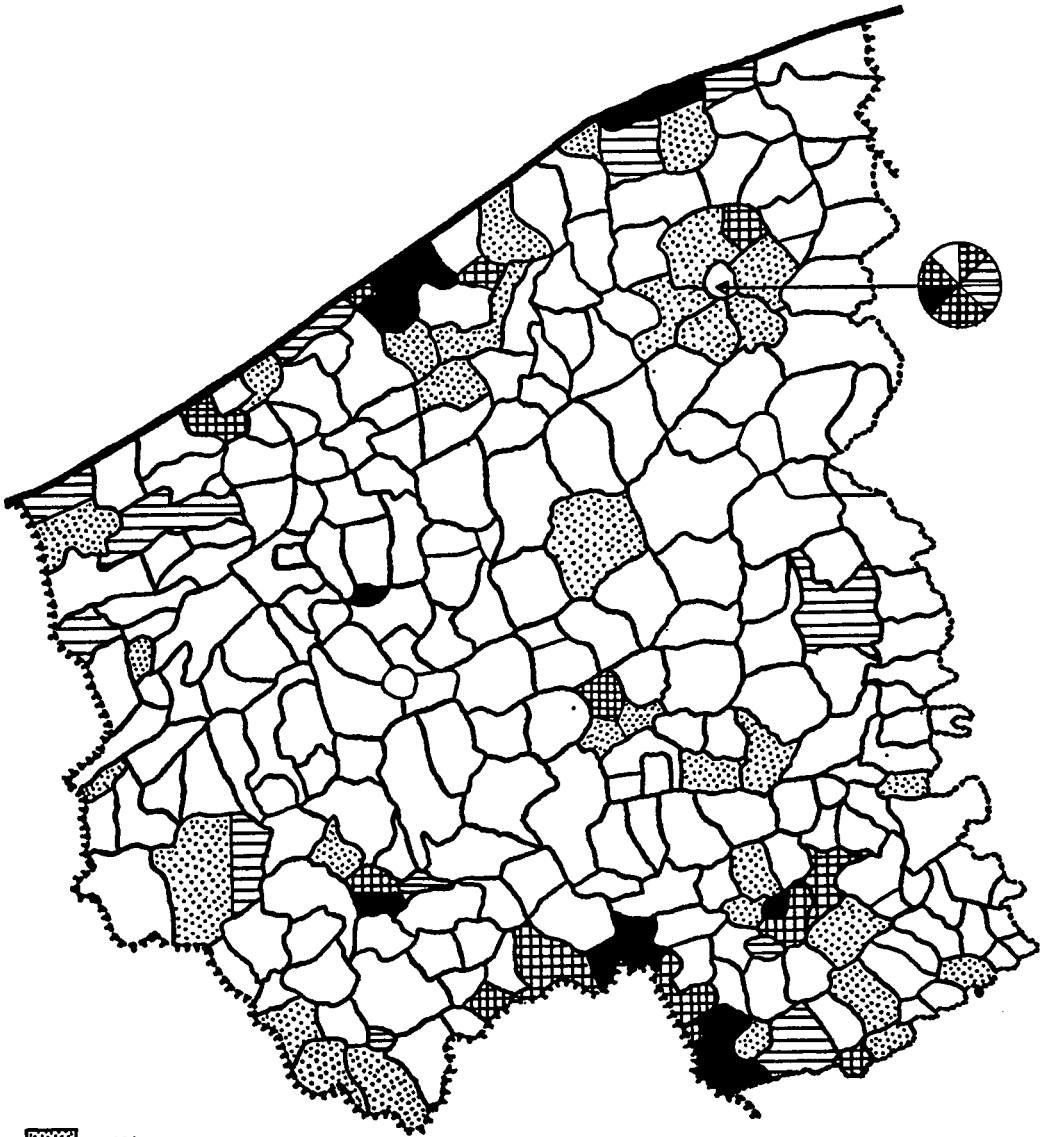

- +1%
- +3%
- +5%
- +10%

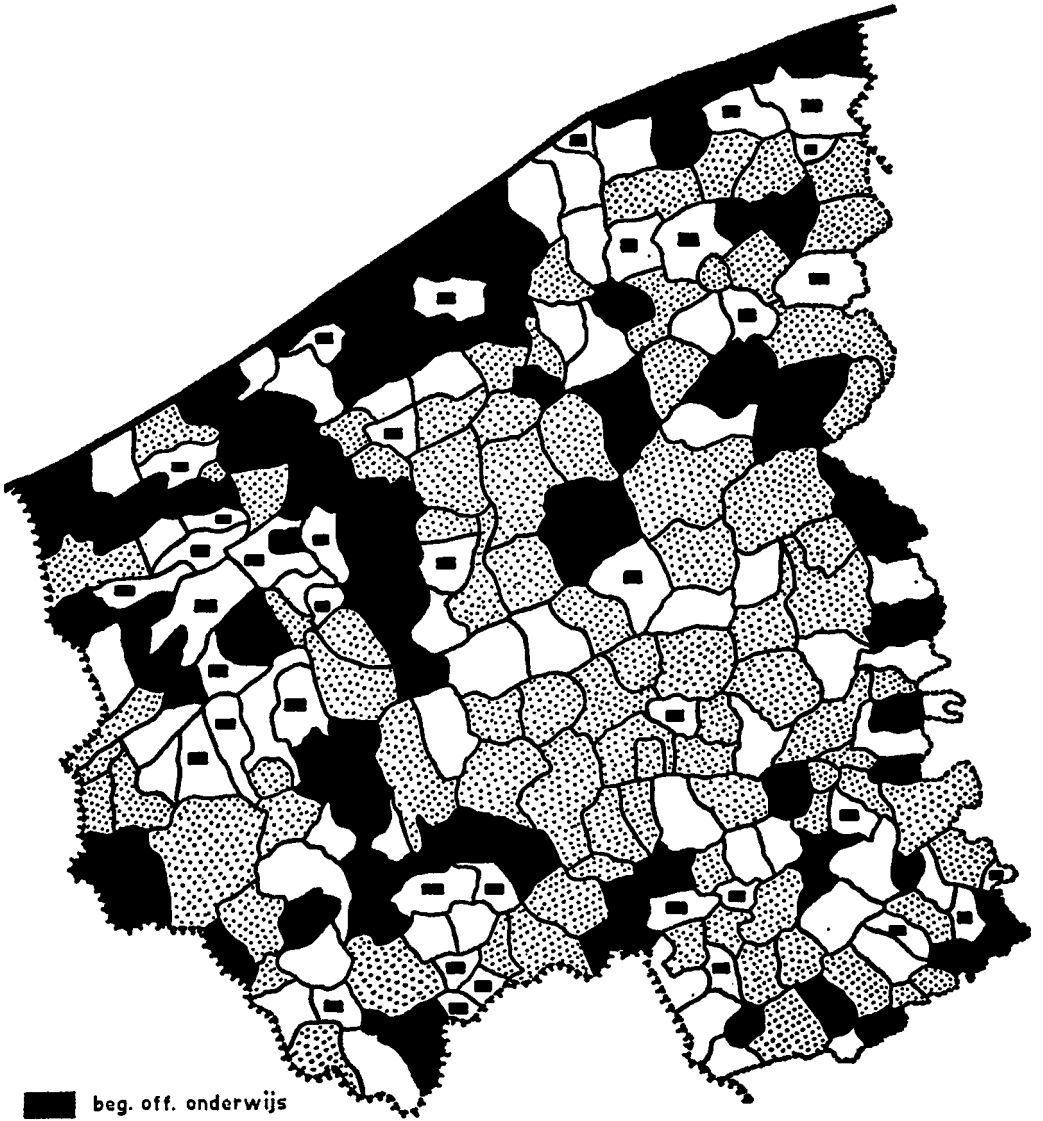
- + 1%
- + 3%
- + 5%
- + 10%

KAART NR. 19 : 1893-1910

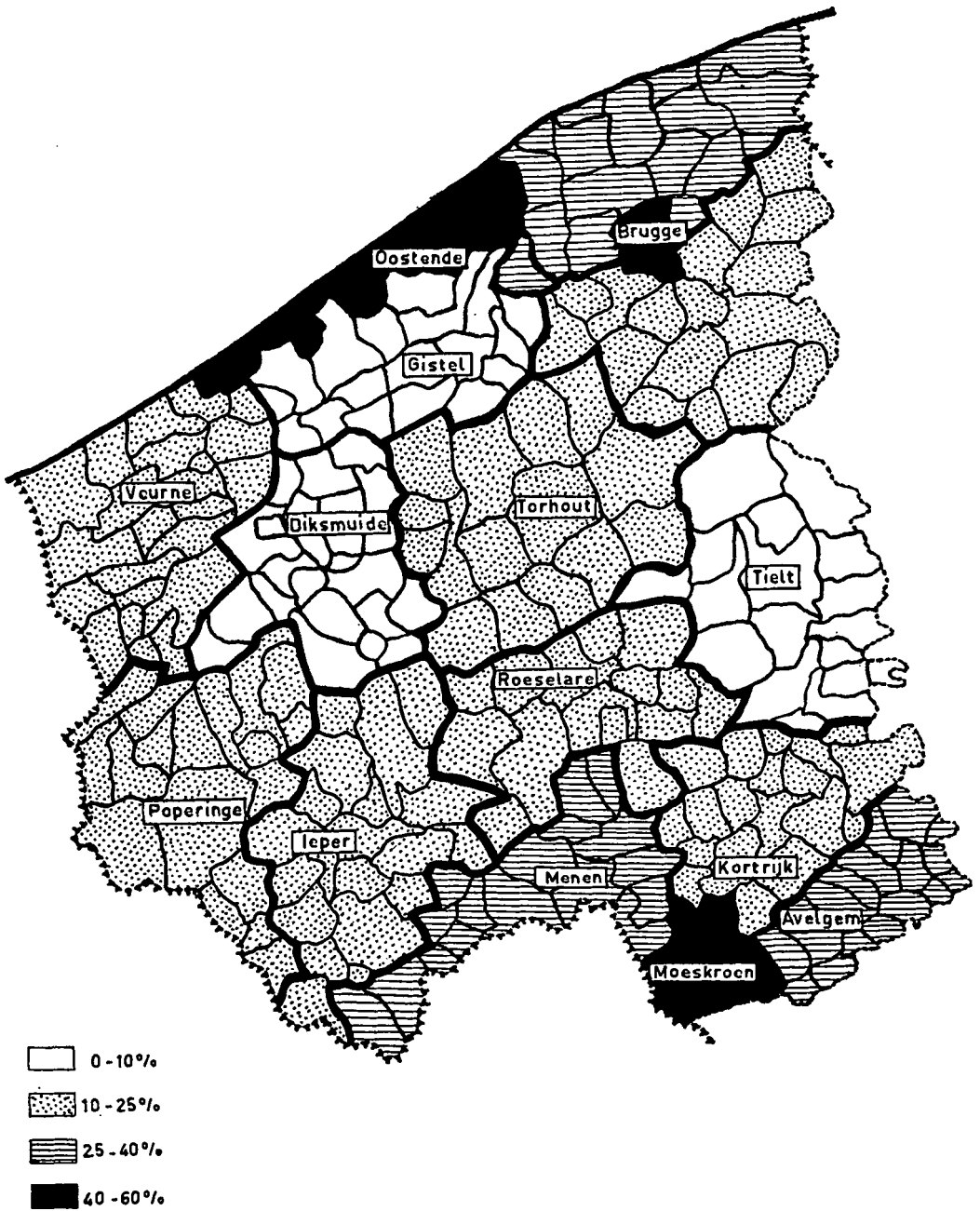

- + 1%
- + 3%
- + 5%
- + 10%

KAART NR. 20
Politieke kaart 1879-1884

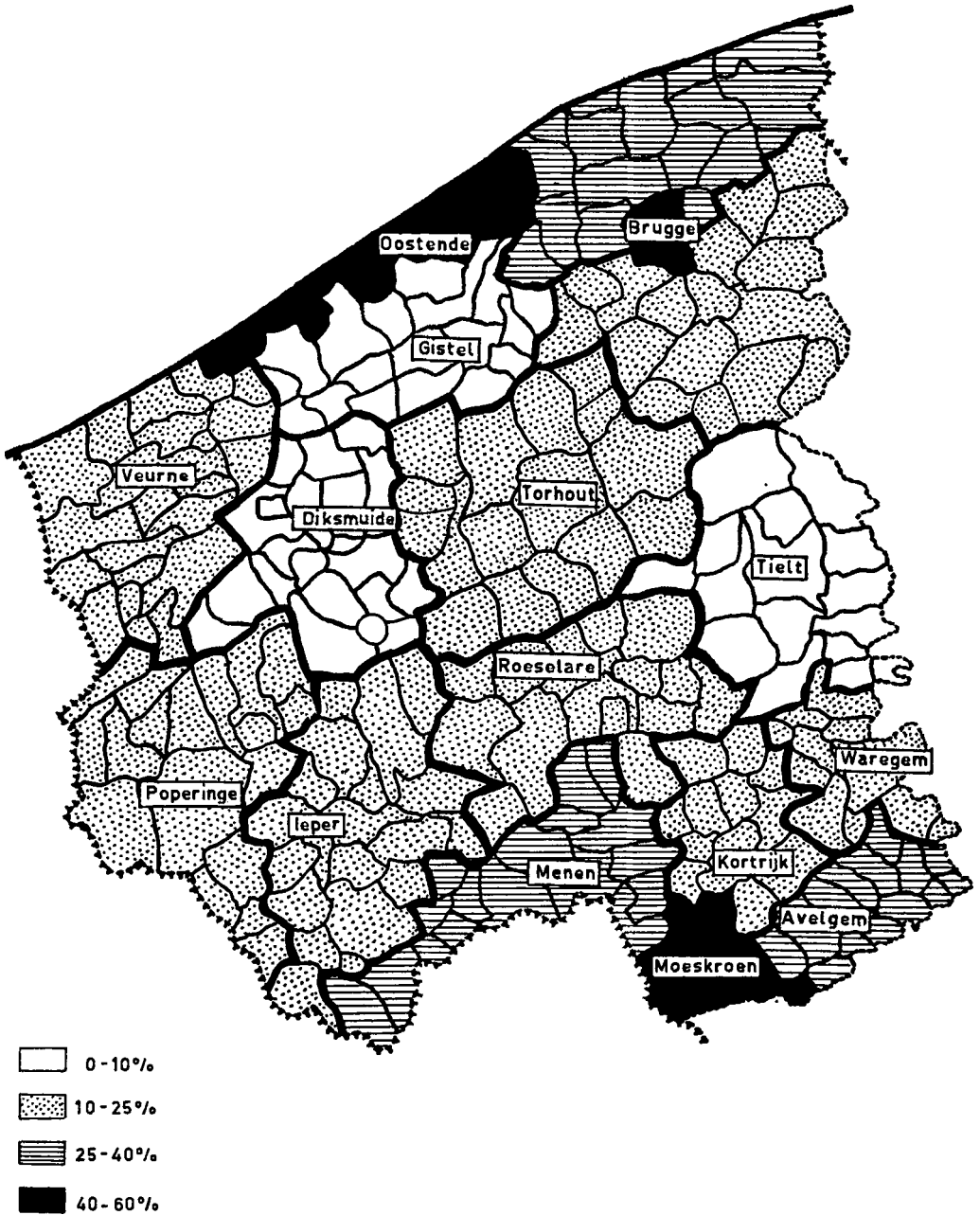

- beg. off. onderwijs
- beg. vrij onderwijs
- neutraal
- geen gegevens

KAART NR. 22 : 1925

% Non dominicantes per dekenij

D. 1971/0081/24

- M. L. Warnotte**, Etude sur la presse à Namur, 1794-1914. 1967. (Cahiers-Bijdragen 44.) fr. 565 (abonnement fr. 485)
- Hugo Degraer, Willy Maervoet, Frida Martens, Frank Simon, Anne-Marie Simon-Van der Meersch**, Repertorium van de Westvlaamse pers, 1807-1914. 1968. (Bijdragen-Cahiers 48.) fr. 670 (abonnement fr. 570)
- H. De Borger**, Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium, 1794-1914. 1968. (Bijdragen-Cahiers 49.) fr. 1.150 (abonnement fr. 980)
- A. Thys**, met medewerking van **G. Bulthé** en **A.M. Simon-Van der Meersch**, Repertorium van de pers in de provincie Antwerpen (behoudens de stad Antwerpen en de kantons Mechelen en Puurs). 1969. (Bijdragen-Cahiers 58.) fr. 600 (abonnement fr. 510)
- R. Messens**, Repertorium van de Oostvlaamse pers (met uitzondering van Gent en het arrondissement Aalst) 1784-1914. 1969. (Bijdragen-Cahiers 59.) fr. 780 (abon. fr. 665)
- Paul Gérin & M. L. Warnotte**, La presse liégeoise de 1850 à 1914. Répertoire général. (Cahiers - Bijdragen 65.) (sous presse.)
- Martine Rycx d'Huisnacht**, Répertoire de la presse de l'arrondissement de Nivelles au XIXe Siècle. 1970 (Cahiers-Bijdragen 66.) fr. 520 (abonnement fr. 445)
- M. Blanpain**, Le „Journal de Bruxelles”. Histoire interne de 1863 à 1871. 1965. (Cahiers-Bijdragen 39.) fr. 90 (abonnement fr. 80)
- J. Vander Vorst-Zeegers**, Le „Journal de Bruxelles” de 1871 à 1884. 1965. (Cahiers-Bijdragen 36.) fr. 480 (abonnement fr. 410)
- M.L. Warnotte**, „L'Ami de l'Ordre”, Quotidien catholique namurois de 1839 à 1914. 1968. (Cahiers-Bijdragen 51.) fr. 210 (abonnement fr. 180)
- N. Piepers**, „La Revue Générale” de 1865 à 1940. Essai d'analyse du contenu. 1968. (Cahiers-Bijdragen 52.) fr. 170 (abonnement fr. 145)
- Denise Lambrette**, Le journal „La Meuse”, 1855-1955. 1969. (Cahiers-Bijdragen 55.) fr. 220 (abonnement fr. 190)
- J.-L. De Paepe**, La Réforme, organe de la démocratie libérale (1884-1907). (sous presse) (Cahiers-Bijdragen 64.)

BIBLIOGRAPHIE — BIBLIOGRAFIE

- M. De Vroede**, Bibliografische inleiding tot de studie van de Vlaamse Beweging, 1830-1860. 1959. (Bijdragen-Cahiers 8.) Uitverkocht
- J. Dhondt & S. Vervaeck**, Instruments biographiques pour l'histoire contemporaine de la Belgique. 1960. 2e éd. (Cahiers-Bijdragen 13.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- D. De Weerd**, Publications officielles de la Belgique contemporaine. 1963. (Bijdragen-Cahiers 30.) fr. 650 (abonnement fr. 555)
- Paul Gérin**, Bibliographie de l'Histoire de Belgique, 1789-1831. 1960. (Cahiers-Bijdragen 15.) Epuisé
- S. Vervaeck**, Bibliographie de l'Histoire de Belgique, 1831-1865. 1965. (Cahiers-Bijdragen 37.) fr. 460 (abonnement fr. 390)
- J. De Belder & J. Hannes**, Bibliographie de l'histoire de Belgique, 1865-1914. 1965. (Cahiers-Bijdragen 38.) fr. 460 (abonnement fr. 390)

ARCHIVES ECONOMIQUES — EKONOMISCHE ARCHIEVEN

- M. Colle-Michel**, Les archives de la S.A. Cockerill-Ougrée des origines à nos jours. 1959. (Cahiers-Bijdragen 9.) fr. 60 (abonnement fr. 50)
- M. Colle-Michel**, Les Archives de la s.a. Métallurgique d'Espérance-Longdoz de origines à nos jours. 1962. (Cahiers-Bijdragen 24.) fr. 110 (abonnement fr. 95)
- M. Colle-Michel**, Les archives de la Société des Mines et Fonderies de zinc de la Vieille-Montagne. 1967. (Cahiers-Bijdragen 46.) fr. 150 (abonnement fr. 130)
- H. Coppejans - Desmedt**, Bedrijfsarchieven op het stadsarchief van Gent. - Inventaris van de fondsen de Hemptinne en Voortman. 1971. (Bijdragen-Cahiers 67.)
- Bertrand Gille**, Crise politique et crise financière en Belgique. Lettres adressées à la maison Rothschild à Paris par son représentant à Bruxelles (1838-1840). 1961. (Cahiers-Bijdragen 19.) fr. 670 (abonnement fr. 570)
- Bertrand Gille**, Lettres adressées à la maison Rothschild de Paris par son représentant à Bruxelles (1843-1853). 1963. (Cahiers-Bijdragen 33.) fr. 630 (abonnement fr. 535)

SOURCES SUR LES CLASSES SOCIALES — BRONNEN BETREFFENDE DE SOCIALE GROEPEN

- S. Vervaeck**, De samenstelling van de gegoede stand te Mechelen op het einde van de XVIIIe eeuw en in het begin van de XIXe eeuw (1796-1813). Een methodologisch onderzoek. 1960. (Bijdragen-Cahiers 11.) Uitverkocht

- Solange Vervaeck, Enkele bronnen uit de Franse tijd. Hun belang voor de sociale geschiedenis. 1962. (Bijdragen-Cahiers 22.) fr. 170 (abonnement fr. 145)
- K. Vanden Abeele, De gedwongen lening van het jaar IV te Leuven. Bronnenmateriaal voor sociale geschiedenis onder Frans Bewind. 1963. (Bijdragen-Cahiers 31.) fr. 140 (abonnement fr. 120)
- H. Balthazar, J. De Belder, J. Hannes, J. Verhelst. Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1794-1914), 2e uitg. 1965. (Bijdragen-Cahiers 18.) fr. 265 (abonnement fr. 225)

HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER — GESCHIEDENIS DER ARBEIDERSBEWEGING

- H. Wouters, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging : 1831-1853. 1964. (Bijdragen-Cahiers 27.) 3 delen. fr. 1970 (abonnement fr. 1675)
- H. Wouters, Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging, 1853-1865. 1966. (Bijdragen-Cahiers 40.) fr. 540 (abonnement fr. 460)
- H. Wouters, Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging, 1866-1880. (Bijdragen-Cahiers 60.)
- L. Linotte, Les manifestations et les grèves dans la province de Liège de 1831 à 1914. 1964. (Cahiers-Bijdragen 34.) fr. 280 (abonnement fr. 240)
- L. Linotte, Les manifestations et les grèves à Liège de l'an IV à 1914. 1969. (Cahiers-Bijdragen 53.) fr. 260 (abonnement fr. 215)
- J. Bayer-Lothe, Documents relatifs au mouvement ouvrier dans la province de Namur au XIXe siècle. Ière partie, 1794-1848. 1967. (Cahiers-Bijdragen 45.) fr. 320 (abonnement fr. 270)
- J. Bayer-Lothe, Documents relatifs au mouvement ouvrier dans la province de Namur au XIXe siècle. Deuxième partie. 1849-1886. 1969. (Cahiers-Bijdragen 57.) fr. 320 (abonnement fr. 270)
- C. Oukhow, Documents relatifs à la Ière Internationale en Wallonie. 1967. (Cahiers-Bijdragen 47.) fr. 690 (abonnement fr. 590)
- Françoise Mahieu-Hoyois, L'évolution du mouvement socialiste borain (1885-1895). (sous presse) (Cahiers-Bijdragen 68.)

STATISTIQUES — STATISTIEKEN

- Nicole Caulier-Mathy, Statistiques de la province de Liège sous le régime hollandais. 1962. (Cahiers-Bijdragen 25.) fr. 240 (abonnement fr. 205)

ARCHIVES POLITIQUES — POLITIEKE ARCHIEVEN

- H. Haag, Les archives personnelles des anciens ministres belges. 1963. (Cahiers-Bijdragen 29.) fr. 60 (abonnement fr. 50)

DIVERS — VARIA

- Neuf rapports sur les sources de l'histoire contemporaine de la Belgique. Negen verslagen betreffende de bronnen van de Belgische Hedendaagse geschiedenis. 1957. (Cahiers-Bijdragen 1.) fr. 85 (abonnement fr. 75)
- W. Theuns, De organieke wet op het middelbaar onderwijs (1 juni 1850) en de conventie van Antwerpen. 1959. (Bijdragen-Cahiers 7.) fr. 80 (abonnement fr. 70)
- F. Balace, La guerre de sécession et la Belgique. Documents d'archives américaines 1861-1865. 1969. (Cahiers-Bijdragen 56.) fr. 560 (abonnement fr. 480)

MÉMOIRES I.

- R. Devleeshouwer, Les Belges et le danger de guerre (1910-1914). 1958. fr. 370 (abonnement fr. 315)

VERHANDELINGEN II.

- D. De Weerd, De Gentse textielbewerkers en arbeidersbeweging tussen 1866 en 1881. Bijdrage tot de sociale geschiedenis van Gent. 1959. fr. 310 (abonnement fr. 265)

MÉMOIRES III

- Colette Lebas, L'union des catholiques et des libéraux de 1839 à 1847. Etude sur les pouvoirs exécutif et législatif. 1960. fr. 420 (abonnement fr. 360)

VERHANDELINGEN IV.

- Romain Van Eenoo, Een bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge (1864-1914). 1959. fr. 440 (abonnement fr. 375)